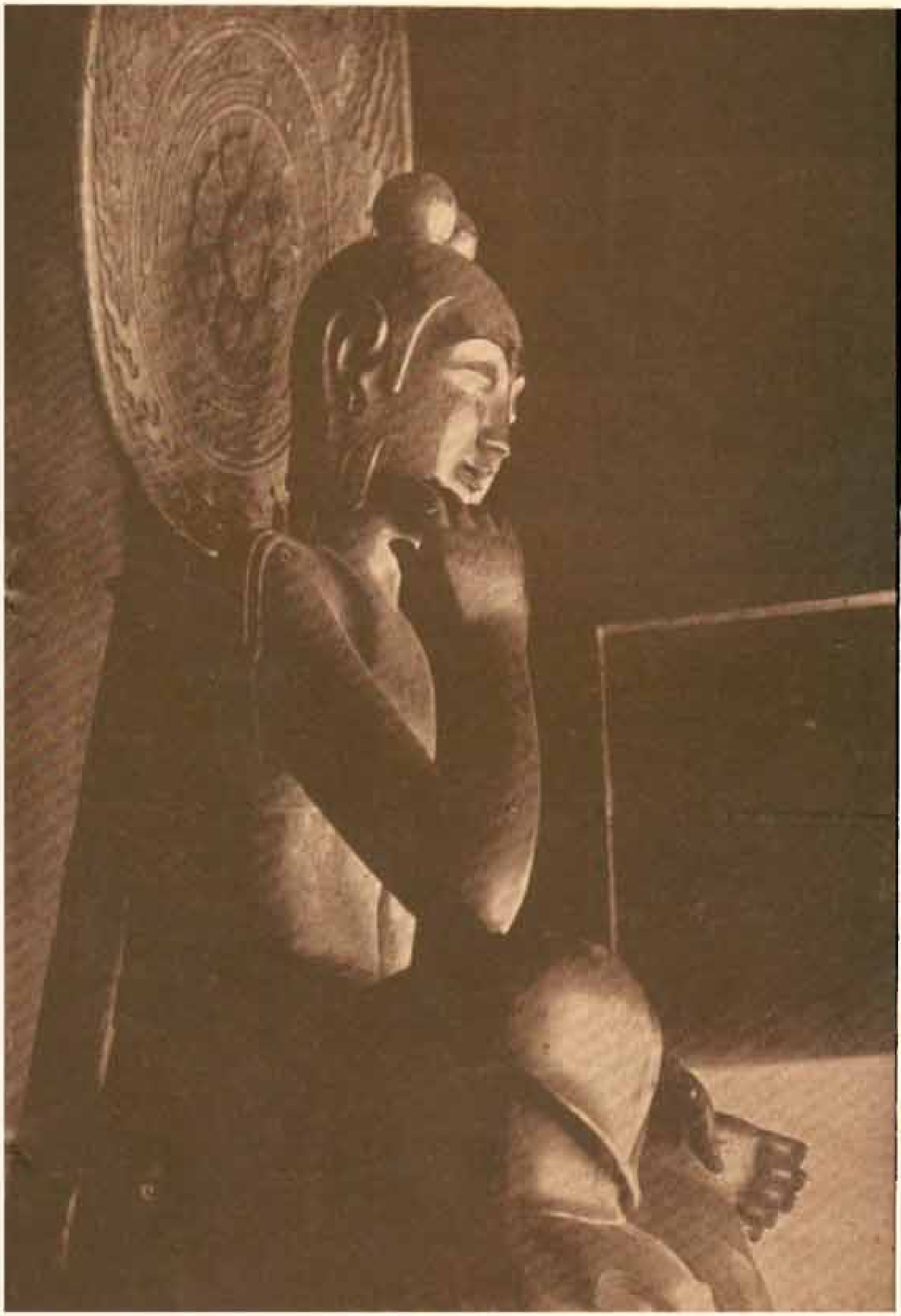
કુમાર

વર્ષ ચૌદમું અંક પહેલો · પોષ ઓગણીસસો ત્રાણુ
તંત્રી · રવિશંકર રાવળ ※ સંપાદક · બચુભાઈ રાવત
૧૫૭

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

નારા મંદિરના શાહીસંગ્રહસ્થાનમાંની ચિંતનશીલ બોધિસત્ત્વની સુંદર મૂર્તિ (કાષ્ઠશિલ્પ-જાપાન)

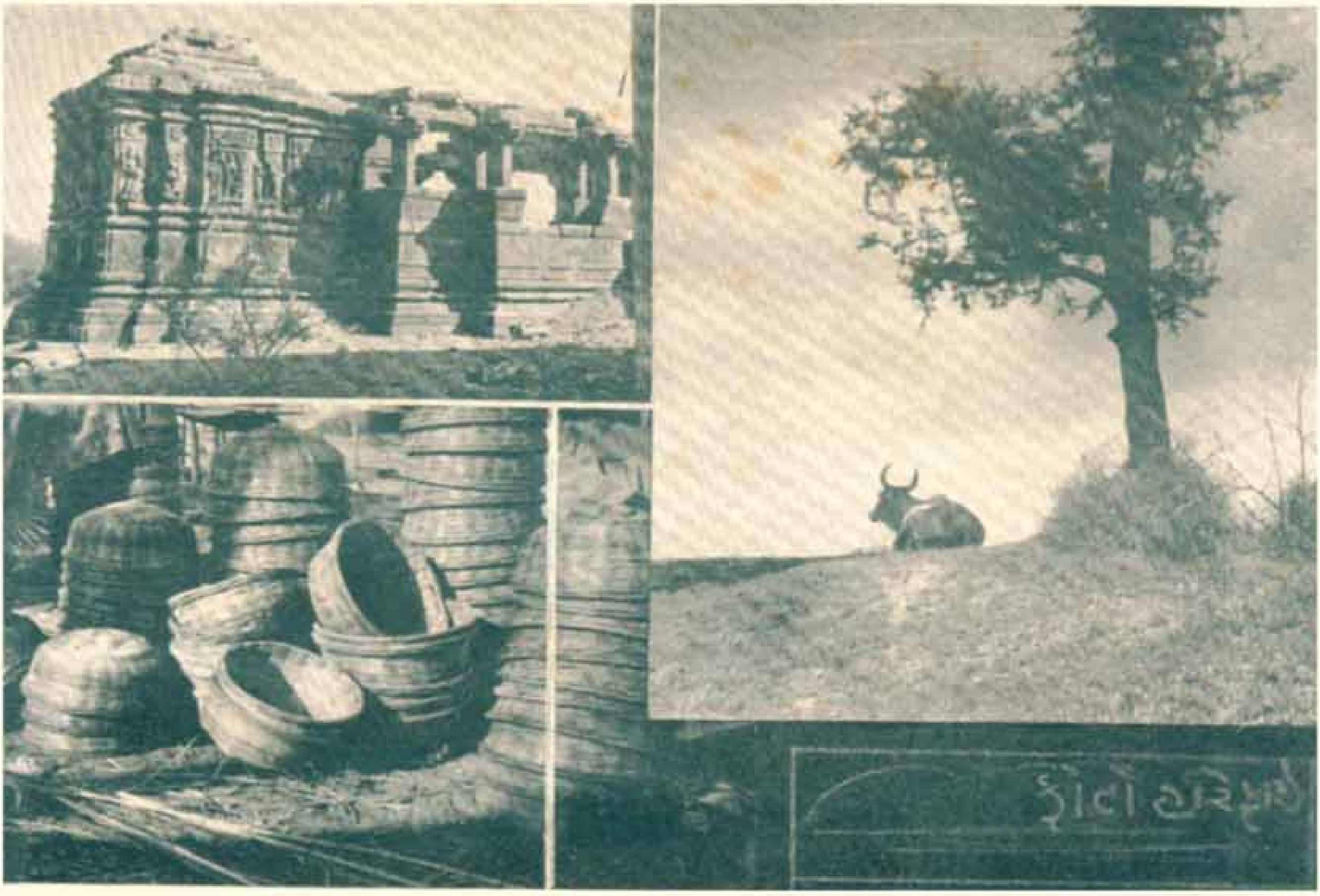
કુમાર
પોષ ૧૯૯૩
અંક ૧૫૭

ઝાલર

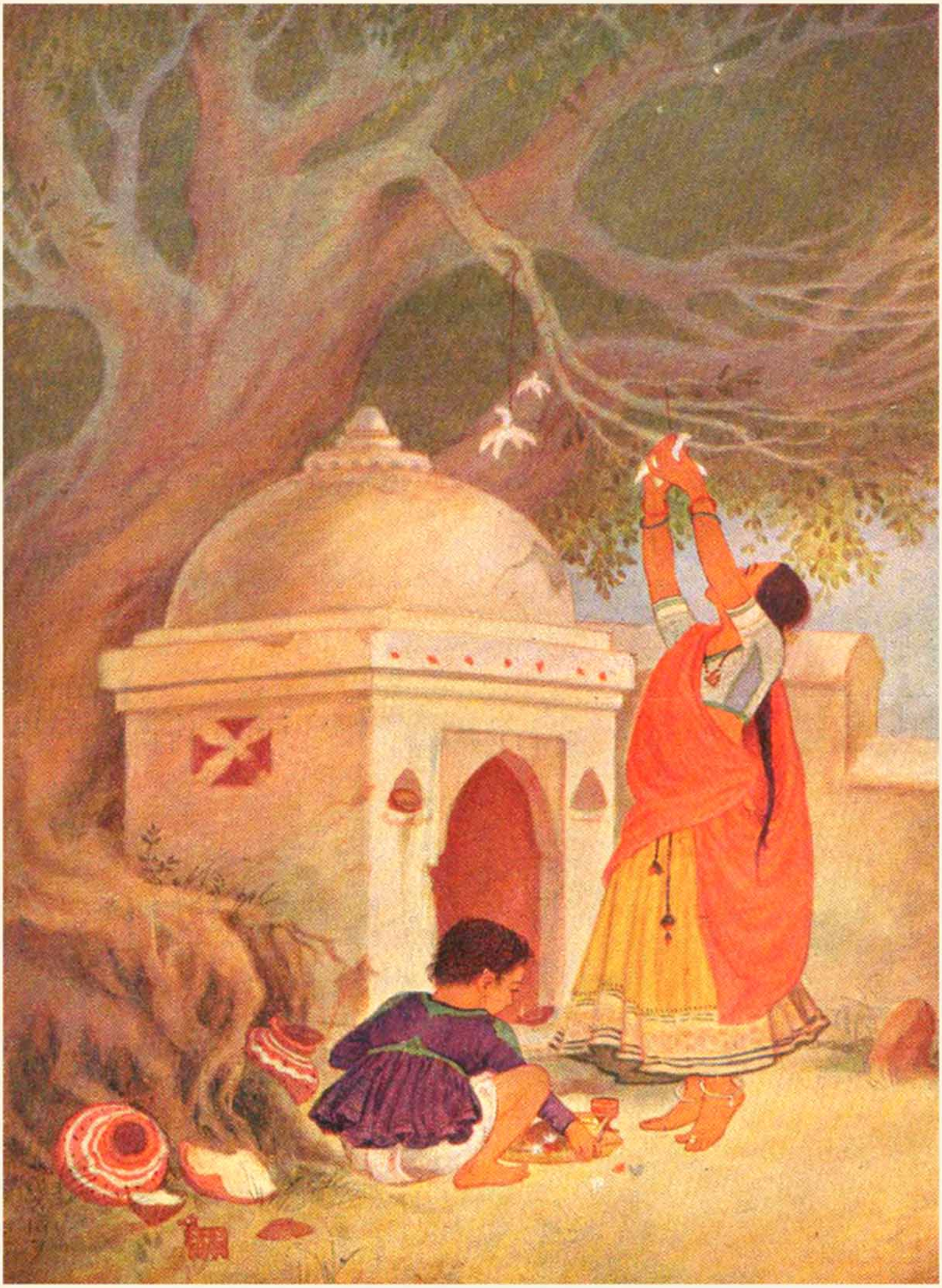
આજે તો એનું જીવન દંતકથા સમું બની ગયું છે, પણ અરબના એ મશાલચીએ જે જોમ ને આરઝુથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને પોતાની સેવા સમર્પી અને એ સમર્પણ પાછળ સેવેલા આદર્શના જે ભુક્કા ઊડતા જોયા ને જીરવ્યા, એણે એનું આખું જીવન એક કરુણ પ્રશસ્તિ સમું બનાવી દીધું. આદર્શના એ ફકીર કર્નલ લૉરેન્સનું નામ આપણને ઘણા ઘણા પૂર્વગ્રહો જન્માવે છે, પણ એનું આ અંકમાંનું ચરિત્ર વાંચ્યા પછી તો એની સેવા પ્રત્યે માન જ ઊપજશે. એની ઉમેદો સંગદિલ રાજદ્વારીઓને ન સ્પર્શી શકી ને એને પરિણામે પૂર્વજીવનની સ્મૃતિમાત્રથી સીઝાઈ ઊઠતું જે ભગ્નાશ જીવન એ જીવી ગયો એ તો આજ પણ એના પ્રત્યે અનુકંપા જગાડે છે. ❡ માહિતીઓના મુદ્દાથી ખીચોખીચ ભરેલો, તીર્થધામ નાશિકનો લેખ છે તો ભૌગોલિક, પણ લેખકે એના ઉપર જામેલા ઇતિહાસના થરો પણ જે ઝીણવટભરી નજરથી ઉકેલ્યા છે એ એની ગુણવત્તામાં ઓર વધારો કરે છે. ❡ જંતુસૃષ્ટિમાં ઉહાપોહ મચાવનાર 'એરોપ્લેન જંતુ' તે આપણા ગુજરાતમાં થતી 'મરઘલી' જ છે એ શ્રી 'વનેચર'ના લેખ પરથી જાણી તમને પણ નવાઈ લાગશે. ❡ મુંબાઇની સરકારી કળાશાળાનું સરવૈયું આપણા શિક્ષણમાં, નગરજીવનમાં અને ગૃહોમાં કળાને મહત્ત્વ આપવામાં નિષ્ફળ નીવડેલી, અને ઇતર પ્રાંતીય સંસ્થાઓની હરોળમાં ઊભવા પણ નાકૈવત રહેલી એ સંસ્થાની અંતર્ગત વ્યવસ્થા, શાસન અને પદ્ધતિની ખબર લે છે. ❡ 'જીવનના પરોઢ'ના આ હપતામાં લેખકે આપવીતી લખી છે, છતાં બાળકના માનસને ગૂંગળાવી, મોટપણે માંસના લોચા જેવા જ બનાવી મૂકતા વડીલોના એવા વાતાવરણનો અનુભવ ઘણાકોને હશે. ❡ ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ સમા સાક્ષર નરસિંહરાવનો 'માધુકરી'માંનો પરિચય, એમની વત્સલછાયાથી આપણું સાહિત્ય જગત કેટલું સુભાગી રહ્યું હતું એનો તાગ આપે છે. ❡ આ વર્ષથી શરૂ થતા કેટલાક નવા વિભાગો પણ તમારું ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય નહિ રહે અને 'ચિત્રકલાના સ્વશિક્ષણ'થી તો કદાચ તમે સ્વશિક્ષણની શરૂઆત પણ કરી દેશો.

ચિત્રો	નારાની બોધિસત્ત્વની સુંદર મૂર્તિ (કાષ્ઠશિલ્પ—જાપાન)		પૃ.ઠું
	ભાઈનાં ઘોડલાં (પૂર્ણરંગી)	રસિકલાલ પરીખ	મુખચિત્ર
	ભૂતકાળનાં ગીતો	ત્રિગુણાતીત પંચોળી	૧૬ અ
	સ્વ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ (૧૮૫૯ થી ૧૯૩૭)	,,	૧૬ બ-ક
	શિલ્પવૈભવ (ફોટો)	શ્રીદામ ભટ્ટ	,, ડ
	ફોટોગ્રાફી હરીફાઇનાં ચિત્રો		મુખચિત્ર પાછળ
કાવ્ય	અનંત કથા	પ્રહલાદ પારેખ	૧
	સ્વ. નરસિંહરાવને	ઠાકોર ચોકશી	૮
	ધ્વનિ વિભાગ		૪૬
વાર્તા	નાથની લીલા	અશોક હર્ષ	૬
ચરિત્ર	કર્નલ લૉરેન્સ	વિજય વાસુ	૧૦
લેખો	નવશીખ	સુરેશ દીક્ષિત	૧૭
	મુંબાઇની સરકારી કળાશાળાનું સરવૈયું	ર. મ. રા.	૨૨
	મરઘલી (વનવગડાનાં વાસી)	'વનેચર'	૨૫
	અખાડો	હરિનારાયણ આચાર્ય	૨૬
	જીવનનું પરોઢ	પ્રભુદાસ ગાંધી	૩૩
	ગુજરાતી લઘુલિપિ	હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	૪૧
	મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની નવી યોજના		૩૨
વિભાગો	મારી નજરે	ર. મ. રા.	૨
	રત્નાવલી	દે. ના.	૧૬
	આ મહીનો અને એની પ્રતિભા		૩૦
	આપણી નજરે		૩૧
	ફોટોગ્રાફી હરીફાઇનું પરિણામ	બલવન્ત ભટ્ટ	૩૯
	ચિત્રકલામાં સ્વશિક્ષણ		૪૦
	મેંદીનાં પાન		૪૫
	ખોવાએલી વીંટી (બાળવિભાગ વાર્તા)	રમણલાલ સોની	૪૭
	સાચી ખોટી વાત (,, કાવ્ય)	સુન્દરમ્	૪૯
	માધુકરી		૫૧
	નવી ચોપડીઓ		૫૫
	છેલ્લું પાનું		૫૬

મુદ્રક • બચુભાઇ રાવત; તંત્રી અને પ્રકાશક • રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.; છ માસિક લવાજમ રૂા. ૩; છુટક નકલના ૧૦ આના મુંબાઇના એજન્ટો • આર.આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; જાહેર ખબરના સોલ એજન્ટ રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

ડાબી તરફ ઉપર: 'પ્રાચીન પ્રભુતા'–ભગવાનજી બારભાયા (વાંકાનેર)–ત્રીજું ઈનામ; નીચે: 'ટોપલા'–પ્રાણલાલ પટેલ (અમદાવાદ)–બીજું ઈનામ; જમણી તરફ: 'એકાંતમાં'–એમ. એમ. પથરાવાલા (અમદાવાદ)–પહેલું ઇનામ.

ભાઈનાં ઘોડલાં

'મંદવાડ જઇને સાજો ઘોડા જેવો થઈ જશે તો દેવમંદિરે એક ઘોડો ચડાવીશ' એ પ્રકારની ગુજરાતમાં પ્રચલિત માનતાના પ્રસંગનું, ભાઈની માનતાનો લૂગડાનો ઘોડો મંદિરવૃક્ષની ડાળીએ બાંધતી બ્હેનનું ચિત્ર

ચિત્રકાર • રસિકલાલ પરીખ (ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળા)

અનંત કથા

• પૃથ્વી •

'કહીંકહીં લખું કથા? કવણ ઝીલશે એ બધી?'
વધું નભ: અને ફુલો ફળ તૃણાંકુરો પણું સૌ
ધરે નિજ ઉરો: અને કથની તારલા રૂપ જે
ઉરો ઉપર એ લખાય શબનમ તણે અક્ષરે.

અષાઢ વદતો: 'કહીં કથની હાલવું હું જઇ?'
સરોવર નદી અને ઝરણુ સર્વ કહેતાં: 'અહીં.'
રહી જલસ્વરૂપમાં સકલ વાત જે અંતરે,
સરોવર નદી • અને ઝરણુમાં જઇ એ વહે.

ઉઠી મનુજઅંતરે પ્રબળ ભાવના, ઊર્મિઓ
કહે: 'અમ કથા જઇ કવણ કાનમાં બોલીએ?'
'સુણીશ સહુ વાત હું' વદતી એમ તેને કલા.
અને હૃદય બેઉનાં કથની માંહી તેને મળ્યાં.

ફરીફરી લખાય છે નભતણી કથા પૃથ્વીએ,
અને હૃદયને અષાઢ ફરી વાતમાં હાલવે,
ફરીફરી કલા સમીપ જઇ ભાવના, ઊર્મિઓ
કરે કથની, તો ય અંત નવ: તે હજુ યે કહે.

પ્રહ્લાદ પારેખ

ઈન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશન

● યાશીમા હૉટેલમાં સ્થિર થયા પછી અમે પહેલું કામ તો એ કર્યું કે જે જે માણસો પર ભલામણો તથા ઓળખાણોના પત્રો હતા તે તેમના સરનામા ઉપર પોસ્ટ કરીને ખબર પહોંચાડયા કે અમારી સવારી ટોકિયોમાં હાજર થઇ ગઇ છે. મિ. મઝુમદારે ટેલીફોનથી ઈન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના મંત્રીને અમારા આવ્યાના ખબર આપ્યા એટલે તેણે વચન આપ્યું કે તેનાથી બનશે એટલી જગ્યાએ તે લઇ જશે અથવા ભલામણો કરશે. પહેલાં તો તેણે પોતાની સાથે વાર્તાચિત કરવા રૂબરૂ મળવા કહ્યું, એટલે અમે વખત માગી તેની ઑફિસમાં ગયા. આ સંસ્થા હિંદુસ્તાન અને જાપાન વચ્ચે વ્યાવહારિક અને સાંસ્કૃતિક સંબંધ વધારવાના હેતુથી બનેલી છે, પણ તેમાં હિંદીવાનો બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં સહયો થયા છે. છતાં એ સંસ્થાએ હિંદુસ્તાન વિષે સંપૂર્ણ માહિતી અને સાહિત્ય મેળવ્યાં છે એમ જણાયું. મંત્રી મિ. સકાઇએ અમને જે છાપેલા રીપોર્ટો આપ્યા તે પણ જાપાનના વેપારીઓને બહુ જ પ્રકાશ આપનારા હતા. મિ. સકાઇ અજબ રીતે ઘણું શુદ્ધ અંગ્રેજી ઝપાટાબંધ બોલતા હતા. તે હિંદુસ્તાનમાં કદી જ આવ્યા નથી, પણ તેમની બોલીચાલી અને વર્તનમાં પૂરા, પકા અને અનુભવી જણાતા હતા. તેમણે ટોકિયો વિષે પહેલાં તો અમને 'ટૂરિંગ બુલેટિન'ના થોકડા બંધાવ્યા. અમારી વાતચીત પરથી એમણે અમારી પ્રવૃત્તિ, પ્રવાસનો ઉદ્દેશ વગેરે જાણી લીધું. મિનિસ્ટર ઑફ એજ્યુકેશનની ઍપૉઇન્ટમેંટ લઈને તે જાતે અમને તેની પાસે લઇ જશે એમ જણાવ્યું. મારે ચિત્રકારોને મળવું હતું તો તે બાબતનો પણ બંદોબસ્ત એક બે ચિત્રકારોને મળી તે ગોઠવી આપશે એમ જણાવ્યું. પોતાની સંસ્થા બહુ ઉપકારક છે એમ બતાવવાને તે બહુ ઇંતેજાર હતા એમ લાગ્યું. બધી મુલાકાતો નક્કી થાય તે દરમિયાન તેમણે શહેર જોઇ લેવા કહ્યું.

મિ. સકાઇ પાસે ગયા તે પહેલાં નાનાભાઇએ એક કામ સરસ કર્યું હતું. તે એ કે જાપાનના ભોમીઆ માટે મિ. મઝુમદારની સલાહથી Y.M.C.A.ની સંસ્થામાં માગણી કરેલી અને તેના જવાબમાં મિ. અપાનો કરીને એક જુવાન ગ્રૅજ્યુએટ અમારે હાથ ચડી ગએલો. આ મિ. અપાનોએ અમારા ટોકિયોના પ્રવાસમાં બહુ મહત્ત્વનો રંગ ભરી દીધો. તે હતો ખાનદાન ઘરનો જુવાન; પણ જાપાનમાં પ્રામાણિક કામ કરી રળવાની કોઇ પણ તક જુવાનો જવા દેતા નથી. વળી અમે તો તેને મિત્રની જેમ રાખતા અને વખત બચાવવા તેનું બપોરનું ખાણું પણ અમારી સાથે રાખતા. તેનો બદલો તે પણ ભ્રમણ માટે સરતાં વાહનમાર્ગો બતાવવામાં ને ભાડાના દર ઠરાવવામાં વાળી આપતો. મિ. સકાઇએ જે જે સગવડો કરી આપવાનું કહ્યું હતું તે બધી આ મિ. અપાનો જ કરી શકે તેમ હતું. તેણે અમારી રખડપટ્ટીઓના જે માર્ગો નક્કી કર્યા હતા તે બહુ વખત બગાડ્યા વિના પાર પડે એમ ગોઠવાયા હતા. મુલાકાતોના ચોખા મુકાયા પછી તુરતમાં અમે શહેરના મુખ્ય ભાગો અને સ્થળો જોઈ લેવાનું નક્કી કર્યું, જેથી પાછળથી શહેરમાં કંઇ ન જોવાનો અસંતોષ ન રહે.

ઇન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના સેક્રેટરી મિ. સકાઈ

ટોકિયો-યેદો

● ટોકિયો શહેરનો કેટલોક પુરાણો ભાગ ૧૯૨૩ના ધરતીકંપમાં તારાજ થયા પછી નવું ટોકિયો તદ્દન આધુનિક ઢબે જ રચાયું છે. પણ તેની બરોબર મધ્યમાં બાદશાહનો પુરાણો મહેલ અસલ જાપાની ઢબે રહ્યો છે અને તેની ચારે કોર વિશાળ રાજ્યભવનો, મંત્રીઘરો વગેરે વસ્યાં છે. આથી ઘણા તે ઉપર ઉપમા ઘડે છે કે જાપાન વ્યવહારમાં અદ્યતન-નૂતન (મૉડર્ન) છે, પણ તેનું ઘર અને હૃદય તો જાપાની જ છે.

ટોકિયોનું અસલ નામ તો યેદો છે. તે રાજધાનીનું શહેર ગણાતું, પણ શહેનશાહનો વાસ ૧૮મી સદી સુધી ક્યોતોમાં હતો અને તેના શોગન પ્રધાનો યેદોથી તેના નામે રાજ્ય ચલાવતા, એટલે ક્યોતોમાં જે રાજશાહી પ્રકૃતિ ઉછરી તેનાથી નિરાળી જ પ્રકૃતિ યેદોની વસ્તીમાં ઊતરી.

એ વેળા ખરી સત્તા શોગનોના હાથમાં હતી ને જાપાનના એમણે પાડેલા સાઠ પ્રાંતોના સરદારો, જાગીરદારો, તાલુકદારો તેમની ચપટી તળે હતા. એમને બરોબર હાથમાં રાખવાને તેમણે એવો વહીવટ રાખેલો કે એ બધા દાઇમોએ ટોકિયોમાં જ આવી વસવું. તે જ્યારે પોતાની જાગીરમાં ગયા હોય ત્યારે તેમનાં બૈરાંછોકરાં બાન તરીકે ગણાતાં. આ રીતે યેદોમાં રાજ્યકર્તા [illegible] હતો. વૈભવ, સત્તા અને સેવકમંડળથી જુદી જ ઢબની અમીરાત ત્યાં

દેખાતી હતી. શોગનો વિદ્યા અને શૌર્યના ઉપાસકો હતા. તેમણે મોટી વિદ્યાશાળાઓ પણ સ્થાપી હતી. આથી યેદો આખા દેશમાં પ્રતિષ્ઠા અને સંસ્કૃતિનું પ્રથમ મથક બન્યું હતું. સામુરાઇઓ બધી જાતની યુદ્ધવિદ્યાકળામાં નિપુણ હતા. એમના વખતમાં કેટલી યે શસ્ત્રશાળાઓ, શસ્ત્રાગારો ને ધનુષ-કારો હતા. એમના સંપ્રદાયથી યેદોની પ્રજામાં એક પ્રકારની બેપરવાઇ અને લાલાજીપણું આવ્યાં હતાં. આપણે અહીં જેમ 'મુંબાઈગરા' કહીએ છીએ તેમ ત્યાં યેદોકો (યેદોવાસી)નું ઓળખાણ તેની લાભ-નુકશાની તરફની બેપરવાઇથી મળતું. કેટલાક મજૂરો પણ કાલ ખાવાને પૈસા ન હોય છતાં મગરૂર થઈ ફરતા.

શોગનોની પડતી થતાં નૂતન જાપાનના હાથમાં કારભાર આવ્યો, છતાં યેદોની આ પ્રકૃતિ ગઈ નહિ. નવા આવ્યા તે પણ તેની હવાનો ચેપ પામ્યા. ટોકિયો અને ઓસાકા વચ્ચે ૩૬૦ માઇલનું અંતર છે. શોગનોના વખતમાં બહુ વિસામા ખાતાં ત્યાં પહોંચાતું,—બહુ શહેરો વચમાં આવતાં તેથી. અત્યારે એક જ રાતમાં ત્યાં પહોંચાય છે. છતાં બે શહેરો વચ્ચેનો સંસ્કારભેદ તો એવો ને એવો જ રહ્યો છે. ટોકિયો-વાળા પોતાની બોલીચાલી અને વર્તનમાં વધારે શુદ્ધિ તથા છટા છે એમ જણાવે છે.

જનરલ નોગીનું સ્મારક

● બે ટૅકસી આખા દિવસ માટે ભાડે કરી અમારી બધી મંડળી ટોકિયોના સરીઆમ રસ્તા વીંધતી ઊપડી. દિવસ વાદળાંવાળો હતો; વરસાદની ઝીણી ઝરમર ચાલુ હતી. શહેરના ગીચ ભાગમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યાં એક સાદા દેખાતા કૅાંપાઉન્ડ આગળ ટૅક્સી અટકી. એ જનરલ નોગીનું ઘર અને સમાધિસ્થાન હતું. જનરલ નોગી અને ઍડમિરલ ટોગો-નાં નામો તો રૂસો–જાપાન યુદ્ધના વખતથી સાંભળેલાં, પણ એ નામોનો પ્રતાપ જાપાનને મન શું છે તે આ જ વખતે સમજાયું. ભલભલાં યુદ્ધોમાં ઊર્મિવશ નહિ થએલા એવા એ વાનપ્રસ્થ વૃદ્ધ નોગીએ પોતાના પ્રિય બાદશાહ મેઇજીના મૃત્યુ પાછળ એમનો વિયોગ અસહ્ય લાગવાથી ઘરમાં ને ઘરમાં પોતાની પત્નીની સામે બેઠાંબેઠાં આત્મસમર્પણ કર્યું અને તેની પત્નીએ પણ તત્ક્ષણ કટાર વતી તેનો સાથ સા-ચવ્યો એ હકીકત પ્રત્યેક જાપાનીના હૃદયમાં વીરત્વ અને રાજભક્તિની છોળો ઉછાળે છે. એમનું ઘર ચોકીપહેરા નીચે એમનું એમ સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે અને ઘર પાછળના બગીચામાં તેમની કબર કહો કે સમાધિમંદિર ચણ્યું છે. ત્યાં હરેક જાપાની પ્રવાસી, નાગરિક કે સૈનિક પોતાની ભાવપૂજા આપવા ગયા વગર રહેતો નથી. ઘરની અંદર જે સ્થાને બેસી તેમણે આત્મસમર્પણ કરેલું તે સ્થાને તેમનાં આબે-હૂબ પૂતળાં એ જ સ્થિતિમાં કરી મૂક્યાં છે; એટલે લાગે કે એ બનાવ જાણે આ જ ઘડીએ બની રહ્યો છે.

મેઇજી સમાધિ

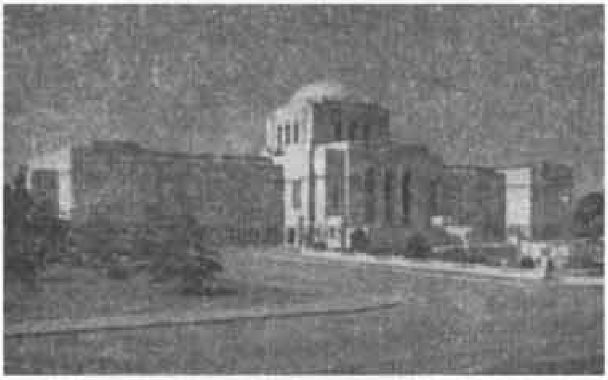
● ત્યાંથી ઊપડ્યા મેઇજી બાદશાહની સમાધિનાં દર્શને. લગભગ શહેર બહાર નીકળી ગયા ને સુવ્યવસ્થિત ઉદ્યાન માર્ગો આવ્યા ત્યારે અટક્યા. ત્યાંથી આગળ કોઇ વાહન જઈ શકતું નહિ. કેટલા યે જાપાની, ધની કે રંક સરદાર કે સિપાઈ પગે જ ચાલ્યા જતા ને આવતા હતા. એ મેઇજી પાર્કમાં લીલાંછમ ઊંચાં વૃક્ષો વચ્ચેના એકાદ માઇલ મોટા રસ્તા પણ માણસોથી ભરચક હતા. માઇલ સુધી પગે ચાલ્યા પછી વચમાં મેઇજી બાદશાહનું સમાધિમંદિર આવે છે. જાપાનનાં મંદિર ઊંચાઇ કરતાં પહોળાઇમાં વધારે હોય છે, પણ મેઇજી સમાધિ તો સ્મારકનો નમૂનો છે. એ પરથી એ આખા વિશાળ ઉદ્યાનમાં જાણે મેઇજી બાદશાહનો આત્મા નિદ્રા લેતો હોય એવું ભાન થતું હતું. મુખ્ય દરવાજા આગળ ઊભેલા પોલીસે અમારા કૅમેરા સખ્તાઇથી બંધ કરાવ્યા. અમે પણ કંઈ હુજત કરી શક્યા નહિ. એ સ્થાનનાં માન અને પવિત્રતા સાચ-વવા જાપાન કંઇ પણ કરે એ છાજતું હતું. લોકો આ સ્થાનને પણ ધર્મમંદિર માની નાણાં ભેટ કરતા હતા. એ જગ્યાના પૂજારીઓ ત્યાંની સરસ છબીઓ વેચતા હતા એટલે અમારા કૅમેરા ન વપરાયાનું દુઃખ મનમાં રહ્યું નહોતું.

મેઇજી ચિત્રાલય

● ત્યાંથી ગયા મેઇજી ચિત્રાલયમાં. આ પણ જાપાનની જ

શહેનશાહ મેઇજીનું સમાધિસ્થાન

મેઇજી ચિત્રાલય

જનરલ નોગી અને શ્રીમતી નોગી

ભલભલાં યુદ્ધોમાં ઊર્મિવશ નહિ થએલા એવા આ વાનપ્રસ્થ વૃદ્ધ જનરલ નોગીએ પોતાના પ્રિય બાદશાહ મેઇજીના મૃત્યુ પાછળ, એમનો વિયોગ અસહ્ય લાગવાથી ઘરમાં જ પોતાની પત્નીની સામે બેઠાંબેઠાં આત્મ-સમર્પણ કર્યું, અને તેની પત્નીએ પણ તરત, તીક્ષ્ણ કટારથી તેનો સાથ સાચવ્યો એ હકીકત પ્રત્યેક જાપાનીના હૃદયમાં વીરત્વ અને રાજભક્તિની છોળો ઉછાળે છે.

ઢબની એક વિલક્ષણ પણ સચોટ સ્મારકકૃતિ છે. બીજા વિશાળ પાર્કમાં ખાસ મકાન બનાવી તેમાં મેઇજી રાજાનાં જીવનને લગતાં ૮૨ ચિત્રો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

નૂતન જાપાનના સર્જક મેઇજી રાજા જાપાનની ભૂતકાળથી જડાએલી રાજભક્તિમાં નવા પ્રાણ અને શક્તિ મૂકતા ગયા છે, અને આજે જાપાનીને મન પોતાનો દેશ રાજાની કલ્પના વિના અશક્ય જ લાગે એવી સુધારણા, ઉદાર સખાવતો અને સુવાસ મૂકીને દેવ-પદ પામી ગયા છે. આ ચિત્રાલયમાં તેમણે જીવનકાળમાં જે જે તબક્કાએ દેશને નવા સુધારા અને કાયદા આપ્યા તેમજ જે જે મહાન પ્રસંગો બન્યા તેનાં ૮×૧૦ ફૂટનાં મોટાં ચિત્રો જાપાનના જ આગેવાન ચિત્રકારોને હાથે ચીતરાવીને દરેક પ્રાન્તની પ્રજાએ અહીં ભેટ કર્યાં છે. એ ચિત્રોમાં જાપાનની ચિત્રકળાનું સત્ત્વ ઝળકારા કરતું જણાયું. મેઇજી રાજાના જન્મથી માંડી અંતિમ નિર્વાણ સુધીના પ્રસંગો બરાબર જોવાને ત્રણચાર કલાક તો લાગે જ. એક એક ચિત્ર દસદસ હજાર યેનથીયે વધારે કીમતનું હતું. છાપેલી પ્રતો અનેક માપમાં મળતી હતી, પણ અમે પોસ્ટ કાર્ડના સેટ લઇ મન મનાવી બહાર નીકળ્યા.

ટોકિયો નગરના આ જ વિભાગમાં ૧૯૪૦ની ઑલિમ્પિકસ મળવાની છે તેની તૈયારી માટે જે અતિ વિશાળ સ્ટેડિયમ બંધાય છે તે જોઇ જાપાનની પ્રજાશક્તિનો ખ્યાલ આવ્યો. લગભગ ત્રેવીસ લાખ માણસની મેદની સમાઈ રહે એવી યોજના પર આ મેદાન બની રહ્યું છે. છ વરસથી તેની તૈયારી ચાલે છે અને ગઇ સાલ જાપાન ઑલિમ્પિકસને નોતરવામાં સફળ નીવડ્યું છે એટલે હવે તેની પૂર્ણતા

કોઇ અભણ માણસને પણ સમજણ પડે એ પ્રકારના નકશા આલેખવાની આધુનિક કળામાં પણ જાપાન પાવરધું છે, અને તે પણ પોતાની અનોખી ઢબે. ચીન, મંચુરિયા અને કોરિયા જોડેનો જાપાનનો સંબંધ દર્શાવતો એવો એક લાક્ષણિક ઢબે.

મારી નજરે (ર.મ.શ.)

કરવામાં બાકી નહિ રાખે.

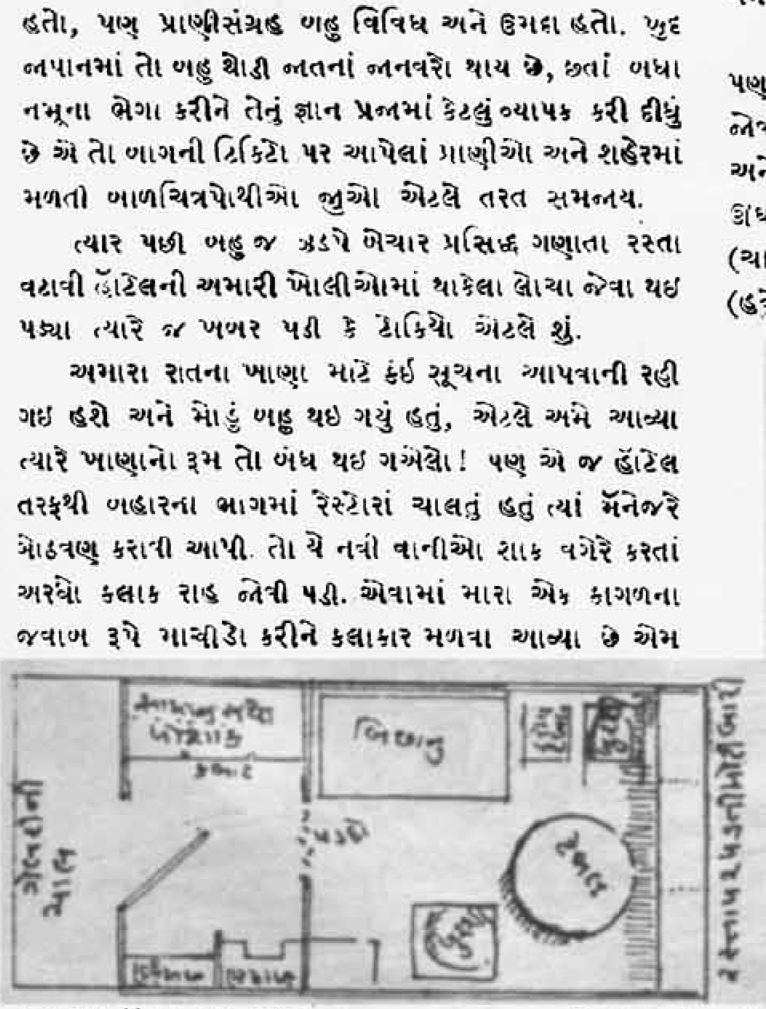
બપોરનું ખાણું રસ્તામાં આવતા ગિન્ઝા સ્ટ્રીટના રેસ્ટોરાંમાં તૈયાર કરાવી ખાઇ લીધું. આ રેસ્ટોરાંવાળાઓને વીસ મિનિટમાં અમારી માગી રસોઇ કરી આપતા જોઇ અમે જાપાનની તાલીમને ધન્યવાદ આપ્યો.

વૉર મ્યૂઝિયમ

● જાપાનનું વૉર મ્યૂઝિયમ યુદ્ધ-દશ્યો અને યુદ્ધ-સરંજામને અદ્ભુત સંગ્રહ છે. પ્રાચીન પાષાણયુગનાં શસ્ત્રોથી માંડી છેલ્લ વીજળિક ને વૈજ્ઞાનિક શસ્ત્રાસ્ત્રોનો આબેહૂબ ખ્યાલ ત્યા મળ્યો. બધા દેશોના યોદ્ધાઓનાં ચિત્રો ને પૂતળાંઓ જોયાં. યુદ્ધનાં યંત્રો કેમ કામ કરે છે તેના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો આપતા નમૂના ત્યાં છે. રૂસો-જાપાની યુદ્ધ વખતના વીરોની છબીઓ, પોશાકો અને પરાક્રમચિત્રો જોયાં. યુદ્ધને લગતી કોઇપણ બાબત ત્યાં બાકી નહોતી અને પ્રત્યેક જાપાની તે સમજી શકે એમ જાપાની ભાષામાં લખાણો અને લેબલો ત્યાં હતાં. અંગ્રેજીમાં કશું મળે નહિ. આ મ્યૂઝિયમે અમારા બે કલાક લીધા અને પગ ગળવા માંડ્યા તો યે બરોબર જોવાયું નહિ એમ લાગ્યું. ત્યાંથી ઝપાટો માર્યો પ્રાણીબાગ તરફ. એનો વિસ્તાર નાનો હતો, પણ પ્રાણીસંગ્રહ બહુ વિવિધ અને ઉમદા હતો. ખુદ જાપાનમાં તો બહુ થોડી જાતનાં જાનવરો થાય છે, છતાં બધા નમૂના ભેગા કરીને તેનું જ્ઞાન પ્રજામાં કેટલું વ્યાપક કરી દીધું છે એ તો બાગની ટિકિટો પર આપેલાં પ્રાણીઓ અને શહેરમાં મળતી બાળચિત્રપોથીઓ જુઓ એટલે તરત સમજાય.

ત્યાર પછી બહુ જ ઝડપે બેચાર પ્રસિદ્ધ ગણાતા રસ્તા વટાવી હૉટેલની અમારી ખોલીઓમાં થાકેલા લોચા જેવા થઇ પડ્યા ત્યારે જ ખબર પડી કે ટોકિયો એટલે શું.

અમારા રાતના ખાણા માટે કંઇ સૂચના આપવાની રહી ગઇ હશે અને મોડું બહુ થઇ ગયું હતું, એટલે અમે આવ્યા ત્યારે ખાણાનો રૂમ તો બંધ થઇ ગએલો! પણ એ જ હૉટેલ તરફથી બહારના ભાગમાં રેસ્ટોરાં ચાલતું હતું ત્યાં મૅનેજરે ગોઠવણ કરાવી આપી. તો યે નવી વાનીઓ શાક વગેરે કરતાં અરધો કલાક રાહ જોવી પડી. એવામાં મારા એક કાગળના જવાબ રૂપે માચીડો કરીને કલાકાર મળવા આવ્યા છે એમ

યાશીમા હૉટેલની મારી રૂમ માત્ર આઠ જ ફૂટ પહોળી હતી છતાં તેમાં સગવડો બધી જ સચવાએલી હતી એ આ પ્લાન બતાવશે

મેદાનો રમતોનું ક્રીડાંગણ
જાપાનનું ઑલિમ્પિક સ્ટેડિયમ

ખબર મળતાં હું મારી રૂમમાં ગયો. મિ. માચીડો બાંધી દડીના, ગોળમટોળ, ફુલેલા અને ચિત્રકારના લેબાસમાં સજ્જ થઇ પધાર્યા હતા. તેમના પર ભલામણ આપનાર તો કયોતોવાળા શીકીસાન હતા પણ એ બે મિત્રો વચ્ચે બહુ ફરક લાગ્યો. તેમણે મારા તરફથી ચા વગેરેનો સત્કાર સ્વીકાર્યો. મારા વિષે નોંધ કરી, પણ પછીના દિવસોમાં કદી તેમના ટેલીફોન કે પત્ર કંઇ મળ્યું જ નહિ.

આ પ્રસંગે મારા મન પર જરા નાસીપાસીની છાયા નાખી. પણ એવે વખતે મારો હમેશનો આશાવાદ મારી મદદે આવ્યો. જોવાનો લોભ તો તે જ દિવસે ટળી ગયો હતો. સંસ્થાઓ અને મુલાકાતોના ઘાટ ફરી વિચારતા વગર પ્રયાસે અમે ઊંઘને શરણ થયા.

(ચાલુ) **ર.મ.શ.**

(હવે ટોકિયોની યુનિવર્સિટીઓ, શાળાઓ, કલાકારો વ. જોઇશું)

યાશીમા હૉટેલનું નોટીસ બૉર્ડ: આધુનિક જરૂરિયાતનું છતાં દેશની સંસ્કૃતિનો નમૂનો છે

નાથની લીલા

જેમાં કેસરરંગી

'પછી, જાનૂ, આજ સાંજનો શો વિચાર રાખ્યો? સીધા ધીણોધર જ ચાલીએ તો? વળતી વખત ચોરડપરે રોકાશું.' બિબ્બરના ટીલાત રામજીએ બન્નીના જત જાનૂને સવાલ પૂછ્યો.

'ભલે એમ; પણ રામજી, તમે ત્યાંની સોનગુફાની વાત સાંભળી છે?'

'હા....રે! પણ એનો પત્તો જ ક્યાં કોઇને લાગે એમ છે? કહે છે કે ધીણોધરના થાપક પહેલા પીરબાવાને એની ખબર હતી ને તેણે રા' ભારાને મદદ પણ ખૂબ કરી હતી.

મહત્ત્વાકાંક્ષા પાછળનો સોનાનો પીળો રંગ સરકી જઈને પાછળ લાલરંગનું લોહી મૂકતો જાય છે

ધીણોધરમાં કાશીનાથ કદાચ કંઇ માહિતીઆપી શકે તો આપી શકે.'

'શું આખી ગુફા સોનાની જ બનેલી છે?'

રામજી હસી પડચો: 'દાદો ખેર કરે; પણ જોયા વગર શું કહી શકાય? અસુર પહેલાં જમી તો લઇએ?'

બંનેએ ટીમણુ છોડયું, જમ્યા અને અરધોએક કલાકનો ઢારો કરી પાછા ચાલી નીકળ્યા. જાનૂ કચ્છના માકપટની અડોઅડ આવેલા રણના બન્ની વિભાગની રખડતી જાતોનો આગેવાન હતો. રામજીએ પારકરી ઊંટોની ખરીદ માટે તેને સાથે લીધો હતો, પણ ચોરજીપરા સુધી પહોંચતાં એને સાથોસાથ કાશીનાથની પણ મુલાકાત લઇ લેવાનું મન થયું. પાછો કોણુ જાણે ક્યારે ભેટો થાય.

સાંજ પડચા પહેલાં તો ગોરખનાથનાં પગલાંથી પાવન થએલી માકપટની ધીણોધરની ભૂમિપર તે આવી લાગ્યા. કચ્છમાં માત્ર કાળા ડુંગરથી જ નીચા એ ધીણોધરની તળેટીએ, પહેલા પીરબાવાના વખતમાં તો કાનફટા ને નાગડાઓની જમાતો ને જમાતો રહેતી અને ગોરખનાથ ને ધોરમનાથના નામે પ્રસાદની લ્હાણી થતી. છેલ્લા પીરના સમાધિ પામ્યા બાદ હવે તો કોઈ નવો પીર સ્થપાયો પણ નથી એટલે એ સંખ્યા ઘટી ગઇ છે, છતાં લોપાઇ તો નથી જ ગઈ.

ઘણે લાંબે કાળે ફરી મળ્યા હોવાથી કાશીનાથે રામજીની સારી આગતાસ્વાગતા કરી. સાંજે ગોરખલકડી બતાવવા તેણે રામજી તથા જાનૂને બીજા મહેમાનો સાથે ડુંગર પર સાથે લીધા. માત્ર કાળમીંઢ પત્થરના બનેલા એ ડુંગરમાં ખોડેલી લાકડીને દબાવતાં જ અંદરથી પાણીની ધાર ચાલે છે. કામરૂદેશમાં સપડાએલા પોતાના ગુરુ મછંદરને શોધતા શોધતા કચ્છના નિર્જળ પ્રદેશમાંથી પસાર થઇ રહ્યા હતા ત્યારે આ ઠેકાણે આ લાકડીથી ગોરખનાથે પાણી મેળવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. કાશીનાથ રામજીને આ બધું સંભળાવી રહ્યો હતો, પણ રામજીનું ધ્યાન તો બીજી જ દિશામાં પરોવાએલું હતું.

એ હતું ધીણોધરને પડખે અઢી દૂર પથરાએલી ધારમાં કોરાએલું બાકોરૂં. બાકોરા કરતાં દરવાજો જ કહી શકાય, કારણુ માણસની છાતીખરી ઊંચાઇ તેની સહેજે થવા જાય. એને ક્યારના એકીટશે નજરાવી રહેલા રામજીને જોતાં કાશીનાથ ચમકી ઊઠચો. પણ એનું આશ્ચર્ય આંખો બહાર તેણે ન આવવા દીધું. 'ચાલો, ચાલો, દેગ ચઢી ગઈ છે.' બોલતો તે નીચે ઊતરવા લાગ્યો. ને કુતૂહલવિવશ રામજીને પણ નછુટકે બધા સાથે દોરાવું પડયું. એ વખતે તો એ પાછો ફર્યો, પણ પોતાનો ઓરતો કોઇ રીતે સમાવવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

રાત્રે એને ને જાનૂને અલાયદો જ ઊતારો આપવામાં આવ્યો હતો. એને તો એટલું જ જોઇતું હતું. બધાની આંખોમાંથી બચવાની એ અચાનક હાથ લાગેલી તક હતી ને રામજીએ તેનો લાભ લેવાનો ઇરાદો કર્યો. પહેલાં તો ઘોરતા જાનૂને ઉઠાડી સાથે લેવાનું મન કર્યું, પણ પછી એ યે જવા દીધું ને એકલો ગુપચુપ સરકી નીકળ્યો.

થોડીવારમાં તો એ ધાર પર આવી લાગ્યો. રખે કોઇ જોઇ લે એ ધાસ્તી તો તેને છેવટ સુધી રહી હતી ને એની આખરી ખાત્રી કરવા એણે નજર ફેરવી. ત્યાં તો તગતગતી કાળી આંખોવાળા એક નાગડાને પોતાને તાકી રહેલો જોયો. એ તાકવાના મર્મથી અનભિજ્ઞ રામજી હજુ દિઙ્મૂઢ દશામાંથી નહોતો છૂટચો ત્યાં તો નાગડાએ આવી લાગી તેનો હાથ જકડી લીધો. એનો ચૂડમાંથી હાથ છોડાવવો રામજી માટે અશકય હતું. રાડ પાડવી તેના ઢીલાતપણાને અણછાજતી અને આ નિર્જન રાત્રે અહીં અફળ પણ હતી. તેણે નાગડાની આંખોમાં જોયું. કશી હરકત ઊભી કરે એવી એ ન જણાઇ. તેણે ખામોશી પકડી. નાગડો એને દોરતો ગયો ને એ દોરાતો ગયો.

ધારની એક પછી એક ટેકરીઓ ઓળંગતા જારની ઝાડી વચ્ચે થઇ બંને આગળ વધતા ગયા. રામજીના મનમાં અસંખ્ય સંકલ્પવિકલ્પો ઊભા થતા

હતા પણ નાગડાએ તો એકે પગલું અટકયા વિના પુરપાટ ચાલ્યે જ રાખ્યું હતું. ધીમેધીમે હવે રામજીને કશુંક અમંગળ થવાની શંકા આવવા લાગી. તેનો બીજો હાથ વારેઘડીએ ભેટ પરની કટાર પર જવા લાગ્યો. શું કાશીનાથને ખબર નહિ પડે ? જાનૂને ખબર નહિ પડે ? જરૂર તેઓ પોતાની શોધ ચલાવવાના જ ! એણે મનોમન દિલાસો લીધો.

ધારનો છેડો આવતાં નાગડાએ રામજીનો હાથ મૂકી દીધો. અને ઝીણી નજરે કાંઇક નિશાની શોધતો હોય તેમ લાગ્યું. પણ એ થોડી વાર માટે જ. તરત એ નીચો નમ્યો ને ટેકરીના પડખાના એક જૂના જાર (પીલુડી)ના ઝાડ આગળથી વામ વડેમાપ લેવા મંડચો:

રામજીને લાગ્યું કે નાસી છૂટવાનો આ સારો મોકો છે, એટલે નિર્ભીક હોવાનો ડોળ કરતો તે આમતેમ ફરવા માંડચો, પણ કયાં થૈ છૂટવાનું બાકું તેને હાથ ન લાગ્યું. ધારની પાછળ જ લાંબે સુધી પથરાએલી નાથતરાઇનાં પાણીમાંથી તો તે માર્ગ કરી શકે તેમ ન હતું; ને બીજી બાજુ, એકલી કટારને સહારે, કૂતરાં જેમ સંખ્યાબંધ ચિત્તાથી ભરેલી ઝાડીમાં ઘૂસતા તેનો જીવ ન ચાલ્યો.

'પનરો!' નાગડો મોટેથી બબડચોને રામજી તરફ ફરતાં માથું ધુણાવ્યું.

'કુરો?' રામજીએ પૂછ્યું.

'સોનગુફા. આ ધાર ઉપર જ પંદર વામના માપ પર એ કયાંક આવેલી છે.'

'સચ્ચઇ?!' રામજીને થયું કે એ નાગડો કોઇ અઘોરી કે ભયંકર બાવો ન હતો. તેના ચાળા પરથી તે કોઇ ભેજાંગેપ દિવાનો જ તેને જણાયો.

થોડીવાર તો એ એમ જ ઊભો રહ્યો, ત્યાં એક નવો વિચાર એને સ્ફૂર્યો. નાથતરાઇથી જ પંદર વામ ગણીએ તો? તેણે નજરથી જ માપ લેવું શરૂ કર્યું. ડાબે પડખે તો કાળા પત્થરો સિવાય કશું ન હતું. પણ જમણી બાજુ? પંદરેક વામને છેડે એક ભયંકર કરાડ તોળાઇ રહેલી હતી. તેની નીચે તળેટીમાં, મૃત્યુ જેવા શીતળ ચંદ્રપ્રકાશમાં ગીચ ઝાડી જામી પડી હતી. કરાડ જોતાં જ રામજીના મગજમાં ચમકાર થયો. આ તો એ જ કરાડ જેની નીચે પોતે કાલે સાંજે પેલું બાકોરું જોયું હતું; અને એને અનિમેષ નજરે પોતાને નિહાળતો જોતાં જ કાશીનાથે ઉતાવળ કરી હતી. શું ત્યાં જ સોનગુફા હશે? હોય પણ. ધીમે ધીમે ફરવાનો ડોળ કરતાં ત્યાં પહોંચી જઇ તેણે નીચા નમીને કરાડના પડખામાં નજર કરી જોઇ. કરાડના પેટાળે આવી રહેલી બખોલ ત્યાં સ્પષ્ટ હતી.

ત્યાં તો ખુદ નાગડો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એ બખોલ એની નજરે ચઢતાંવેંત આનંદથી ચિત્કાર કરતો તે કૂદી ઊઠયો. રામજીએ આશ્ચર્યથી તેની સામે જોયું. પણ હવે તેની આંખો પહેલાં જેવી નહોતી રહી. એમાં પિશાચી ભયંકરતા કકડતી હતી. રામજીનાં હાજાં ગગડી ગયાં. છતાં હિંમત ધરી તે સરકવાનો પેંતરો કરવા લાગ્યો. ત્યાં તો નાગડાની પોલાદી મૂઠે તેના બાવડાંને ચસચસાવીને ચૂડ ભેરવી. 'ચાલ, લપ્પનછપ્પન મૂકી દે અને ઉતર નીચે. અંદરનું સોનું બહાર કાઢ.'

રામજી બેબાકળો ઊભો રહ્યો.

'ઉતર!' નાગડાએ જોરથી ચીપિયો પછાડચો.

'પણ આમાં આધાર વગર ઉતરાય એવું જ કયાં છે? સોનું તો મળતું મળે પણ મારા તો રામ જ. રમી જાય ને?'

'જો હું રસ્તો કરી આપું.' કહેતો નાગડો આગળ ગયો ને જાર પરની વેલો તોડી લાવી તેની એક લાંબી રસ્સી સલાડવા લાગ્યો. એના હાથની કરામત જોતાં રામજીને પણ થયું કે નાગડાના હાથે મરવા કરતાં

સ્વ. નરસિંહરાવને

'ખરૂં વિરહરૂપ રાઘવ વિના ન કો ઓળખે'
કવીન્દ્ર વચને રહી સુલભ ફ્હેતી સંસારમાં;
પરંતુ કવિ! તેં સદા અડગ ધૈર્યથી નીરખ્યું
વિયોગરૂપને: અને સુભગ એક વાકયાર્ધથી
દીધું દરસ એહનું જગતથી વિદાયે જતાં:
'અરે મરણ માહરૂં મરી ગયું—'*

ઠાકોર ચોકશી

* 'મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ' એ સ્વ. નરસિંહરાવનું જાણીતું ગીત

તો સોનગુફામાં ઊતરવું બહેતર હતું.

રસ્સી તૈયાર થઇ એટલે રામજીના હાથમાં એક છેડો સોંપતો નાગડો બોલ્યો, 'લે, ઊતર હવે! બીજો છેડો હું પકડી રાખું છું.' નિરુપાય રામજીને તેનું કહેવું સ્વીકારવું પડ્યું. સેતરતાં સેતરતાં યે નાગડાએ સૂચના આપી, 'જો ઝાઝુંબધું સોનું બહાર નહિ લાવે તો જિંદગીથી નવડાવી નાખીશ!'

રામજીની ગભરામણ વધી ગઇ હતી. જાણે હથોડા ઠોકાતા હોય તેમ, ઊતરતાં ઊતરતાં તે પોતાની છાતીના ધબકારા સાંભળતો હતો ગુફાને સામે આવતાં એક હળવો ઝોલો લઇ તેણે ગુફાની કિનાર પર ટેકવ્યા. પગ ઠરતાં એની બીક બટી ગઇ. ગુફામાં તેણે કલ્પેલા ઘોર અંધારાને બદલે હિલોળાતી ચાંદનીનું ઠંડું ઝાંખું અજવાળું પથરાયું હતું. ત્યારે તો એનું બીજું દ્વાર પણ હોવું જોઇએ! તેણે વિચાર્યું; ને એ મળે તો નાગડો જખ મારે છે!

પણ પોતાનું પહેલું કામ હવે સોનું મેળવી લેવાનું હતું. અંદર જઇ ગજવામાંથી પેટી કાઢી તેણે દીવાસળી સળગાવી. અંદરના સોનાના તેજના પુનરાવર્તને પ્રકાશે વધુ ઝગઝગાટ પકડ્યો. કોઇ દેવ, ગાંધર્વ કે કિન્નરનો વાસ હોય એ પ્રમાણે ખડકની નાનીમોટી ખાંચો વચ્ચે સોનાના ઢાળિયા ને ઢાળિયા ભર્યા પડ્યા હતા. તેણે એક પછી એક એ ઉપાડી જોયા. એક લે ને બીજો મૂકે. પોતાનું મગજ તેને ચસકી જતું લાગ્યું. છેવટે સ્વસ્થતા મેળવી તેણે પોતાની ભેટ છોડી, ઉપાડી શકાય એટલું તેમાં ભરી તેની ફાંટ બાંધી લીધી.

રામજીના મનના ઘોડાએ હવે પલાણ માંડ્યું. બસ, આટલું યે એ પોતે નાગડાથી સુરક્ષિત રીતે ઉપાડી જાય તો તેનું આજન્મ દાળદર ફીટી જાય. કેટલા પારકરી ઊંટો તે મેળવી શકે? ને 'વડા દરબાર'માં યે પહેલી ખુરશી ન મળે?

એમ ને એમ તરંગોમાં રાચતો રામજી બાંધેલી ફાંટ ઉપાડીને આગળ ચાલ્યો. પાસા સવળા પડતા હોય એમ લાગ્યું. સીધો જ લીટીએ ઢાળઉતાર બીજું ફાટક મળી આવ્યું, જેના બરાબર મોં આગળ જ તરાઇનાં પાણી શાન્ત પથરાએલાં પડ્યાં હતાં. એ પાણીમાં ફાંટ બુડાડીને તેણે તરાઇનો તાગ લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ ન આવ્યો. ખેર, રામજી મુંઝાય એમ ન હતો. ફાંટ પાણીમાં જ રહેવા દઇ, તેનો બીજો છેડો તેણે દાંતોમાં મજબૂત પકડી લીધો ને પછી કૂદી પડ્યો પાણીમાં.

પરંતુ, રામજીએ માનેલું એટલે સુધી પાસા સવળા નહોતા પડ્યા. ગુફામાં ઘણી વાર લાગી હોય તેથી કે અગમચેતીથી, નાગડો પહેલેથી જ ટેકરીની ટોચે ચારે બાજુ નજરાવી રહ્યો હતો. તેની નજરે તરાઇમાં તરતો સફેદ આકાર તરત પકડી પાડ્યો. પળવાર એ એને પાણી કાપતો જોઇ રહ્યો અને પછી ચાપિયો ફગાવતો તે દોડ્યો. ધારને છેડે આવી, 'હરામખોર!' એટલી બૂમ મારતાં ઊભે જ કૂદકે તે તરાઇમાં કૂદી પડ્યો અને એક ગૂચી લઇ તે બહાર નીકળ્યો, ત્યારે તો ધાર ને રામજી વચ્ચેનો અરધો પંથ એણે કાપી નાખ્યો હતો!

હવે શું કરવું? રામજીએ આગમ તો કળી જ લીધું ને હાથ સીધો કેડ પર વાળ્યો. પણ નાગડો તો બીજી જ પળે પાણીમાં શમાઇ ગયો. ફિકર નહિ. અહીંથી કંઇ દૂર નહિ નીકળે માની રામજીએ કટાર તૈયાર રાખી. પણ એ એમની એમ જ રહી ગઇ. નાગડો અલબત્ત એને પડખે જ નીકળ્યો, પણ એને હાથ ઉગામવાનો યે પૂરો અવકાશ મળે તે પહેલાં તો એના માથા પર તેના મુક્કાનો ઘા એવા તો જોરથી પડ્યો કે એ સીધો નીચે ઊતરી ગયો.

નાગડાનો એ મુક્કો રામજીને એવો તો સખત વાગેલો કે પાણીમાં ડૂબતાંની સાથે જ સોનાવાળી ફાંટનો છેડો તેના દાંતમાંથી વછૂટી ગયો. એણે જવા દીધો—મરજીએ કે નામરજીએ. હવે તો બધી પેરવી પોતાનો જાન બચાવવાની કરવાની હતી. ને પોતાની કાબેલિયત પર એ પૂરો મુસ્તાક હતો. જેટલી કાબેલિયત એ નાસતા સુવર કે ચિત્તા પર બતાવી શકતો એટલી જ મોખરાના શત્રુ પર પણ બતાવી શકતો હતો.

બે પળમાં તો એ પાછો પાણી બહાર તરી નીકળ્યો. નાગડાએ પહેલેથી જ કેમ જાણે એની વેતરણ ન કરી રાખી હોય, તેમ રામજી પાણી બહાર ફૂટી નીકળતાં જ તેનું ગળું એણે હાથોની ચૂડમાં જકડી લીધું. એ સાથે જ રામજીનો હાથ પણ ઊપડ્યો ને ગળું રૂંધાતાં ચક્કર મારતી નજરે પણ તેણે ઘા કર્યો અને તે સાબૂત નીવડ્યો. તેની કટાર નાગડાના

(અનુસંધાન આગળ પાન ૩૨ને છેડે)

કર્નલ ટી. ઇ. લૉરેન્સ

આદર્શના ખંડિયેરનો

ફકીર

માતૃભૂમિની સેવામાં પોતાની જાતને અર્પણ કરનાર તો ઘણા મહા પુરુષો મળી આવશે, પરંતુ એ બધામાં લૉરેન્સનું સ્થાન નિરાળું છે. દેશસેવા કરીને તેનો બદલો મેળવવાની આશામાંથી કોઇક જ મુક્ત હશે. લક્ષ્મીની, પદવીની, કીર્તિની, યશની અને કંઇ નહિ તો છેવટે પ્રસિદ્ધિ અને પ્રસંશાની પણ અભિલાષાના બંધનથી કોઇ વિરલ પુરુષ જ મુક્ત હશે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં એવો વિમુક્ત આત્મા તો એક જ જણાયો છે: ટૉમસ એડવર્ડ લૉરેન્સ. એ કમનસીબીની વાત છે કે ઇંગ્લંડની સામ્રાજ્યવાદી સરકારે તેની નિખાલસ માનવસેવાઓને ન્યાય આપવાને બદલે તેને પોતાના હથિયાર તરીકે વાપર્યો અને પોતાના મહત્કાર્યને છેક છેલ્લી ઘડીએ તૂટી પડતું જોઇ રહી આદર્શના ખંડેર સમું અવશેષ જીવન વીતાડતાં પશ્ચાત્તાપ ભર્યે દિલે એણે જીવનસમાપ્તિ કરી.

વેલ્સની ગિરિમાળાની તળેટીમાં ઇ. સ. ૧૮૮૮ના ઑગસ્ટની ૧૫મી તારીખે લૉરેન્સનો જન્મ થયો હતો. કુમારવયથી જ તેનો બાંધો કોમળ હતો, પરંતુ તેની આસમાની આંખોમાં બુદ્ધિની ચમક હતી. સ્કૉટલંડ, ઇંગ્લિશ ચૅનલના ટાપુઓ, બ્રિટાની અને આઇલ ઑફ મૅનમાં આઠેક વરસ રખડ્યા પછી તેનું કુટુંબ ઑક્સફર્ડમાં સ્થિર થઇને રહ્યું. સ્કૂલમાં બેઠો એ પહેલાં તો એ પોતાના મોટા ભાઇઓ પાસેથી લખતાંવાંચતાં શીખી ગયો હતો. એકલું અંગ્રેજી જ નહિ–લૅટિન અને ફ્રેંચ પણ. અને એ રીતે ત્રણ ભાષાઓના સાહિત્યનો વાચનલાભ એ લેવા મંડ્યો. ફોટોગ્રાફી માટે માઇલોના માઇલો સાઇકલ પર દોડતા જવામાં એને ખૂબ મઝા પડતી, પણ એથી યે વધુ મઝા તો રોમન સ્થાપત્યનાં પુસ્તકો વાંચવામાં પડતી. શાળાના યાંત્રિક જીવન તરફ તેને અણગમો હતો. તક મળતી ત્યારે તે આસપાસના પ્રદેશોમાં ભટકતો. ઑક્સફર્ડની જીસસ કૉલેજમાં તેની અસાધારણ બુદ્ધિએ અધ્યાપકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને પુરાતત્ત્વનો તેને નાદ લાગ્યો હતો અને તેના એ શોખથી ડૉ. ડી. જી. હૉગર્થની નજર તેના ઉપર ઠરી. રજાઓના વખતમાં લૉરેન્સ ઇંગ્લંડનાં ઐતિહાસિક સ્થળોમાં ફરતો—વખત મળે ત્યારે ફ્રાન્સ સુધી પણ ફરી આવતો. પ્રાચીન ખંડિયેરોમાંથી તે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ શોધતો હતો. અને જ્યારે તે ભૂતકાળમાં લીન થઇ જતો ત્યારે પોતાની જાતને પણ ભૂલી જતો.

મધ્યકાલીન કળાના એના અભ્યાસે એનું મન એક નવી જ દિશામાં દોર્યું—યુદ્ધવિજ્ઞાનમાં. અનેક પુસ્તકો તેણે ઉથલાવ્યાં. યુદ્ધો, યુદ્ધસ્થાનો, ઘેરા ને શસ્ત્રકળા વિષે ઘણું જાણ્યું. પણ એમાં યે એક બાબત એના પર આકર્ષણનું પરિબળ અતીવ જમાવતી ગઇ અને તે ઇસાઇઓ અને અરબો વચ્ચેનાં ધર્મયુદ્ધોની. જુવાન લૉરેન્સની જ્ઞાન માટે જન્મેલી તૃષા માત્ર પુસ્તકોથી છીપતી ન હતી. ધર્મયુદ્ધોનું કુરુક્ષેત્ર—પૅલેસ્ટાઈન અને સીરિયાનો પ્રદેશ તેની કલ્પનામાંથી ખસતો ન હતો. યુફ્રેટીસ નદીની રેતી નીચે દટાએલા મધ્યયુગના સ્થાપત્યના અભ્યાસ માટે તેના હૃદયમાં પ્રખર જિજ્ઞાસા જન્મી હતી. અને પછી તેને કોણ રોકી શકે? સાહસજ્ઞાનની જેને ભૂખ લાગી હોય તે માત્ર પોતાના ધ્યેયને જ જોઇ શકે છે, પણ વચ્ચે આવતી મુશીબતોને નથી જોઇ શકતો. એ મુસીબતોનો તેને ડર ન હતો. અનેક મુસીબતોનો સામનો કરીને તે એકલો પગે ચાલીને સીરિયા આખામાં ફરી વળ્યો અને પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરી. પુરાતન શિલ્પકળાના પત્થરોમાંથી તેણે ઇતિહાસ ઉકેલ્યો.

૧૯૧૦માં લૉરેન્સ ઝળકતી ફતેહ સાથે ઑક્સફર્ડ વિદ્યાપીઠનો સ્નાતક બન્યો. સીરિયાની સફરથી તેનું જ્ઞાન સમૃદ્ધ બન્યું હતું.

ડૉ. હૉગર્થ યુફ્રેટીસના કાંઠે ધર્મયુદ્ધોના જમાનાના સ્થાપત્યના સંશોધન માટે જતા હતા. તેને લૉરેન્સની જ્ઞાનની તૃષ્ણા માટે માન ઉત્પન્ન થયું હતું. લૉરેન્સે

આ દિશામાં વધુ અભ્યાસ કરવા શિષ્યવૃત્તિ મેળવી અને ડૉ. હૉગર્થની સાથે સીરિયા ગયો. ચાર વર્ષ સુધી તેણે આ દિશામાં શોધખોળ કરી અને સીરિયા, પેલેસ્ટાઇન તથા મેસોપોટેમિયામાં બારીક નિરિક્ષણ કર્યું.

આ પ્રવાસોએ લૉરેન્સના જીવન ઉપર ઘણી ઊંડી અસર કરી. તેણે જોયું કે અરબ પ્રજા તુર્કીના ખલીફના અમલ નીચે રીબાતી હતી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે સંસ્કૃતિ, વિદ્યા અને વ્યાપારની આપલે કરનાર આ મહાન પ્રજાને સમજવા તે તેની સાથે ઓતપ્રોત થઇ ગયો, અને તે માટે તેણે યુરોપી પોશાક અને રહેણીકરણીનો પણ ત્યાગ કર્યો. તેણે અરબી પોશાક અને અરબી રહેણીકરણી અંગીકાર કરી. આમ અરબ અને અંગ્રેજ વચ્ચેની જાતીય દીવાલો અદૃશ્ય થઈ અને અરબ પ્રજાના હૃદયમાં લૉરેન્સને ઊંચું સ્થાન મળ્યું. સેવા અને પ્રેમથી તેણે અરબ પ્રજાનું હૃદય જીતી લીધું.

ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન, તુર્કી અને ગ્રીસમાં પણ તે ફરી વળ્યો. તેણે ઘણું જોયું, ઘણું અનુભવ્યું, ઘણું સંશોધન કર્યું; પરંતુ તે કોઇપણ જાતની કામના વિના પોતાનું કર્તવ્ય કરતો હતો. તેને બદલો કે ફળ મેળવવાની

આજે તો એનું જીવન દંતકથા સમું બની ગયું છે, પણ અરબના એ મશાલચીએ જે જોમ ને આરઝૂથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને પોતાની સેવા સમર્પી અને એ સમર્પણ પાછળ સેવેલા આદર્શોના જે ભુક્કા ઊડતા જોયા ને જીરવ્યા, એણે એનું આખું જીવન એક કરુણ-પ્રશસ્તિ સમું બનાવી દીધું આદર્શોના એ ફકીર કર્નલ લૉરેન્સનું નામ આપણને ઘણાઘણા પૂર્વગ્રહો જન્માવે છે, પણ એનું આ ચરિત્ર વાંચ્યા પછી તો એની પ્રમાણિક નિષ્ઠા પ્રત્યે માન, એની નિસ્પૃહ સેવા પ્રત્યે આશ્ચર્ય ને સંગદિલ રાજદ્વારીઓએ હીણેલા પૂર્વજીવનની સ્મૃતિઓથી સીઝાતા એના પશ્ચાદ્‌જીવન પ્રત્યે જરૂર સહાનુભૂતિ ઊપજશે.

ઇચ્છા ન હતી. માતૃભૂમિના એક અદના સિપાહી તરીકે પોતાનું સર્વસ્વ દેશસેવામાં અર્પણ કરી, મૂંગી ફરજ બજાવીને એક અજાણ્યા સિપાહી તરીકે મરી જવું એ તેની ઇચ્છા હતી. તેની સાદાઇ, તેની નરમાશ, જ્ઞાન માટેની તેની તૃષ્ણા અને કીર્તિથી દૂર રહેવાની તેની નિરભિમાન વૃત્તિ ભાગ્યે જ બીજા કોઇ પુરુષમાં જોઈ શકાય છે. તેનો સ્વાવલંબી સ્વભાવ તેના આવા સાદા જીવનને અનુરૂપ હતો. પોતાના નિભાવ માટે તે મજૂરી પણ કરી લેતો. તેની રહેણી-કરણીમાં પશ્ચિમની પ્રજા ન આચરી શકે તેવી સાદાઇ હતી. પોર્ટ સૈયદમાં વહાણના કોલસા સારવામાં પણ તેણે લઘુતા નહોતી અનુભવી.

લૉરેન્સ ઇંગ્લંડ ગયો ત્યારે તે અરબ પ્રજાનું હૃદય જીતી સાથે લેતો હતો એટલું જ નહિ, પણ પોતાના ભાવિ કાર્યક્રમનું વિશાળ ક્ષેત્ર પોતાની પાછળ મૂકતો ગયો હતો. પોતાનાં જ્ઞાન અને સંશોધનથી તેણે ઑકસફર્ડ વિદ્યાપીઠનું મુખ ઉજળું કર્યું હતું; યુફ્રેટીસ નદીના તીર–પ્રાંતમાંથી પુરાતન શિલ્પકળાના નમૂનાઓની શોધખોળથી તેણે બ્રિટિશ સંગ્રહસ્થાનને સમૃદ્ધ કર્યું હતું; નજીકના પૂર્વનું ભૌગોલિક અવલોકન કરીને તેણે બ્રિટનની યુદ્ધકચેરીની કીમતી સેવા બજાવી હતી. તેને ઇચ્છા હોત તો બ્રિટિશ પ્રજાજીવનમાંઅને રાજકીય જીવનમાં પણ તે ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકત, પરંતુ લૉરેન્સે કદી બદલાની ઇચ્છા રાખી જ નથી. તે તો પાછો પોતાના અભ્યાસમાં લીન થઇ ગયો.

એવામાં ૧૯૧૪નું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. તુર્કી જર્મનો સાથે ભળ્યું. બ્રિટનના પૂર્વ સાથેના સંબંધો બધા જોખમમાં આવી પડ્યા. લૉરેન્સને લાગ્યું કે અરબોની સહાયથી જ બ્રિટનનું હિત સાચવી શકાય. એક પંથ અને દો કાજ. સ્વાતંત્ર્ય ઝંખતી અરબ પ્રજાને પણ એથી તુર્કીની ધૂંસરી તોડી પાડવી સુગમ બને.

યુદ્ધ વખતે લૉરેન્સ ઑકસફર્ડમાં હતો. તેણે પોતાની શોધોનું 'The Wilderness of Zin' નામનું પુસ્તક તાજેતરમાં જ બહાર પાડ્યું હતું. તેનું મન હજુ યુદ્ધ તરફ વળ્યું નહોતું, કારણ તેને લાગ્યું હતું કે પોતાને લડવાની તક મળશે તે પહેલાં તો લડાઇ ખતમ થશે!

પણ એમ ન થયું. ધાર્યા કરતાં યુદ્ધ લંબાયું. અને લૉરેન્સથી હવે ન રહેવાયું. સર ફૂટ હેડલે પાસે જઇ પોતાને યુદ્ધખાતામાં જોડવાની માગણી કરી. અઢાર વરસના હટ વગરના એ જુવાનને જોઇ હેડલે તો હેરત પામી ગયો, પણ લૉરેન્સે જ્યારે પોતાનું નામ કહ્યું ત્યારે એનો અંદેશો દૂર થયો. તુર્કી એ જ વખતે જર્મનો સાથે ભળ્યું હતું ને લૉરેન્સનું રાતા તથા કાળા સમુદ્રના કિનારાનું જ્ઞાન ત્યાંની સ્થિતિને અગત્યનું હતું. લૉર્ડ કિચનરે એની બુદ્ધિની કદર કરી. તરત તેને જાસુસી ખાતામાં મેસોપોટેમીઆ મોકલવામાં આવ્યો. હવે તેની એવી કારકીર્દી શરૂ થઈ કે જેણે કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધિથી છેટે ભાગનાર આ માણસને જગબત્રીસીએ ચડાવ્યો.

લૉરેન્સ સીધો હેજાઝ (અરબસ્તાન) આવ્યો. તેનો રાજા હુસેન તુર્કીના હાથ નીચે હતો. હુસેનના પુત્ર ફૈઝલ ઉપર લૉરેન્સની આંખ ઠરી હતી. છિન્નભિન્ન થઇ ગએલી અરબ પ્રજાને ફૈઝલના ઝંડા નીચે એકત્ર કરી, તુર્કીને હાંકી કાઢી, સ્વતંત્ર અરબ રાજ્ય સ્થાપી બ્રિટિશ સલ્તનતના માર્ગને નિર્ભય બનાવવો એ લૉરેન્સનું ધ્યેય હતું. તેણે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. હુસેનને તેણે ઇંગ્લંડના પક્ષમાં લીધો અને અરબ પ્રજામાં તુર્કી વિરુદ્ધ અસંતોષ ફેલાવી તુર્કી સામે બળવો જગાવવા ઘૂમવા લાગ્યો. એ સળગતા રેતાળ પ્રદેશમાં લૉરેન્સ વંટોળિયા:ની જેમ ફરી વળ્યો અને અસંતોષના ઉકળાટમાંથી બળવાની આગ ફેલાવી. ૧૯૧૬માં હુસેને તુર્કીની ધુંસરી ફેંકી દીધી અને પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી. પોતાના ધ્યેયને પહોંચવા લૉરેન્સે સોનાની નદી વહેતી મૂકી અને અરબ પ્રજાને મોટી આશાઓ આપી. અરબસ્તાનમાં લૉરેન્સના સાહસોની આ કરુણ બાજુ હતી.

ફ્રાન્સની રણભૂમિ ઉપર જર્મન લશ્કરો સામે ખડકાએલાં દુનિયાનાં સમર્થ સૈન્યોનું દબાણ ઓછું કરવા જ્યારે બર્લિનના વિગ્રહદેવતાઓએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ગરદન ઉપર કાપ મૂકવા—સુએઝની નહેર ઉપર હુમલો લઈ જવા—ની યોજના અમલમાં મૂકી ત્યારે પૅલેસ્ટાઇન રસાકસીનું કેંદ્ર બન્યું. ૧૯૧૭માં જનરલ ઍલનબી ગાઝા શહેર પાસે મોરચા માંડીને બેઠો હતો ત્યારે લૉરેન્સે તેની કીમતી સેવા બજાવી. આ વિશાળ અને ઉજ્જડ પ્રદેશમાં તુર્કોના વહે-વારનાં સાધનો તોડી નાખવાં, તેમનો ખોરાક દારૂ-

ગોળો અને સરસામાન લૂંટી લેવાં, તેમની ઉપર અચાનક છાપા મારીને તેમનું મનોબળ તોડી પાડવું, રેલવેના માર્ગ ઉખેડી નાખવા, સામી છાતીએ લડવાને બદલે બીજી હજાર રીતે તેમને હેરાન કરવા અને તેમની હરોળોની પાછળ રહેલી પ્રજાને તેમની વિરુદ્ધ બંડ કરવા ઉશ્કેરવી એ લૉરેન્સની કાર્યરેખા હતી. તેની સલાહ પ્રમાણે ફૈઝલે મદીનામાં તુર્કી સૈન્યને ભૂખે મરવા દઇને મદીનાનો બહારની દુનિયા સાથેનો સંબંધ લગભગ તોડી નાખ્યો અને લૉરેન્સ પોતે ઉત્તરમાં પવનવેગે ફરી વળીને બળવાની આગ ફેલાવતો ગયો. તે છેક સીરીઆમાં પણ દુશ્મનોની પાછળ પહોંચ્યો અને ત્યાંની પ્રજામાં બંડ ફેલાવી તુર્કી સૈન્યની સ્થિતિ કફોડી કરી નાખી. પાછા વળતાં તેણે અરબ બળવાખોરોની સરદારી લઇને ૧૯૧૭ના ઑગસ્ટમાં મા'આનમાં પાસે એક તુર્કી ટુકડીને હરાવી. તેનાં આ પરાક્રમો માટે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સે તેને જે માન આપવાની તત્પરતા બતાવી તેનો સ્વીકાર કરવા તેણે ના પાડી. લૉરેન્સે તુર્કોના મોરચાની પાછળ છાપા મારીમારીને મુખ્ય હુમલો કઈ દિશામાંથી આવશે તે બાબત તેમને ભ્રમણામાં રાખ્યા, અને છેવટે જ્યારે ઍલનબી તુર્કી સન્યને તોડી પાડતો હતો ત્યારે ૧૯૧૮ના ઉનાળામાં લૉરેન્સ સીરિયાના પાટનગર દમાસ્કસ ઉપર ચડી ગયો અને તે શહેર કબજે કર્યું. ઍલનબી આવી પહોંચ્યો ત્યાં સુધી એ સાહસવીરે દમાસ્કસ કબજે રાખ્યું.

આ બધું કરતાં એને પૂરાં સાત વરસ લાગ્યાં હતાં. એનું પૂરું બયાન અહીં કરીએ તો તો પાનાંનાં પાનાં ભરાય. ફૈઝલના કહેવાથી અરબ પોશાક અપનાવી, ઊંટ પર જુદીજુદી જાતિઓ વચ્ચે સલાહ કરાવવા રખડતા, સંગ્રહણીથી પીડાતા અને બેભાન થઇ જવા છતાં જુદીજુદી છાવણીઓમાં સંદેશા પહોંચાડતા લૉરેન્સનું ત્યારનું વર્ણન કોઇ ગાથા જેવું જ છે. એ પર એક નહિ પણ અનેક પુસ્તકો આજસુધી લખાઇ ચૂકયાં છે, પણ તેમાં યે લૉરેન્સના જીવનમાં રસ ધરાવનારાએ એના પોતાના 'Seven Pillars of Wisdom' ઉપરાંત કૅપ્ટન લિડલ હાર્ટનાં બે પુસ્તકો 'The Ghost of Napoleon' અને 'T. E. Lawrence in Arabia and after' ખાસ વાંચવા જેવાં છે. શિસ્તના ભાન વગરના અને કટ્ટર વ્યક્તિવાદી અરબો પર એણે જમાવેલા કાબૂનું એમાં સાચું પૃથક્કરણ કરેલું છે એટલું જ નહિ, પણ લૉરેન્સના કાર્ય પ્રત્યે બ્રિટિશ અને ફ્રેંચોએ કેટલી હદ સુધી ઉપેક્ષા બતાવી હતી એ પણ એમાં નિષ્પક્ષપણે રજુ થયું છે.

ફૈઝલે તો કંટાળીને ઘણી વાર સલાહ કરવા તત્પરતા બતાવેલી, પણ રણના આ મશાલચીએ છેવટ સુધી તેને રોકયો હતો ને છેવટ સુધી બ્રિટિશ બ્રિગેડની સહાય વિના જ અરબો સાથે એ ઝઝૂમતો રહ્યો હતો. પરિણામે ફૈઝલને જ નહિ, પણ અરબ જણબચ્ચાંને ખાત્રી થઈ ગઇ હતી કે લૉરેન્સ એ અરબ આઝાદીનો પ્રામાણિક લડવૈયો છે, અરબસ્તાન માટે અરબ જેટલી જ એને લાગણી છે અને એ માટે એમના જેટલું જ એ સહન કરી શકે છે. તુર્કોએ એના માથા માટે ઇનામ કાઢેલું, પણ એ માથું તો સદા અરબોનું જ ભાગીદાર રહ્યું.

૧૯૧૮ના નવેમ્બરમાં વિશ્વવિગ્રહનો અંત આવ્યો. પરાજિત તુર્કીમાં કમાલ પાશા ક્રાન્તિની મશાલ લઇને ઘૂમતો હતો. તેણે 'યુરોપના માંદા માણસ' (તુર્કી)નાં સડેલાં અંગ—સીરિયા, પૅલેસ્ટાઇન, હેજાઝ, મેસોપોટેમિયા અને આરમીનિઆ—તજી દીધાં, કારણ કે તે તુર્કીની નબળાઇનાં કારણ હતાં. અરબ પ્રજા હવે તુર્કીની ધુંસરીમાંથી છૂટી થઇ હતી. ૧૯૧૯માં ફૈઝલ અને લૉરેન્સ સુલેહ પરિષદમાં ભાગ લેવા પારીસ આવ્યા. લૉરેન્સનું નામ દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકયું હતું. અજ્ઞાત અવસ્થામાં રહેવા ઇચ્છનાર આ સાહસવીરને તેનાં સાહસોએ કર્નલ લૉરેન્સ ઑફ અરેબિઆ તરીકે જગબત્રીસીએ ચડાવ્યો હતો. તેને પોતાનું સ્વપ્ન હવે સિદ્ધ થતું લાગ્યું, પરંતુ પોતાની ઝળકતી ફતેહ માટે તેને જરા યે અભિમાન નહોતું. કર્નલ લૉરેન્સ પારીસ આવ્યો તે દિવસે પારીસ દુનિયાની આશાનું કેન્દ્ર હતું. આખી દુનિયામાંથી કરોડો માણસો પારીસ તરફ મીટ માંડી રહ્યા હતા. યુદ્ધની વિનાશકતામાંથી પારીસની પરિષદ નવી દુનિયા રચશે એમ પ્રજાને કહેવામાં આવતું હતું. રાષ્ટ્રીયતાની સંકુચિત દીવાલો ત્યાં અદૃશ્ય થઈ જશે, ગુલામ પ્રજાઓ સ્વતંત્ર થશે અને નબળી પ્રજાઓ નિર્ભય બનશે એમ લોકોને ખાત્રી આપવામાં

આવી હતી. યુદ્ધ સદા માટે નાબૂદ થશે, લશ્કરી સરંજામનો બોજો પ્રજાની પીઠ ઉપરથી હળવો થશે અને પ્રજાપ્રજા વચ્ચે ભાઇચારો ફેલાશે એવી આશામાં યુદ્ધમાં પાયમાલ થઇ ગએલી પ્રજાઓ રાચતી હતી. દુનિયાની નજરમાં અમેરિકાનો પ્રમુખ વિલ્સન દેવ જેવો અને મિત્રરાજ્યના મોવડીઓ ફિરસ્તા જેવા લાગતા હતા અને મરણીઆ બનીને લડાએલા આ ભયંકર યુદ્ધની વિનાશક અસરમાંથી તેઓ દુનિયાને ઉગારી લેશે એવી ખાત્રી વિજેતા અને પરાજિત—બધી પ્રજાઓને હતી.

પણ આકાંક્ષાઓનો ભર્યો લૉરેન્સ જ્યારે પારીસ આવ્યો ત્યારે તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિ પડી ભાંગી. તેણે શું જોયું? ગુલામ પ્રજાઓને મુક્ત કરવા માટે અને નાની તથા નબળી પ્રજાઓના રક્ષણ માટે લડાએલા આ વિગ્રહના વિજેતાઓમાં મુલ્કગીરીની લાલસા હતી, કિન્નાખોરીની તલબ હતી, લડાઇની લૂંટમાંથી મોટો હિસ્સો મેળવવાની તૃષ્ણા હતી. લૉઇડ જ્યૉર્જ, ક્લેમેન્શો અને ઓરલાન્ડોમાંથી વિલ્સનને જુદો પાડી શકાય તેમ નહોતું; તેના પ્રખ્યાત ચાર મુદ્દાની જે મોરલી સાંભળીને જર્મનોએ મુગ્ધ બની હથિયાર હેઠાં મૂક્યાં હતાં તે મોરલી હવે અદૃશ્ય થઇ ગઇ હતી. સીરિયા અને પૅલેસ્ટાઇન ઉપર ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડનો ડોળો હતો. લૉરેન્સનું અરબ પ્રજાની સ્વતંત્રતાનું સ્વપ્ન પડી ભાંગ્યું. હતાશ બનેલો લૉરેન્સ ઘૃણા પામીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ફૈઝલને પણ ઘણું લાગી આવ્યું. સીરિયા ઉપર તેનો પહેલો હક્ક હતો. તેના ઝંડા નીચે અરબ પ્રજાનું સ્થાન હતું અને અરબ પ્રજાના હૃદયમાં તેનું સ્થાન હતું. ૧૯૨૦ના માર્ચમાં તેને સીરિયાના રાજા તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ ફ્રાન્સની લાલસા તે વસ્તુને કેમ સાંખી શકે? જુલાઇમાં તેને ગાદીત્યાગ કરવાની ફરજ પડી અને સીરિયા ઉપર ફ્રાન્સની ધુંસરી પડી. પારીસની સુલેહ પરિષદે ફ્રાન્સને સીરિયા સુપ્રત કર્યું. ૧૯૨૨ના જુલાઇની ૨૪મી તારીખે પ્રજાસંઘે પૅલેસ્ટાઇન 'વહીવટ ચલાવવા' માટે ઇંગ્લંડને સોંપ્યું!

આ કાર્યવાહીએ લૉરેન્સના જીવનને કેવો આઘાત પહોંચાડ્યો હશે! ફૈઝલે પોતાના બધાં બ્રિટિશ માનચાંદ કાઢી નાખી લૉરેન્સને સુપ્રત કર્યાં ત્યારે એ લેતી વખતે એણે શા મનોવેદના નહિ અનુભવી હોય? જેની સાથે ખભેખભા મેળવી એ લડ્યો, બ્રિટિશ સુરક્ષિતતા માટે મોટીમોટી આશાઓ આપી જેણે એક આખી પ્રજાનું માનસ ફેરવ્યું, એ પ્રજાની નજરે હવે તે દ્રોહી ઠર્યો. એનો બધો ભૂતકાળ અપ્રમાણિકતાની શાખ રૂપે રજુ થયો. તેની બધી સિદ્ધિઓ તેને હૃદયના શૂળ શમી લાગી. તેને હવે ખાત્રી થઇ કે સામ્રાજ્યવાદી વિજેતાઓએ તેની સેવાનો દુરૂપયોગ કર્યો હતો, અરબ પ્રજાનો દ્રોહ કર્યો હતો અને તેને પોતાને હથિયાર તરીકે વાપર્યો હતો.

એવામાં ચર્ચિલ પરદેશખાતામાં નીમાયો. બ્રિટિશોની ચાલબાજીની તેને પણ સૂગ હતી. જે ગએલું તેને એણે જવા દીધું, પણ મેસોપોટેમીઆ અને ટ્રાન્સ જૉર્ડન હજુ બાકી હતાં. લૉરેન્સના પ્રામાણિક પ્રયાસો એની નજર બહાર ન હતા. એટલે તરત તેણે એને પોતાની કચેરીમાં લીધો, એની સલાહ પૂછી ને એ પાર પણ ઉતારી. મેસોપોટેમીઆ તેણે ફૈઝલને સ્વાધીન કર્યું ને ટ્રાન્સજૉર્ડનને અર્ધ-સ્વાતંત્ર્ય સાથે અબ્દુલ્લાના હાથ નીચે મૂક્યું. આ રીતે પોતાના ભગ્ન આદર્શનો આટલો જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને લૉરેન્સે સંતોષ માન્યો.

અને એ પાર પડતાં જ લૉરેન્સે જાહેર જીવનને તિલાંજલિ આપી દીધી. પોતાના પૂર્વજીવન—પૂર્વ ઇતિહાસના પડછાયાથી પણ જાણે ત્રાસતો હોય તેમ વિમાનદળમાં રિક્રૂટ તરીકે જોડાતાં તેણે પોતાનું નામ પણ બદલાવી નાખ્યું અને વિમાની રૉસ નામ ધારણ કર્યું. એણે ધાર્યું હોત તો કમિશન મેળવી શકત. છતાં કેમ ન લીધું? એનો જવાબ આપવો અશક્ય છે. પોતાના તપોભંગના પશ્ચાત્તાપ માટે એ જ રાહ એને ઠીક લાગ્યો. ને કમિશન લે તો એની પ્રામાણિક કાર્યવાહી પર શાહીવાદી ચાલબાજીનો ઓળો ફરી જ વળે ને? પોતાના દેશના વિશ્વાસઘાત સામે સુલેહ પરિષદમાં ચલાવેલી લડત જ તેનો દિલાસો હતો.

પણ વિમાનખાતામાં તેને ઓળખાઇ જતાં વાર ન લાગી. ભૂતકાળનાં સ્મરણો ફરી તેને ઘેરી વળે એ એને કોઇ રીતે ન રૂચ્યું ને દાઝભર્યે દિલે તેણે એ કામ પડતું મૂક્યું. આજીવિકા માટે નવા ઉપાય તે ખોળવા માંડ્યો. કોઇ સ્થપતિની ઑફિસમાં થોડો સમય કામ કર્યું. તે ન ફાવ્યું એટલે છાપાંમાં લેખો લખવા માંડ્યા; પણ તે બધા પાછા આવવા લાગ્યા.

એ વખતે એની શી સ્થિતિ હતી? અરબોના એક વખતના એ બેતાજ બાદશાહને ટંકભરનું ખાવાનાં યે સાંસાં હતાં. સામ્રાજ્યને અર્થે સર્વસ્વની ફનાગીરી વહોરનાર એ ઓલિયાને પેટમાં મૂઠી અન્ન નાખવા પોતાના જૂના મિત્રોની શોધમાં રખડવું પડતું હતું.

આમ બધી બાજુની બેકદરી ને મુફલિસી સહન કર્યે જતો લૉરેન્સ આ બધાં યે વર્ષો દરમિયાન પોતાના જીવનની તાવણીનું એક એવું સ્મારક ચણતો હતો કે જેણે તેને મર્યા પછી યે મરજીવો બનાવ્યો છે. અરબસ્તાનની પોતાની આખી જેહાદ શાહીનાં ટીપાંમાં તેણે રેલાવી અને એની એ કૃતિ--'The Seven Pillars of Wisdom',—એ વીરના વીરોચિત કાર્યની આખી કથની—આધુનિક સાહિત્યનો એક ચક્રવર્તી ગ્રન્થ બની છે.

ને એ, જલદી છપાવવાની ઉતાવળે નહોતી લખાઇ. બીજાઓનાં મગજને પોષણ આપવા કરતાં તેમાં લૉરેન્સને પોતાના મગજનો ભાર હળવો કરવાનો ઉદ્દેશ વધુ હતો. એ લખીને એણે પોતે ગુમાવેલા આદર્શનું સ્મારક ચણ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે. પોતાના આદર્શ ખાતર એ પુસ્તકની આવકમાંથી પણ એકે પાઈ એણે ન લીધી. બધી એક ટ્રસ્ટને સોંપી દીધી. અને નવાઇ જેવું તો એ છે કે પુસ્તક ઉપર લખનારના નામ સુદ્ધાંનો એણે ઉલ્લેખ ન કર્યો.

થોડો વખત રહી તે ટૅંક કૉર્પ્સમાં જોડાયો—ટી. ઇ. શૉના નવા નામથી. પણ એની પોકળતાથી કંટાળી બે વર્ષ બાદ એ પણ છોડયું ને પછી વાહનોની ઝડપ વધારવાના અખતરા પાછળ પડયો.

ઈ. સ. ૧૯૨૮માં અફઘાનિસ્તાનનો અમીર અમાનુલ્લાહ હિંદુસ્તાન થઇને યુરોપ જવા નીકળ્યો હતો. એ નાના દેશનો જુવાન રાજા મોટીમોટી આશાઓ સેવતો હતો. તે પોતાની અજ્ઞાન પ્રજાને જ્ઞાનનો પ્રકાશ દેખાડવા માગતો હતો; જૂનવાણીનો નાશ કરી પોતાના દેશને પશ્ચિમની હરોળમાં લાવવાના તેના કોડ હતા. તેણે ઇ. ૧૯૧૯–૨૦માં ઇંગ્લંડ સામે લડીને પોતાના દેશની સ્વતંત્રતાનો તેની પાસેથી સ્વીકાર કરાવ્યો હતો. અફઘાનિસ્તાનની બે બાજુ આવેલા બે વિરોધી તત્ત્વો—સામ્યવાદી રશિયા અને શાહીવાદી બ્રિટીશ હિંદ—માંથી તેની વૃત્તિ સામ્યવાદી રશિયા તરફ દોરવાતી જતી હતી. યુરોપમાંથી નવુંનવું શીખી લાવવાની અને પોતાના દેશ માટે નવુંનવું લઇ આવવાની તેને ઉમેદ હતી. હિંદુસ્તાનની પ્રજા તેના વ્યક્તિત્વ પાછળ ગાંડી બની હતી. હિંદની વાયવ્ય સરહદ ઉપર તેના હાથે નવા રાષ્ટ્રનું ચણતર થતું હતું.

અમાનુલ્લાહ યુરોપ ગયો અને અફઘાનિસ્તાનમાં બળવાની આગ સળગવા લાગી. અર્ધ જંગલી અફઘાનોને નવા સુધારા સામે ઉશ્કેરવામાં આવતા હતા. મુલ્લાંઓ, ફકીરો અને નેતાઓના કાનમાં ઝેર રેડવામાં આવ્યું હતું અને તેઓ આખા દેશમાં ઝેરી પવન ફેલાવતા હતા. તાયફાવાળાઓએ અમાનુલ્લાહના અમલ સામે હથિયાર ઉપાડયાં. સરહદના પ્રદેશમાંથી એક ભેદી પુરૂષનું નામ બહાર આવ્યું અને લોકવાયકા હજાર રસ્તેથી દુનિયામાં ફેલાવા લાગી. વિમાની શૉ સરહદ ઉપર મળી આવ્યો અને લોકોએ તેને કર્નલ લૉરેન્સ તરીકે ઓળખી કાઢયો. લોકોએ તેને અફઘાનિસ્તાનના બળવાના પ્રેરક તરીકે માન્યો. લારેન્સના નામ સાથે તેની અરબસ્તાનની ભેદી પ્રવૃત્તિ નજર આગળ તાજી થઇ. લારેન્સ તાબડતોબ વિમાનમાં બેસી સરહદ ઉપરથી પાછો આવ્યો, ચુપચુપ ઇંગ્લંડને રસ્તે પડયો અને પોતાના ગુપ્ત જીવનમાં અદૃશ્ય થઇ ગયો. એ બળવાની આગમાં અમાનુલ્લાહનું તખ્ત તારાજ થયું. આ રોમાંચક નાટકમાં લૉરેન્સે કેટલો અને કઇ બાજુનો પાઠ ભજવ્યો તેનો ફેંસલો તો ઇતિહાસ આપશે.

ફરી પાછો મિત્રોની લાગવગથી તે વિમાની ખાતામાં જોડાયો. તે એવી શરતોએ કે જે સાંભળીને લૉરેન્સ જેવા માણસે તે કબૂલ કેમ રાખી એ જ આપણને પ્રશ્ન થાય. એ શરતોમાંની કેટલીક મહત્ત્વની આ હતી: તેણે સાધારણ વિમાની તરીકે રહેવું; તેણે કદી ઇંગ્લંડ છોડવું નહિ,—આયર્લંડ પણ ન જવું; તેણે કદી વિમાનમાં ઊડવું નહિ; કોઇ મોટા માણસની મુલાકાત લેવી નહિ તેમ તેની જોડે કશું સંભાષણ પણ ન કરવું! અને લૉરેન્સે આ કબૂલ કર્યું! ખરી રીતે તો કોઇ પણ પ્રકારે પોતાનું પૂર્વજીવન દફનાઇ જાય એ જ એની ખાહેશ હતી. એ માટે તો ફૈજલના મૃત્યુ સમયે જ્યારે એણે સાંભળ્યું કે લંડનથી રિપોર્ટરો ટ્રેનમાં તેની મુલાકાત

માટે છૂટ્યા છે ત્યારે તે તરત સામી દિશાની ટ્રેનમાં નાસી છૂટ્યો હતો.

આ પછી તેના જીવન ઉપર વધુ પ્રકાશ પડી શક્યો નથી, સિવાય કે તે વાહનોની ઝડપ વધારવા માટે અખતરા કર્યા કરતો. દરિયાઇ કાફલા માટે પોતે તૈયાર કરેલી બખ્તરવાળી ઝડપી બોટની પરીક્ષા કરવા માટે તેની ઉપર ખરેખરો મારો ચલાવવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૩૩માં હૉલીવુડની એક સીનેમા કંપનીએ તેનાં અરબસ્તાનનાં સાહસોને ફિલ્મમાં ઉતારવા, તે ફિલ્મમાં પાઠ લેવા અને બદલામાં દસ હજાર પાઉંડ આપવાની માગણી કરી. પરંતુ કોઇપણ જાતના પ્રલોભનથી મુક્ત રહેલો લૉરેન્સ તે કેમ કબૂલ કરે? એને શ્રમની રોટી જોઇતી હતી ને એ માટે એણે ઐતિહાસિક લેખનકાર્ય હાથ ધર્યું હતું.

૧૯૩૫ના મે માસમાં આ મહાપુરુષના જીવન-નાટક ઉપર છેવટનો પડદો પડ્યો. ઇંગ્લંડના ડૉરસેટ પરગણામાં બોવિંગ્ટન કૅમ્પ પાસે જ્યારે પોતાની વેગવાન મોટર સાઇકલ પર એ જતો હતો ત્યારે સાઇકલ ઉપર બેઠેલા એક બાળકને તરીને નીકળવા જતાં તે પોતે જ સાઇકલ ઉપરથી ઊડી પડ્યો અને તેની ખોપરી તૂટી ગઇ. ૧૪૨ કલાકની બેશુદ્ધિ પછી ૧૯મી તારીખે તેનું અવસાન થયું. તેની ખોપરીને એવી ઇજા પહોંચી હતી કે જો તે જીવ્યો હોત તો પણ પાગલ બની જાત.

ગુપ્ત રહીને મૂગી સેવા કરનાર આ મુક્તાત્માને મૃત્યુ પછી પણ પ્રસિદ્ધિ કે કીર્તિ નહોતી જોઇતી. તે સવારે દરવાજા પાસે એકઠા થએલા તેના પ્રશંસકોએ તેના મરણની જાહેરાત વાંચી ત્યારે તેમાં લૉરેન્સની અંતિમ ઇચ્છા જણાવેલી હતી: 'મારા શબના સ્મશાન-સરઘસમાં મારા અંગત મિત્રો સિવાય બીજા ન આવે અને મારી કબર ઉપર વેરવા માટે કોઇ ફૂલો ન મોકલે' આ તેની સૂચના હતી.

એ જીવતાં એ દિવસોની ભવ્યતા અને કારુણ્યનો સમાસ 'Seven Pillars of Wisdom' માં કરતો ગયો છે. પણ સાચા લૉરેન્સનું તો એ ઝાંખું ચિત્ર જ આપી શકે. એ ચિત્ર તો બેકારીની છેલ્લી ટોચે રહી, અરધે ભૂખે પેટે એણે લખેલી 'The Mint'માં જ પૂરૂં ઊતર્યું છે. પોતાના ઉત્તર-જીવનની બધી કડવીમીઠીઓ એણે એમાં સાદ્યંત ઉતારી છે. પરંતુ તેના વીલ પ્રમાણે એ પુસ્તક ૧૯૫૦ની સાલ પહેલાં બહાર પડી શકે એમ નથી, કારણકે તેમાં કેટલીક જીવંત વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ છે. પ્રકાશકોનો કૉપીરાઇટ સચવાય તે માટે અમેરિકામાં તેની બાર જ નકલો છપાઈ છે. તેમાંની બે તો કાયદા પ્રમાણે ત્યાંની કૉંગ્રેસની લાયબ્રેરીમાં રહી છે, જ્યારે બાકીની દરેક પ્રતની વેચાણ કીમત અત્યારે એક લાખ પૌંડ રાખવામાં આવી છે.

જેને લક્ષ્મીનો લોભ ન હતો, ઐહિક સુખોની વાંછના ન હતી, કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધિ માટે ઇચ્છા ન હતી, પદવીનો મોહ ન હતો, કદરદાનીની અપેક્ષા ન હતી, અને એ બધું જેને માગ્યા વિના મળતું હોવા છતાં જેણે એ વસ્તુઓનો તિરસ્કાર કર્યો અને બંધનોથી મુક્ત રહ્યો, તે પુરુષની કદર મૃત્યુ પછી થાય કે ન થાય, પરંતુ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના પાના ઉપર તેનું સ્થાન ઠરી ચૂક્યું છે અને તે સ્થાન અજોડ છે. **વિજય વાસુ**

રત્નાવલી

૧ 'દંડ અપરાધનો ઉત્તરાર્ધ છે.' —હેગલ

૨ 'જેની ઊર્ધ્વગતિ નથી એની અધોગતિ જ છે'(Non progreniest regredi).

૩ 'પુરુષ સદાય એવા જ હશે, જેવા સ્ત્રીઓ એમને બનાવે; એટલે જો તમારે મહાન અને સુશીલ પુરુષો જોઇએ તો મહત્તા ને શીલ શું તે સ્ત્રીઓના મન ઉપર છાપો.' — રુસૉ

૪ 'સત્ય સર્વકાળે બોલવું ઘટે, પણ સત્ય બોલવામાં જોખમ હોય એવા સમયમાં વિશેષે કરીને.' —કૉલરિજ

૫ 'જે ભૂખે મરે છે એને ખવરાવો, નહિં તો તમે એની હત્યા કરી ગણાશે'—ઍમ્બ્રૉસ

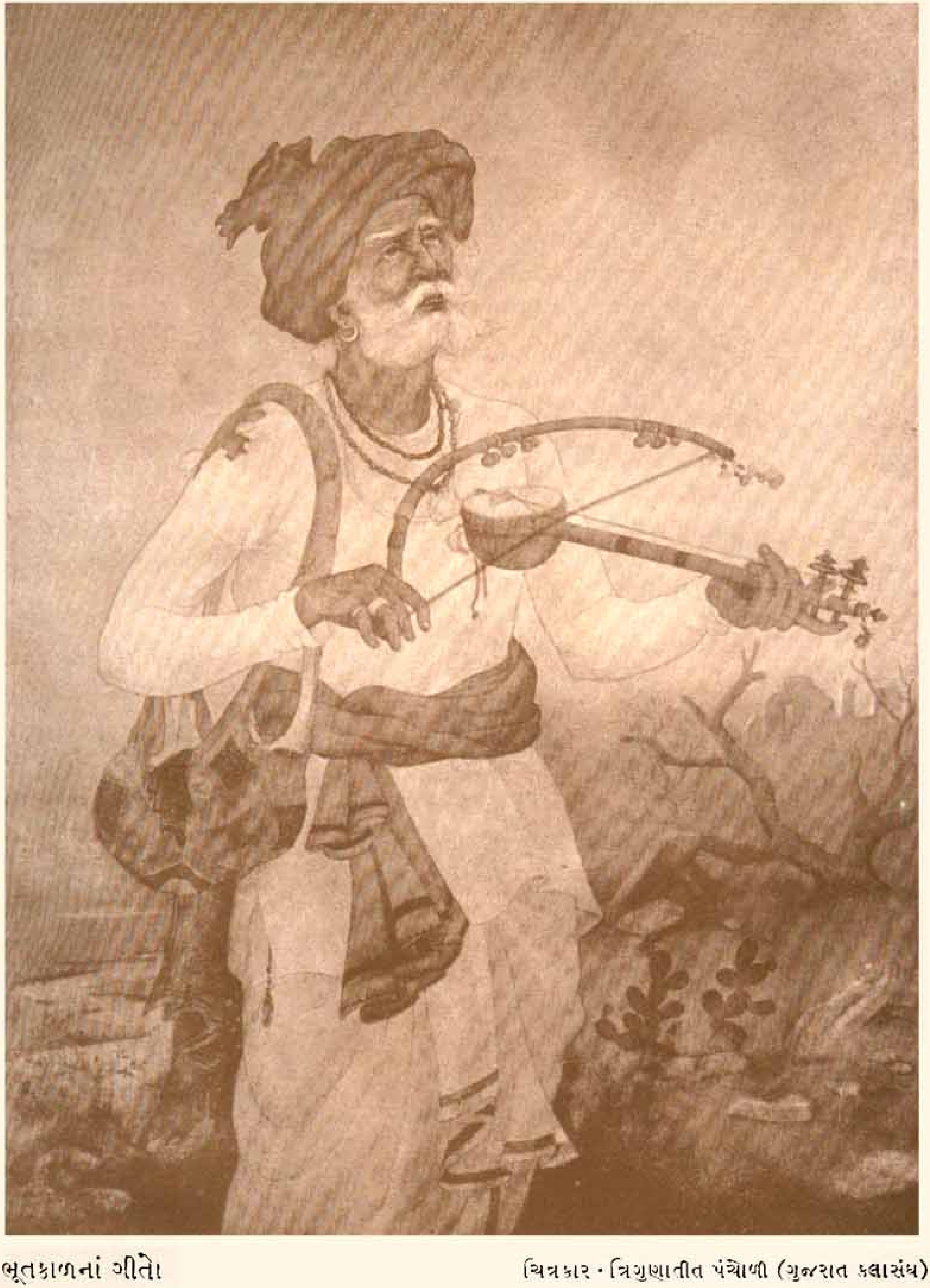
૬ 'માણસ વધારાનું ધન રાખે તે પરધન જ રાખે છે.' —ઑગસ્ટિન

૭ 'એક માણસ આળસે જીવે, તો બીજો ભૂખે મરે.' —ચીનાઈ કહેવત

૮ 'કારાગૃહ નવા વિચારના પ્રચાર સારૂ ઉત્તમ વ્યાસપીઠ છે.' —ગૅાતિએ

૯ એક હત્યાથી અપરાધી અને અનેક હત્યાથી માણસ લોકનાયક થાય છે.' —ઇરૅસ્મસ

દે. વા.

ભૂતકાળનાં ગીતો

ચિત્રકાર · ત્રિગુણાતીત પંચોળી (ગુજરાત કલાસંઘ)

ઉપર ડાબી તરફ: નરસિંહરાવ કુમાર વયે—૧૮૭૫માં; જમણી તરફ નરસિંહરાવ નાગરી પોષાકમાં—૧૮૮૮માં;
નીચે: નરસિંહરાવ પોતાના લેખનખંડમાં—૧૯૨૦માં (બ્લૉક 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના સૌજન્યથી)

સ્વ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

૧૮૫૯ થી ૧૯૩૭

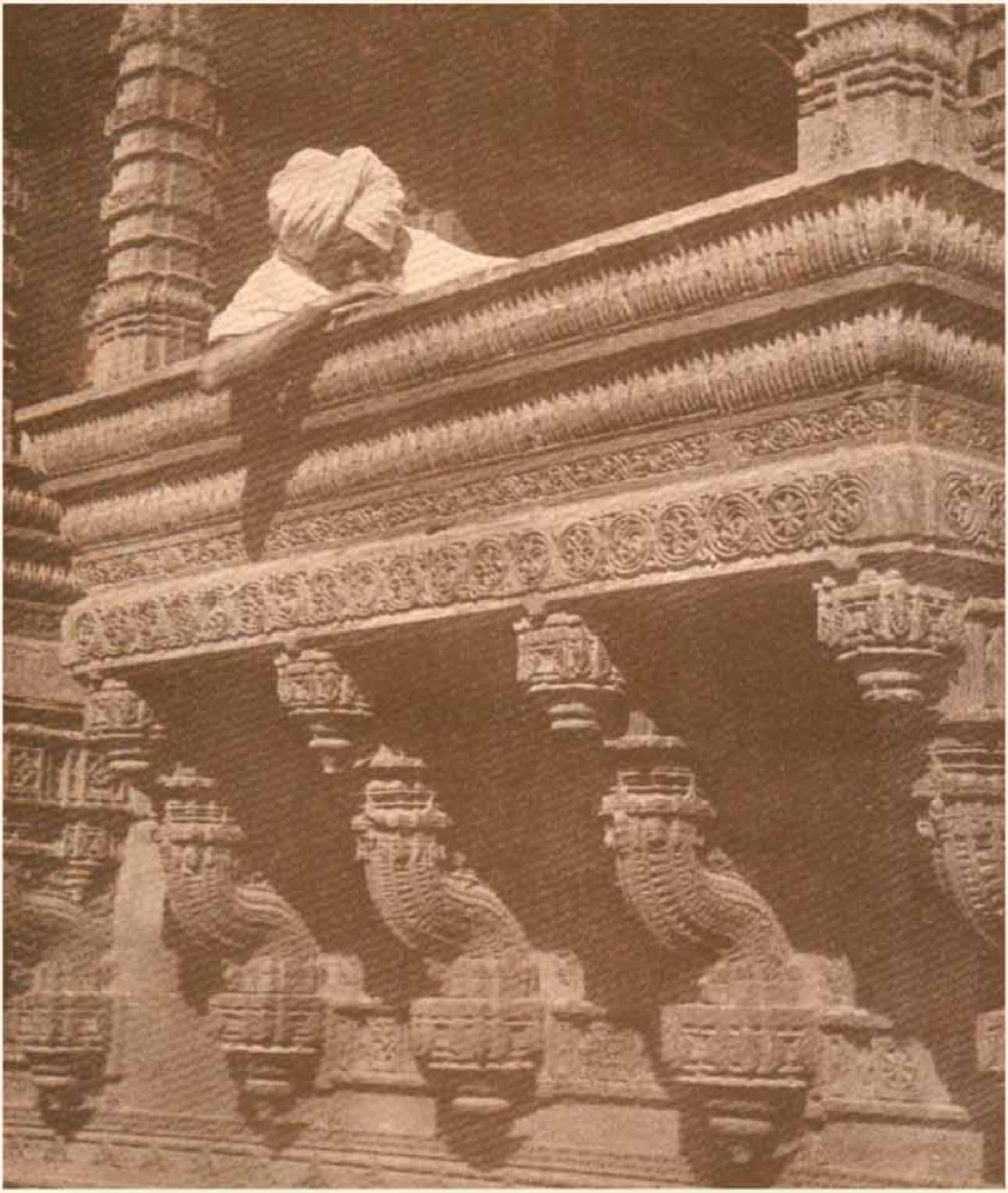
પરિચય માટે જુઓ આ અંકની માધુકરી

બાજુએ : નરસિંહરાવ ને એમનાં પત્ની સૌ સુશીલાબ્હેન ૧૮૮
નીચે : પ્રોફેસર નરસિંહરાવ (બ્લૉક : 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના સૌજન્યથ

નરસિંહરાવ (સ્કેચ : રવિશંકર રાવળ)

શિલ્પવૈભવ

ફોટો • શ્રીદામ ભટ્ટ

ગોદાવરીતટે નાશિકના ઘાટ; નાનું ચિત્રઃ એ જ દૃશ્ય, ફોટો-લેખક

નવશીખ

યુગેયુગે નવેનવે નામે પ્રસિદ્ધ થએલું હિંદુસ્તાનનું પુરાતન તીર્થધામ

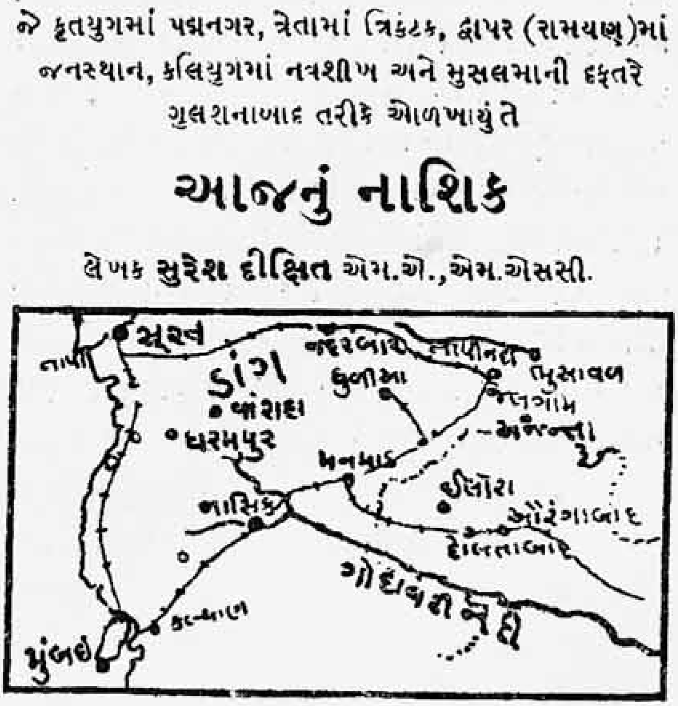
જે કૃતયુગમાં પદ્મનગર, ત્રેતામાં ત્રિકંટક, દ્વાપર (રામયણ)માં જનસ્થાન, કલિયુગમાં નવશીખ અને મુસલમાની દફતરે ગુલશનાબાદ તરીકે ઓળખાયું તે

આજનું નાશિક

લેખક **સુરેશ દીક્ષિત** એમ.એ., એમ.એસસી.

મુંબાઈથી ૧૧૭ માઈલ દૂર આવેલું પુરાણપવિત્ર નાશિક યાત્રાનું સ્થળ છે. મુંબાઈથી નાશિક જતાં ઇગતપુરી પાસે થાલઘાટ ચડવો પડે છે. કલ્યાણ છોડ્યા પછી રસ્તો કોંકણ મૂકી ૨૦૦૦ ફૂટ ઊંચે દક્ષિણના સપાટ મેદાન ઉપર ચડે છે. કસારા ગયા પછી રસ્તામાં દસ બુગદા, પાંચ વિકટ નાળાં અને અગિયાર પૂલો પરથી ગાડી ચડાવ લે છે. તેમાં યે જૂના 'રિવર્સિંગ' સ્ટેશન પાસેનું નાળું હિંદુસ્તાનમાં ઊંચામાં ઊંચું (૧૯૦ ફૂટ) ગણાય છે. અહીંનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ચોમાસે મોહક છે. લીલાંછમ તરુલતા, ખળખળતાં નાળાં, ભરેલાં તળાવ, લીલાંપીળાં ખેતરો, ઊંચાનીચા ટેકરા અને આછોઆછો વરસાદ કંઇ અગમ્ય આનંદની લહેરે ચડાવે છે. ત્યાંથી પસાર થતાં દક્ષિણે મુંબાઇ ઇલાકાનું ઊંચામાંઊંચું શિખર કલસુબાઇ (૫૪૨૭ ફૂટ) નજરે પડે છે અને અલંગ, વિતનગઢ, અર વગેરે શિવાજીના કિલ્લાની ઝાંખી થાય છે. આવા રમ્ય પ્રદેશમાંથી પસાર થયા પછી તળનાશિકમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ઓછું લાગે છે.

યુગેયુગે નવેનવે નામે પ્રસિદ્ધ થએલું કોઇ પણ ધર્મસ્થાન હોય તો તે નાશિક છે. કૃતયુગમાં પદ્મનગર,

ત્રેતામાં ત્રિકંટક, દ્વાપરમાં (રામાયણમાં) જનસ્થાન અને કલિયુગમાં નવશીખ એવાં અનેક નામોથી પ્રસિદ્ધ થએલી એ નગરી છે. ગ્રીક ફિલસૂફ ટૉલેમીએ જેનું વર્ણન કર્યું છે, વરાહમિત્રની (ઈ.સ. ૫૦૦) ભૂગોળમાં જે સ્થળ જંબુદ્વીપમાં ગણાયું છે તે આજે મુંબાઇ ઇલાકાનું સોળમું શહેર ગણાય છે. મુસલમાની રાજ્યમાં દિલ્હીના દફતરે તેનું નામ ગુલશનાબાદ લખાતું. રામ-સીતાના વનવાસમાં એમના વસવાટથી પવિત્ર બનેલી ને રાવણના આગમનથી ઐતિહાસિક બનેલી ભૂમિ આજે યે એ નામોના પડઘા પાડે છે. નવશીખનું અપભ્રંશ તે નાશિક. એ નામનો પહેલો ઉલ્લેખ લગભગ બાવીસસો વર્ષ પહેલાં થયો છે. નાનાંનાનાં નવ શિખરો (ટેકરીઓ) વચ્ચે આવેલા એ નગરનું નામ સુયોગ્ય છે. જૂની ગઢી--જ્યાં ઔરંગઝેબનો કોટ છે--,નવીગઢી, ગણપતિ, મહાલક્ષ્મી, ચિત્રઘંટ, એવાં આ ટેકરીઓનાં નામ છે. અહીંનાં આબોહવા સારાં છે. શીઆળે ૬૧° શીત, ઊનાળે ૯૦° ઉષ્ણ ને ચોમાસે ૩૦–૩૫" વરસાદ પડે છે.

આ પ્રાચીન સ્થળ ઉપર અનેક રાજ્યના, અનેક ધર્મમાર્ગના અવશેષ વિખરાએલા છે. વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, શૈવ અને જૈન માર્ગનાં અનેક દહેરાંમંદિરોથી આ સ્થળ મઢાએલું છે. નાશિક એ ગુજરાતની સરહદનું નાકું છે. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં માળવાના સીથીઅન કે પાર્થીઅન રાજા નહપાને નાશિકના બૌદ્ધધર્મી રાજાને હરાવી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપેલું મનાય છે. લગભગ ઇ.સ.૪૮૦માં અહીં ગુજરાતના ચાલુક્યનું અને તે પછી ઇ.સ. ૭૮૫થી૮૧૦ સુધી રાઠોડોનું રાજ્ય હતું. તેની પાછળ યદુગિરિના યાદવ રાજ્યનો આલેખ છે. અગી-આરમા-બારમા સૈકામાં નાશિક જૈન ધર્મનું કેન્દ્ર થયું. ૧૨૯૫માં અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ ગુજરાત જીતી નાશિક લીધું. ૧૬૧૮માં બંધાએલો દિલ્હી દરવાજો અને તેના ઉપરનો ફારસી લેખ મુસલમાની સત્તાની બાંગ આજે યે પોકારે છે. ઇ.સ. ૧૭૬૦માં ફરી ભાગ્યપલટો થયો. મરાઠાઓની શૂરી તલવારે મુસલમાનોને હાંકી કાઢ્યા અને પેશ્વાના સમયમાં નાશિક પૂનાથી બીજું રાજકીય અને પહેલું ધાર્મિક સ્થાન બન્યું. પૂનામાં નથી એટલા પેશ્વાઇના અવશેષ નાશિકમાં છે. એ કાળમાં ચાલતા 'જરીપટકા'ના રૂપિયા અહીં પડતા. આજે યે અંગ્રેજ સરકારની કાગળની નોટો અને ટિકિટો પણ અહીં જ છપાય છે. ઇ.સ. ૧૮૧૮માં પેશ્વા પાસેથી અંગ્રેજોએ નાશિક જીત્યું. તે વખતે લગભગ ૭૬ લાખનું પેશ્વાનું જવાહીર એમણે અહીંથી હાથ કરેલું. આજે તો પેશ્વાના મહેલમાં કોર્ટ બેસે છે કે પોલીસ થાણું છે.

ગામની વચ્ચે ગોદાવરી વહે છે. નદીને ડાબે કિનારે રામાયણના કરુણ કેન્દ્ર જેવી પંચવટી છે. તેનું નૈસર્ગિક લાવણ્ય ને પવિત્રતા આજે અલોપ થયાં છે. આજે તો એ ધર્મશાળાઓ, આરોગ્યભુવનો અને બજારથી ખીચો-ખીચ ભરાઇ છે. સાપના લીસોટા રહ્યા છે. પંચવટીમાં સીતાગુફા કરીને ઊંડાં ભોંયરા જેવી છોએલી જગ્યા છે. આ સ્થળે સીતાહરણ થએલું. ગુફામાં 'ટૉર્ચલાઇટ' વિના ઉતરાય એમ નથી. અંદર ઊતર્યા પછી ગુંગળાયા વિના છુટકો નથી. ઊતરતાં પહેલાં એક પૈસો પૂજારીને આપવાનો. પૈસા કમાવા એ માણસોને ધક્કેલ્યે રાખે છે. ગુફામાં ત્રણ ભોંયરાં છે. દરેક ભોંયરૂં ૫×૫ ફૂટથી વધારે નથી. છેલ્લા ભોંયરાંમાં છ ઇંચનુ મહાદેવનું લિંગ છે. રામસીતા એની પૂજા કરતા એમ લોકવાયકા છે. સીતાગુફાથી બેએક માઇલ આઘે તપોવન છે. 'આ સ્થળે લક્ષ્મણે સૂર્પણખાનું નાક કાપેલું; પેલે સ્થળે પર્ણકુટી હતી અને પાસે જ ગૌતમઋષિએ તપ કરેલું' એવું ભોમીઆ કહેશે. અહીં 'લક્ષ્મણનું' મંદિર છે. સ્થળ રળીઆમણું છે. અહીં સરસ્વતીનો સંગમ ગોદાવરી સાથે થાય છે. નદીના પટમાં પાપપુણ્યના કુંડ છે. કલિયુગના આ તપોવનમાં આજે તપે નથી અને વને નથી. આજે તો એમાં ભાવિકોની શ્રદ્ધા ઉપર કમાણી કરતા ભિખારીઓ અને મકાઇનાં ખેતરો થઇ ગયાં છે. જ્યાંત્યાં ગુલબાસના છોડ ચોમાસે ઊગી નીકળેછે. છતાં યે ગઇ કાલે જ સીતારામ ઘર ખાલી કરી ગયાં હોય એવી ભાવનાથી રામરાવણને અમર કરતા યાત્રાળુઓનાં ટોળાં આપણને વિસ્મય પમાડે છે.

નાશિકથી પાંચ માઇલ દૂર ઊંચે (૩૫૦ ફૂટ) ટેકરીઉપર 'પાંડવલેના' છે. એ ગુફાઓ છે તો બૌદ્ધ-ધર્મની, પરંતુ ગામડીઆ લોક તેને પાંડવોની ગુફા કહે છે. આ ગુફાઓ લગભગ ઈ.સ.પૂર્વે ૨૦૦થી ઇ.સ. ૬૦૦ સુધીમાં જુદેજુદે કાળે કોતરાએલી છે. પ્રાચીન કાળમાં આ સ્થળને 'ત્રિરશ્મિ' કહેતા. કળાની દષ્ટિએ કાર્લા અને કેનેરી જેટલી ચડિઆતી નથી, પરંતુ તેમાં અજબ રીતે સચવાઇ રહેલા ૨૭ સંસ્કૃત–પ્રાકૃત મિશ્ર

લેખોમાં અતિ અગત્યનો ઇતિહાસ લખાએલો છે. લેખ ગુફાને મથાળે બ્રહ્મીલિપિમાં કોરેલા છે. હિંદુ રાજ્ય-સમયની ધર્મભાવના અને રાજરાજેશ્વરોનો મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ એ કરે છે. આ 'લેના'માં ૨૪ નાનામોટા ખંડ છે. તેમાં એક ચૈત્ય (૧૮)માં અને ત્રણ વિહાર (૩, ૧૦, ૨૧)માં નિરીક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. ત્રીજા વિહારનું કોતરકામ સાંચીને મળતું છે. ૨૧માં બુદ્ધની ૧૦ ફૂટની મૂર્તિ છે અંધારામાં જોઇ શકાતી નથી. વિહારની આસપાસનો પ્રદેશ ભિખ્ખુઓને દાનમાં અપાએલો.
* નાશિક પાસે બીજી ચંભારની જૈન ગુફાઓ પણ છે.

કોઇ પણ તીર્થનું આકર્ષણ કે પવિત્રતા તેના દેવ અને મંદિરો ઉપર, તેની પ્રાચીનતા અને તે ભૂમિને પાવન કરી ગએલા મહાજનો ઉપર હોય. નાશિકમાં નાનામોટાં સારું મંદિરો છે. તે ઉપરાંત ભીખ માગવાના સાધન તરીકે જ્યાંત્યા ગોઠવેલી પાષાણ શિલાઓ, ચિત્રો વગેરે તો અનેક છે. મૃત આત્માઓને માટી કે પત્થરમાં અમર કરવાની ધગશ આપણામાં અજબ છે. ભૂતકાળને ન વિસરવો એ હિંદુ ધર્મનો પ્રાણમંત્ર હશે? ધર્મસ્થાનમાં કલંકરૂપ પણ ઘણું હોય છે. એનો વિચાર આવતાં યે ઘણી વખત કંપારી છૂટે. એ બધું અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા અને જીવનકલહના પરિણામે છે. ગામમાં ઘણે સ્થળે જણાતા રામરાવણ વગેરેનાં માટીનાં પૂતળાં નોંધવા જેવા છે. ઔરંગઝેબના વખત(ઇ.સ. ૧૬૮૦)માં મોટાં મોટાં પચીસ મંદિરો મુસલમાનોને હાથે તૂટેલાં. મહાલક્ષ્મીના મંદિરના પત્થરમાંથી બાંધેલી જુમ્મા-મસ્જિદ એ વિનાશની સાક્ષી આપતી આજે પણ ખડીછે.

આજનાં ઘણાંખરાં મંદિરો તો પેશ્વાના સમયમાં (૧૭૫૦–૧૮૧૮) જીર્ણોદ્ધાર થએલાં કે બંધાએલાં છે. ચોથા પેશ્વા માધવરાવની મા ગોપિકાબાઇની આસ્થાનાં કેટલાંક સ્મારક છે. હિંદુસ્તાનભરમાં દેવસ્થાનો બંધાવવા માટે પ્રસિદ્ધ અહલ્યાબાઇ હોલકરે (૧૭૬૫–૯૫) અહીં પણ હાથ લંબાવ્યો છે. સર્વ દેવસ્થાનોમાં 'કાળારામ'નું મંદિર અતિ પવિત્ર અને તેના સભા-મંડપની સુંદરતા માટે જાણીતું છે. ત્રીસ લાખ રૂપિયાને ખર્ચે બાંધેલું આ મંદિર રામનવમીએ પોતાનો મહિમા સિદ્ધ કરે છે. તે દિવસે ગોપિકાબાઇએ આપેલા વિરાટ રથમાં મૂર્તિ પધરાવી સો બ્રાહ્મણો તેને ખેંચી જન-સમૂહને તેનાં દર્શન કરાવે છે. દેવને સ્પર્શવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણોને જ છે. બીજા રથ નવરાત્રીમાં બાલાજીના મંદિરમાંથી નીકળે છે. બીજું જોવા જેવું દહેરું નારૂશંકર મહાદેવનું છે. આ દહેરાને ગોદાવરીનું પાણી અડકીને વહે છે. અઢાર લાખ રૂપિયાને ખર્ચે પેશ્વાના સરદાર નારૂશંકરે બંધાવેલું આ દહેરૂં શિલ્પીની કારીગરીનો નમૂનો છે. મહાદેવના દહેરાની દીવાલ ઉપર એક મોટો ઘંટ છે. આ ઘંટ ઇતિહાસનો એક રણકો છે. પરીઘમાં તે ૭ ફૂટ છે અને તેનો અવાજ જંગી છે. એના ઉપર અંગ્રેજીમાં ૧૭૨૧ની સાલ લખેલી છે. એમ મનાય છે કે સરદારે કોઇ પોર્ટુગીઝ દેવળનો ઘંટ ઉઠાવી લાવી મહાદેવને અર્પણ કરેલો. આવા બીજા બે ઘંટ મહુલી (થાણા) અને જ્યોતિર્લિંગ ભીમશંકરમાં છે.

ત્રીજુ મોટું મંદિર સતી દરવાજા પાસે આવેલું સુંદર નારાયણનું છે. આ દરવાજે સ્ત્રીઓ પતિના શબને ખોળામાં લઇ અગ્નિજ્વાળાએ સહગમન કરતી. આ મંદિર દસ લાખ રૂપિયાને ખર્ચે હોલ્કરના સરદાર ગંગાધર યશવંત ચંદ્રચૂડે ૧૭૫૬માં બંધાવેલું. એમાં નારાયણની મૂર્તિ આસપાસ લક્ષ્મી છે. એ મૂર્તિ એવી રીતે ગોઠવવામાં આવી છે કે ૨૦–૨૧મી માર્ચે સૂર્ય-કિરણ નારાયણના પગે પડે. કાર્તિકી પૂનમે મંદિર દીપમાળાથી ઝગઝગી રહે છે. ચોથું સારૂં મંદિર નીલ-કંઠેશ્વરનું છે. એ ઇ. સ. ૧૭૪૭માં એક લાખ રૂપિયાને ખર્ચે બંધાએલું છે. આ ઉપરાંત ગોદાવરીના પટમાં નારૂશંકરની સામે આંખને ખૂંચે એવું એકલાલ–સફેદ ઘુમ્મટનું તારકેશ્વરનું મંદિર છે.

પંચવટી અને નાશિકની વચ્ચે થઇને ગોદાવરી નદી વહે છે. એ નદીનો પટ ૮૦ વાર પહોળો છે અને તદ્દન પત્થરનો છે. ઊનાળામાં એમાં પાણી નહિ જેવું જ રહેતું હોવાથી ગામના અવરજવર નદીમાર્ગે જ થાય છે. નદીમાં જવલ્લે જ રેલ આવતી હોવાથી પટમાં નાનાં મોટાં અનેક મંદિરો બંધાયાં છે. નાશિકની આ એક અજાયબી છે. ચોમાસામાં અર્ધા ડૂબેલા મારૂતિ, ડુબું-ડુબું થતા ગણપતિ કે મહાદેવના નંદિ કંઈ વિચિત્ર ભાસ કરાવે છે. અરૂણા અને વરુણા નામના બે નાના વહેળા નદીને અહીં મળે છે. પાણીમાં નવડાવાતી ભેંસો કે સાફ થતી મોટર બસો ઘડીએઘડી ધ્યાન ખેંચી રહે છે. નાશિક ગામમાં નળ હોવાથી નદીતીરે

* વિગત માટે મુંબાઈ ઇલાકાના ગેઝેટીઅરમાં 'નાશિક' જુઓ.

સુરમ્ય લાગતાં પાણીનાં બેડાં ભરી જતાં બૈરાંનો સાદ સંભળાતો નથી, પટમાં ધોળારામના મંદિર પાસે ગોદાવરીનું મંદિર છે આ મંદિર બારવર્ષે સિંહસ્થના મેળા વખતે ઊઘડે છે. એ જ હારમાં મહિષાસુર મર્દિની, મારુતિ, ગણેશ વગેરેનાં મંદિરો પેશ્વાના ગોર હિંગણેએ બંધાવેલાં છે. ત્યાં શીતલા માતાનું પણ મંદિર છે. વર્ષો પહેલાં રામભટ ધારપુરે નામના માણસે પોતાના છોકરાને બળીઆ નીકળવાથી માતાની માનતા માનેલી. માતાની બહુ યે પૂજા કર્યા છતાં છોકરો મરી ગયો એટલે એણે રીસ લાવી મૂર્તિ તોડેલી. રામભટના એ તર્ક પ્રમાણે તો આજે એક પણ દેવ ઊભા રહી શકે એમ નથી. ખરું જોતાં તો 'न काष्टे विद्यते देवो न पाषाणे न कर्दमे.'

નદીના પટમાં પવિત્રમાં પવિત્ર જગ્યા 'રામકુંડ' છે. આ કુંડમાં રામ સ્નાન કરતા હતા એમ કહેવાય છે. અધિકમાસ કે પવિત્ર પર્વને દિવસે શ્રદ્ધાળુઓનો ત્યાં દરોડો પડે છે. એ ભીડમાં નીચ અને ઉચ્ચ, તવંગર ને ગરીબ, સ્ત્રી ને પુરુષ અને ઘણી વખત તો માણસ ભેગાં ગાય ને બકરાનો ભેદ ટળી જાય છે. હાથમાં દર્ભ અક્ષત અને કંકુ લઇ યજમાનોને પ્રાયશ્ચિત્ત કે શ્રાદ્ધ કરાવતા કે જરા વધારે 'ગંગાભેટ' આપવા માટે એમને આગ્રહ કરતા ગોર કુંડ પાસે થતા કોલાહલના સંચાલકો છે. પૈ-પૈસાના ફૂલ લેવા આજીજી કરતી માલણ કે માથાનું મુંડણ કરતો હજામ આજ ચિત્રનાં પાત્રો છે. ભિખારાંને તો આ મહાલવાની જગ્યા છે. એકાદ પાઈ નાખો એટલે એક મોટું ટોળું તમારા ઉપર તૂટી જ પડવાનું. પછી એ ટોળામાં રક્તપિત્તિયાંથી માંડી જાત જાતના આંધળાં કુબડાં અને રોગી પણ ખરા. ભસ્મ થએલા દેહના હાડકા પણ આ જ સ્થળે પધરાવાય છે. ગંગાગોદાવરીમાં પાવન થઇ ગોદાવરીસ્નાન ઊજવતાં અને ટોળે મળી પાણીના લોટા ફેરવતાં ગાતાં બૈરાં આ પવિત્ર સ્થાને પુણ્ય લૂંટે છે. મૃત્યુ પછીનો મોક્ષ નક્કી કરે છે! બ્રાહ્મણને જમાડવાનો સંકલ્પ કરી કેટલાયે શ્રદ્ધાળુઓ પિતૃઓને માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર અહીં ખોલે છે. સ્નાન કરતાં પહેલાં અને સ્નાન કરી લુગડાં કયે સ્થળે બદલવાં તેની મુંઝામણ કરતા કેટલાક દોડાદોડ કરે છે. કાદવ કીચડ અને ગંદકી તો પાર વિનાની છે. પરંતુ રામ અને ગૌતમ ઋષિએ પાવન કરેલી ગોદાવરીનો પ્રવાહ પાપપુણ્યને ઘસડતો વહ્યા કરે છે.

નાશિકમાં ઘણાં કુટુંબો ગોરનો ધંધો કરે છે. તેમનાં ઘર ઊંચાનીચા ટેકરાઓ ઉપર સાંકડી ગલીઓમાં હોય છે. દરેક ગોર ગાય રાખે અને શુદ્ધ સનાતની હોય. અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી અને મહમ્મદ બેગડાના જુલ્મથી સિદ્ધપુર અને ચાંપાનેરથી નાસી છૂટી યજુર્વેદી બ્રાહ્મણો નાશિકમાં આવી વસ્યા છે. તેઓ પેઢી-ઉતાર ગોરનો ધંધો કરે છે. નાતનાતના ગોર જુદા. દરેક ગોર પાસે પરાપૂર્વના ચોપડા હોય છે. કેટલીયે પેઢીનાં નામ જડે. ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષના જૂના ચોપડા તો સહેજ મળે. તેઓ વંશાવળી સાબિત કરે છે, અને એ રીતે જ નાશિકના ગોરે સયાજીરાવની પેઢી સાબિત કરી આપી વડોદરાની ગાદી ઉપર એમને હક અપાવેલો. આ જ પ્રમાણે ગુજરાતના લુહાર પણ અહીં આવી વસ્યા છે. આ લોક પહેરવેશ, ભાષા અને વ્યવહારે દક્ષિણી થતા જાય છે.

નાશિકનાં ત્રાંબાપિત્તળનાં વાસણ વખણાય છે. અહીંના તાંબટ પણ અસલ ગુજરાતના વતની છે. તેઓ હજુ યે ચાંપાનેરની કાળીની પૂજા કરે છે. બહાર મરાઠી અને ઘરમાં ભાંગ્યુંતૂટ્યું ગુજરાતી તેઓ બોલે છે. વાસણમાં ખાસ કરીને અભિષેકપાત્ર, સંપુટ, ઘંટા, આરતી, હાંડા, ગાગર અને તપેલાં બને છે. હાલ તો નકલી માલ આયાત થાય છે. નાશિકનાં જૂનાં ઘરોનો આગલો ભાગ લાકડાંનો હોય છે. હિંગણેવાડા અને રામજી કંસારાના ઘરના લાકડાની નકશી ધ્યાન ખેંચે છે.

નાશિકથી પાંચ માઇલ ગંગાપુર નામનું એક ગામડું છે. અહીં ચોમાસે નાનો ધોધ પડે છે. આ ધોધને 'દૂધસ્થળી' કહે છે. દૂધ જેવાં સફેદ પડતાં નીર કયા ધોધનાં મનોહર ન લાગે? આ સ્થળ પ્રાચીન કાળમાં ગોવર્ધન કહેવાતું. રસ્તે જતાં પાંગરાનાં થડ ઉપર ચડાવેલા દ્રાક્ષના વેલા નિહાળવા જેવા છે. ગોળ બોર જેવડી એ દ્રાક્ષ તો ખાટી છે. એના કરતાં વાડીમાં થતાં ચણી બોર મીઠાં હોય છે. ધોધ પાસે શંકરાચાર્યનો બંગલો છે. નાશિકના શંકરાચાર્યનો મઠ જૂનો નથી. શૃંગેરી મઠના શંકરાચાર્ય સચ્ચિદાનંદ ૧૭૨૦-૪૦માં પ્રથમ નાશિક આવેલા. આજના આચાર્ય વિદ્વાન છે.

નાશિકથી અઢાર માઇલ દૂર ત્ર્યંબકેશ્વરનું મંદિર છે. ત્ર્યંબક (ત્રિ-અંબક) જ્યોતિર્લિંગ છે. નાશિક માફક

ત્ર્યંબક જવાનો ચાર આના કર દરેક હિંદુએ આપવો પડે છે. ચારઆના લેવાય છે તો સ્વચ્છતા માટે, પરંતુ જાત્રાનાં આ બંને સ્થળો અસ્વચ્છતા માટે પ્રખ્યાત થવા લાયક છે. કૉલેરા અને ટાઇફૉઇડ જેવા ચેપી રોગો અહીં અવારનવાર ફાટી નીકળે છે. પાણીનું અહીં ગજબ દુઃખ છે. ગોદાવરી નાની નીક જેવી દેખાય છે.

ગૌતમી તટે ત્ર્યંબકેશ્વરનુ મંદિર બાલાજી બાજીરાવે (૧૭૪૦–૬૦) બંધાવેલું. મંદિર પર્વતની તળેટીમાં છે. આજે યે વર્ષે બાર હજાર રૂપિયા સરકાર મંદિરને આપે છે. શ્રાવણ મહિનાને સોમવારે સાંજે મહાદેવનો વરઘોડો નીકળે ત્યારે મહાદેવની મૂર્તિને ત્રણેક લાખની કીમતનો મુકુટ ધરાવાય છે. એ મુકુટ પાંડવોનો ગણાવાય છે. જ્યોતિર્લિંગના ઘણાખરા મહાદેવ જેમ ઉંડાણમાં હોય છે તેમ અહીં પણ છે. બ્રાહ્મણો હાથમાં બીલી લઇ, રૂદ્રી, પાદપૂજા કે જપ કર્યા કરે છે. મહાદેવના દહેરા પાછળ લીલથી છલોછલ એક વાવ છે. તેથી જરા દૂર ચોપાસ બાંધેલો 'કુશાવર્ત' નો પવિત્ર કુંડ છે. કુંડનું પવિત્ર જળ ગંદુ દુર્ગંધભર્યું અને ચેપી છે. પાપ અને રોગ બંને એમાં ધોવાય છે. સ્વર્ગે પહોંચવા પિતૃને પિંડ આપવા કુંડમાં સ્નાન કરવું ને તેના પાણીનું આચમન કરવું આવશ્યક છે! જળમાં ખદબદતા અનેક જીવો ઘણા ભાવિકોને સ્વર્ગનું તરત હુકમનામું કરી આપે!

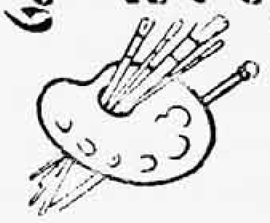
ત્ર્યંબકના પહાડમાં ગોદાવરીનું મૂળ છે. તે જોવાને પર્વતનાં ૭૫૦ પગથીઆં ચડવાં પડે છે ચોમાસે પગથીઆં લીલથી એવાં ચીકણાં થાય છે કે ચડતા હાંફ ચડે અને સરર લપસી પણ પડાય. આથી અનેક ડોળીવાળા વાર-તહેવારે સારી કમાણી કરે છે. પહાડ ચઢયા પછી ગંગાદ્વારની મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે. મૂળ ગોદાવરીને ગંગા કહે છે. એ મૂળ એટલે ટપકના પહાડના પત્થરમાંથી નીકળતો એક રેલો. એ રેલો વધતાં વધતાં ૯૦૦ માઇલ પૂર્વ તરફ વહે છે. નાનીનાની અનેક નદીઓને પોતાના ઉદરમાં સમાવતાં એ નર્મદાથી મોટી અને લાંબી નદી બને છે. શ્યામશિલાની મૂર્તિને આખે શરીરે ઘરેણાં પહેરાવી એક પૂજારી ધૂપ સળગાવી પાસે બેસી રહે છે. ગંગાદ્વારને નારીએળ વધેરવાની તે આશા રાખે છે. અહીં એક બે જટાધારી, ભસ્માંગારી, ધૂણી ધખાવતા, ગાંજોચલમ ફૂંકતા બાવાજી પણ છે. જતાઆવતા પાસેથી પૈ પૈસો ઉઘરાવવામાં તેમને સંકોચ નથી. તેમની આસપાસ બખોલોમાં માકડાંની સેના રહે છે. તેમને ચણા નાખવાનો રિવાજ છે અને યાત્રાળુને દેખી તે દોડતા, હુરરીઆં કરતાં ધસી આવે છે જરા આઘે ગોરખમઢી છે અને પર્વતમાં ૧૦૮ શિવલિંગની ગુફા કોતરેલી છે.

ગંગાદ્વારથી ઊતરીને પર્વતની ટોચે પહોંચવા માટે બ્રહ્મગિરિ ચડવું પડે છે. પાસે ૧૮૦૦ ફૂટ ઊંચે આવેલો ત્ર્યંબકનો વિકટ કિલ્લો છે. નાશિક જીતતાં પહેલાં અંગ્રેજોને એ તોડવો પડેલો. નાશિકની આસપાસ આવેલી પર્વતમાળા સહ્યાદ્રિની છે. નાશિક અને ધરમપુર વચ્ચે ડાંગનું જંગલ છે. આ જિલ્લાના વિસ્તારમાં ૩૮ કિલ્લા છે. મધ્ય કાળમાં ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ તરફ આક્રમણ કરવાનો આ સૈન્યમાર્ગ હતો. આજે તો એ સર્વ કિલ્લાઓમાં ઘાસ ઊગે છે અને જંગલી પ્રાણીઓ વસે છે. છતાં યે કેટલાય અનામી શૂરવીરોના સ્મારક જેવા તો એ છે જ.

મુંબાઈની સરકારી કળાશાળાનું સરવૈયું. . . . (અનુસંધાન આગળના પાન ૨૪થી)

કેળવણીવિધાયક(?) સંસ્થાઓ, જરા ચેતો! આપણે કાન અને આંખ બંધ કરીને કે પાંગળાં કરીને જ સંપૂર્ણ કેળવણીનાં સર્ટિફિકેટો આપવા માંડયાં છે! એક વિદ્વાને કહ્યું હતું તેમ આપણે emotionally illiterates ઊર્મિના અજડોના જૂથના હાથમાં આપણા સંસારનાં ચક્રો સોંપ્યાં છે. એમને શી પડી છે કે દેશનાં કદરૂપાં પાઠ્ય પુસ્તકો, ગંદાં અવ્યવસ્થિત શાળા-ગૃહો, બેદરકાર અર્ધવિકસિત બાળકોની ભાળલે? કળાની કોઇ સંસ્થાના હાથમાં દેશનાં માનવીઓની એક પણ નાડી સોંપવાની તૈયારી તો શું પણ ઇચ્છા સરખી યે તેમના મનમાં જન્મ પામતી નથી. ફ્રાંસ, જર્મની, જાપાન, અમેરિકા અને રશિયાએ કળાને શિક્ષણમાં, નગરજીવનમાં અને ગૃહોમાં કેટલા અધિકાર સોંપ્યા છે તેનું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ અને પરચા જોયા પછી યે જેમનાં હૃદય થડક્યાં નથી એવા મહાનુભાવો તો આ સંસ્થાનો તાગ લેવાને લેશ માત્ર પરવા બતાવતા નથી. એટલે પછી હવે આ સંસ્થાની એકલ અંતર્ગત વ્યવસ્થા, શાસન અને પદ્ધતિ પર અજવાળું ફેંકી શકે એવું કોણ રહ્યું? **૨.મ.શા.**

મુંબાઈની સરકારી કળાશાળાનું સરવૈયું

ગયા ડિસેમ્બરમાં મુંબાઇની સરકારી કળાશાળા (સ્કૂલ ઑફ આર્ટ) તરફથી જે પ્રદર્શન ભરવામાં આવેલું તેમાં એ સંસ્થાનાં ગયાં અઢાર વર્ષની પ્રગતિનું સરવૈયું રજુ કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો એમ તેના સંચાલકો અને પ્રતિનિધિઓનાં વિધાનો પરથી સ્પષ્ટ કહી શકાય. તેમનું કથન છે કે આ સંસ્થા યુરોપની મોટામોટી સંસ્થાઓની બરોબરી કરે તેવી થઇ છે અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં તો એ મોટામાં મોટી અને સર્વદેશીય સંસ્થા છે. એ શાળાના પ્રિન્સિપાલ કૅપ્ટન સૉલોમનના જ શબ્દો છે કે, 'at the present time the largest and most comprehensive art-school in the British Empire.' પણ એ પછી જ્યારે એમનાં જ વચનોમા સાંભળીએ છીએ કે તેમના પછી આ સંસ્થાનું મુખીપણું, હાલ તેમના હાથ નીચે ઇંગ્લંડથી નીમાઇ આવેલા જે ડેપ્યુ. ડિરેક્ટર છે તે સંભાળી લેવાના છે, ત્યારે જ આ સંસ્થાની મહત્તાનું માપ અને પોકળપણું પ્રત્યક્ષ થાય છે. પચાસ વર્ષથી સરકારે મોટા ખર્ચે માંડેલી આ કળાશાળા આજ સુધી એક પણ હિંદી એવો પેદા કરી ન શકી કે જે તેના મુખ્ય અધ્યાપકની જવાબદારી લઇ શકે; તો પછી હજારોના પગારે નીમાતા આ અંગ્રેજ ગુરુવર્યોનાં શિક્ષણ અને સંયોજનાનો પ્રતાપ શો? લાખોનાં સાધનસંગ્રહ અને પ્રિન્સિપાલથી માંડી અનેક વર્ષોથી ઘડાએલા અને ઘડાતા શિક્ષકગણના પગારો અને સગવડોનું પરિણામ માત્ર આવી મૂક નિરાશા જ રહેવાની હોય તો દેશના શિક્ષણમંત્રીઓ અને જવાબદાર રાજ્યશાસકોએ વિચાર કરવો ન ઘટે?

સરકારની આ એકની એક સમર્થ સંસ્થાએ પચાસ વર્ષથી ચિત્રશિક્ષકો અને ચિત્રકારોને પઢાવીપઢાવીને દેશમાં ચોતરફ પાથરી મૂકયા પછી પણ દેશના આમસમુદાયમાં તો ચિત્રકળાનું ઘોર અજ્ઞાન જ પ્રવર્તે છે, એટલું જ નહિ પણ યુનિવર્સિટીની ટોચે ચડી બેઠેલા વિદ્વાન પંડિતોમાં પણ ચિત્રનો મર્મ સમજવાની શક્તિ વિકાસ પામી નથી. એ જવાબદારી આ કેન્દ્રસ્થ કલાસંસ્થાની ન ગણાય? અરધી સદી જેટલો લાંબો અખતરો અને લાખોનો ખર્ચ કર્યા પછી પણ શું ગુમાન કરી શકાય કે કળાનાં કિરણો તો ઇંગ્લંડના પ્રતાપે જ ફૂટશે?

મુંબાઇ સિવાય દરેક પ્રાંતની કળાશાળાનો ઇતિહાસ અને હાલની સ્થિતિ જોતાં તેમણે વધારેમાં વધારે રાષ્ટ્રીયતા અને કળાની મૌલિક ભાવનાઓનો વિકાસ સાધ્યાં છે અને તે દરેક ઠેકાણે હિંદી કળાકારનું જ મુખીપણું છે. વધારે આશ્ચર્યજનક અને ઉદ્બોધક બીના તો એ છે કે એ બધા કળાકારોનું ઉદ્ગમ સ્થાન હિંદી સંસ્કૃતિ પર પ્રેમ ધરાવનાર એક જ કળાકારની જીવનભરની ઉપાસના અને છત્રછાયા હતું. શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે નંદબાબુ, હલધર વગેરે અનેક કળાકારોને જે પ્રેરણા આપી તે કોઇ પણ સરકારી અમલદાર આપી શકયા નહોતા. શાંતિનિકેતન જેવી દ્રવ્યસહાય માટે તરફડતી પણ વિશુદ્ધ ભારતીય સંસ્કારો જાગૃત કરવા મથતી સંસ્થામાંથી એકલા નંદબાબુના પ્રયાસે કેટલા કળાવીરો પકવ્યા છે અને તેમની કળાવિભૂતિએ દેશપરદેશમાં કેટલી ઊંચી પ્રતિભાની છાપ પાડી છે!

એ ઇતિહાસ આગળ મુંબાઇની ચિત્રશાળા કઇ વાતનો ગર્વ લઇ શકે એમ છે? કલકત્તા, શાંતિનિકેતન, લખનૌ, લાહોર, દિલ્હી, મદ્રાસ વગેરે સ્થળોની એ સંપ્રદાયના કળાકારોની હથોટી, શૈલી અને પ્રતિભાપૂર્ણ વિચારસરણીનાં કેટલાં તત્ત્વો સામે મુંબાઇની ચિત્રશાળા હોડમાં ઊભી રહી શકે તેમ છે એ જાહેર પ્રશ્ન છે. મુંબાઈની શાળા રાધાકૃષ્ણની લીલા, દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ કે સીતામૃગ જેવા ચવાઈ ગએલાં વસ્તુનિરૂપણોમાંથી ભાગ્યે જ છૂટી હતી તે વખતે બીજી શાળાઓ ભારતીય ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ ઊંડા સંસ્કૃતિમર્મોનો સંપર્ક બતાવી શકી એ માત્ર Patronage આશ્રય કે ઉત્તેજનના બહાનાથી ઉડાવી શકાય એમ

ઉપર : શ્રી જગજીવન શાહનું ચિત્ર 'ગ્રામજીવન'
નીચે : શ્રી યજ્ઞેશ્વર શુકલનું 'ગોરસ લૂંટતો કનૈયો'

આખા પ્રદર્શનમાં એક શ્રી અહિવાસીના આ ચિત્ર 'સંદેશ'માં વસ્તુ, વાતાવરણ અને કથાનિરૂપણની સમતોલના તથા સર્જકતા હતાં

નથી. એ કળાકારોએ દેશની કળાનાં અને જીવનનાં પડો તપાસ્યાં હતાં અને તેમને પોતાના અભ્યાસનો વિષય બનાવ્યાં હતાં ત્યારે જ તેની સુવાસ પ્રકટ થઇ શકી છે. લંડનમાં ગયા વર્ષે હિંદી કળાના પ્રદર્શનમાં મુંબાઇની ચિત્રશાળા એ બધી શાળાઓની હરોળમાં રજુ થઇ હતી અને તેનૂં પરિણામ યુરોપી ગુરુવર્યોને જરા યે યશ આપે એવું નહોતું જ. લંડનના ઇંડિયા હાઉસના ચિત્રકારોમાં યે હિંદના ઇતર પ્રાંતીય કળાકારોએ જે પ્રતિભા અને સર્ગશક્તિ બતાવ્યાં છે તેનો અંશ પણ હજુ મુંબાઇ બતાવી શક્યું નથી. આ કથનોની વાસ્તવિકતા ફરીથી સિદ્ધ કરનારૂં તેમનું ડિસેમ્બરનું અઢાર વર્ષીય પ્રદર્શન હતું. 'ઘરના ભૂવા અને ઘરના જતી'ની પેઠે મુંબાઇ મ્યૂઝિયમના ક્યૂરેટર પણ કૅપ્ટન સૅલોમન સાહેબ, અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓનાં ચિત્રો ખરીદનારામાં પણ તેઓ જ; એટલે ઘણાં ચિત્રો એ મ્યૂઝિયમમાં ખરીદાયાં છે એટલો જ વિદ્યાર્થીઓને ખાસ લાભ. આ સિવાય ચિત્રકારની કારકીર્દિને તેઓ સમાજમાં કેટલા ઉન્નતપદે લાવી શક્યા છે તે વાત તો ચિત્રકારોની આર્થિક મૂંઝવણો જેઓ જાણતા હશે તેમને સમજાવવી નહિ પડે; એટલું જ નહિ પણ રાજામહારાજાઓ, અમીરો અને સરકાર પણ જ્યારે કળાને નામે મોટી રકમો ખર્ચે છે ત્યારે મોટો હિસ્સો યુરોપીઅન કળાકારો અને કારીગરોને જ ઘેર જાય છે. આજે મ્યૂરલ ભીંતચિત્રામણ આ સંસ્થાએ ખાસ વિષય તરીકે પઢાવ્યું હોવા છતાં રાજાઓના મહેલોનાં ચિત્રકામ અને છબીકામ તો પ્રવાસી પરદેશીઓની જ ઝપટેચડે છે.

મુંબાઇના એ અઢારવર્ષી પ્રદર્શનને આખું યે ફરીને જોયા પછી પણ તેમાંથી યાદ રહી જાય એવાં ચિત્રોમાં ભાઇશ્રી અહિવાસીનું 'સંદેશ' નામનું ચિત્ર હતું. તેમાં બીજાં અનેક ચિત્રો કરતાં વસ્તુ, વાતાવરણ, કથા અને નિરૂપણનો ભાર સમતોલ રહ્યો જણાતો હતો અને કલાની સર્જકતા જણાતી હતી. એ સિવાય સારી હથોટી અને વસ્તુનિરૂપણ બીજાં ચિત્રોમાં ઓછેવત્તે અંશે જ હતું. ભાઇ યજ્ઞેશ્વર શુકલ, માર્કંડ ભટ જ૦ શાહ વગેરે નામો ગુજરાતને જેબ આપે એવાં કલાકારો છે પણ સંગીન સ્થાયી કલાતૃપ્તિ આપતાં ચિત્રો માટે તો આપણે હજી રાહ જોવાની રહેશે એમ આ અઢાર વર્ષના ચિત્રમંથનના પ્રયોગે બતાવ્યું છે.

પ્રજાની કદરદાનીનો વિચાર કરતાં પહેલાં આ સંસ્થાએ જ ભાઇ અહિવાસી જેવા એકાંતી, ધૂની કલા-

ડાબી બાજુ: શ્રી માર્કંડ ભટ્ટનું બહુ જાણીતું થએલું ચિત્ર 'લોકગીતો.' જમણી બાજુ: આખા પ્રદર્શનમાં આગળ પડતું એક જ પ્રાણીચિત્ર: શ્રી ગોંધાલીકરનું 'મૃગજળ.' એ જોતાં ગુજરાત અને હિંદમાં શ્રી રવિશંકર પંડિતના સાથમાં ઊભા રહેવાને લાયક પ્રાણી-ચિત્રકારની હજુ પણ રાહ જોવી પડશે એમ લાગે છે. સંજોગવશાત્ શ્રી પંડિત જાહેરાતના ક્ષેત્રથી વેગળા રહ્યા છે.

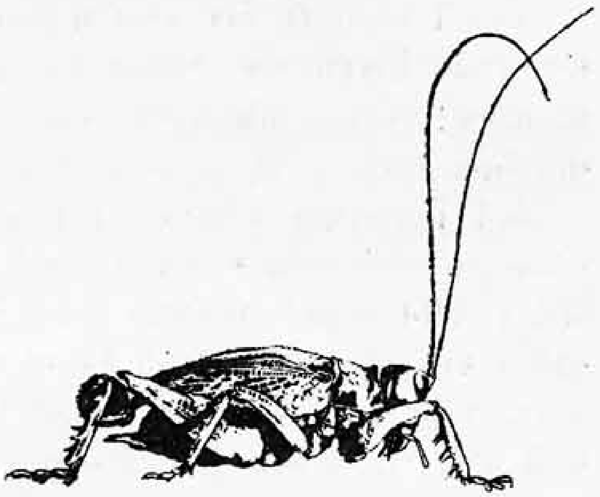
ઉપાસકને માત્ર એલીમેન્ટરી ટીચર (પ્રારંભિક વર્ગના શિક્ષક)જ રાખ્યા છે એ જાણી નવાઈ લાગે છે. તેની કળામાં અને વિચારણામાં જે યોગ્ય સંયમ, તપસ્ અને વિભૂતિ છે તે બીજા અનેકોને દૃષ્ટાંતરૂપ બને એવાં છે. છતાં વર્ષોનાં વર્ષોથી આ ચિત્રશાળાનાં પગથિયાં ઘસતાં છતાં તેના પછીના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં યે તેમનું સ્થાન પાછળ દેખાય એ આઘાત કરનારું છે. જેમણે દેશ-પરદેશનાં ચિત્રો મુદ્દલ જોયાં ન હોય, જેમણે હિંદની કે બહારની સંસ્થાઓ જોઇ ન હોય તેમને આ શાળાની બડીબડી વાતો અંજાવી દઇ શકે; પણ હજુ સુધી કોઇ પ્રશ્ન કરતું નથી કે આ પચાસ વર્ષની અવધિ આખા દેશમાં કળાશિક્ષણ ક્યાં સુધી પહોંચ્યું છે, સામાન્ય શિક્ષકો ને ચિત્રશિક્ષકો પણ કળાપરીક્ષણ ને ચિત્રમય માનસ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકયા નથી, અમારી બાળશાળા-ઓ કે કૉલેજો કળાનાં સુફળોથી કેમ વંચિત છે, અથવા અમારા કલાકારોનો ચિત્રવિષય માત્ર સ્ત્રીપાત્રની મામૂલી ચેષ્ટાઓથી બહાર કેમ જતો નથી? આ પ્રશ્નોના અનુ-ત્તરમાં જ આવી સંસ્થાની નિષ્ફળતા પ્રકટ થશે. મુંબાઇ-ની આર્ટ સ્કૂલના આ પ્રદર્શનના ચિત્રપ્રસંગોમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ સ્ત્રીપાત્ર વિવર્જિત હતું. કદાચ એમને ગુરુઓ મારફત એવો સંદેશ થયો હોય કે સ્ત્રી શરીરની લીલા-ઓમાં જ વધુ કળા વસેલી છે, તો એમની તરફથી હૉલમન હન્ટ, લેઇટન વગેરે ઇંગ્લંડના શુદ્ધ કળા-સંપ્રદાયનાં દૃષ્ટાંત ક્યારે મળશે?

કૅપ્ટન સૉલોમનનાં અઢાર વર્ષોનાં તપનો એક આવિષ્કાર તે મ્યુરલ ડેકોરેશન (પ્રચંડ ભીંતચિત્રો) ગણાય છે. પણ એનું પ્રેરક બળ તો દિલ્હી ખાતે નીકળેલી કામગીરી માત્ર હતું એમ હવે સ્પષ્ટ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં મ્યૂરલ ચીતરવાનું માનસ તેઓ ઉતારી શકયા હોત તો આજે અઢાર વર્ષમાં તો ગુજ-રાતની એકેએક સંસ્થામાં અજંતા અને બાઘ ગુફાના રંગો રેલાતા હોત. પણ ખરી વાત તો એ છે કે કલાની અભિરૂચિ પ્રસંગવર્તી જ હતી અને હવે તેઓ પોતાના હોદ્દાથી ફારેગ થાય છે તે વખતે વ્યાપાર-પ્રેરિત કળાના અધ્યાપક આવવાના છે એવી જાહેરાત કરે છે. આ બંને પ્રકારની કળા પ્રજાની ભૂખ વગર પીરસવામાં આવે છે એટલે લોકરૂચિ તેને અનુસરતી નથી અથવા આદર આપી શકતી નથી એવું નિદાન સ્પષ્ટપણે કહેવાની તક કોઇએ લીધી જ નથી. જે વસ્તુ આજે ચિત્રકળા રૂપે ચર્ચાય છે અને નગરોમાં આદર પામે છે તેની પાછળ પ્રેરકબળો ક્યાં છે અથવા તેના નિર્વાહનાં સાધનો ક્યાં છે તેનો વિચાર કરતાં જ એ કળાભાવનાનાં મૂળ ઉઘાડાં દેખાશે. કળાના વ્યાપક શિક્ષણની આજે કોઇને પડી નથી. ગામડાનો કુંભાર તેના ઘાટ અને તેના યંત્રો સુધારી ન શકયો, દરજીમાં શરીરનાં પ્રમાણો અને સુંદરતાનાં ધોરણો ઉતારનારા કલાકારો ન નીપજ્યા, ઘાટ પ્રમાણ અને માપની કેળવણી સમૂળગી વીસરાઇ ગઇ અને પ્રજામાં પહેલાં કળા તથા રંગની જે રૂચિ હતી તે પણ ઓસરી ગઈ એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું ઇલાકાની એ કેન્દ્રસ્થ કળાસંસ્થાને આજે કોણ કહી શકે? હિંદુસ્તાનની

(અનુસંધાન પાછળ પૃષ્ઠ ૨૧ ને છેડે)

એક અભ્યાસી અને અનુભવીની કલમે લખાતી જળજંગલની જીવસૃષ્ટિની પરિચયમાળા

મરઘલી

અજબ સૂરત છે કુદરતની! અજબ પણ કેવી? જેમનામાં ગુણનો છાંટોયે ન મળે એવાં પ્રાણીઓના રૂપની મણા નહિ. એમના રંગની વિવિધતા મેઘધનુષ્યને પણ બાજુએ મૂકે; મનુષ્યની વૃત્તિઓ મુગ્ધ કરનારી અનુપમ શોભા એ ધરાવતાં હોય. બીજાં બીચારાં સ્વભાવે જ અનલંકૃત. અવગુણનો સ્પર્શ પણ એમને ન હોય, છતાં અપ્રિય દર્શનને લીધે એ કનિષ્ઠ પંક્તિનાં લેખાય. મનુષ્યની સૌંદર્યભાવનાને પોષે એવા આકર્ષણનો અભાવ એટલો જ એમનો વાંક. છતાં એટલા માત્રથી જ એ સદાનાં હીનવૃત્તિવાળાં, ત્યાજ્ય ગણાય.

પ્રાકૃત જનોની વાત ન્યારી છે, પણ પ્રકૃતિનો ગાઢ પરિચય રાખનાર અભ્યાસીને આવો ભેદ રાખવો પાલવે નહિ. એના મનથી નથી કોઈ નીચું કે નથી કોઈ ઊંચું. સ્થૂલ આવરણોની પર જઈને, નૈસર્ગિક ધર્મોના સ્વારસ્યને શોધવા મથનાર એનાં ચક્ષુ, કુદરતના પ્રત્યેક આવિષ્કારમાં, જ્યાં જ્યાં લોકોત્તર વસ્તુ કે વર્તન નજરે પડે ત્યાંત્યાં સુંદરતાને જ અવલોકે છે. પતંગિયાં અને ભૂવા, હઠીલા વાણિયા અને આગિયા,—આ બધાંની સુંદરતાનો આપણે આવી જ નજરે ઉપભોગ કર્યો. એવા જ સત્ત્વસંશોધન અર્થે વળી અન્ય એક લોકોત્તર જંતુનો પરિચય હું તમને કરાવું છું.

એ 'અજબ' મૂર્તિનું નામ 'મરઘલી.' વિશાળ કરાલ જડબાં, શરીરથી યે લાંબી મૂછો[1], અત્યંત તીક્ષ્ણ નહોરવાળા ભયંકર પંજા, જરઠ સાથળો, હાથીની સૂંઢની પેઠે ગૂંચળું વાળેલી દીર્ઘ પાંખો,—એના સ્વરૂપની આવી ભીષણતાને અનુરૂપ એની વૈજ્ઞાનિક સંજ્ઞા Schizodactylus Monstruosus! ભૈરવ જેવા કાલ રૂપને લીધે એ, આસામ ભણી 'મેરવા' નામે પણ ઓળખાય છે. ઊડવામાં નિરુપયોગી છતાં અદ્ભૂત કારીગરીવાળી એની મુલાયમ પાંખોથી મુગ્ધ થએલા અંગ્રેજો એને 'એરોપ્લેન જંતુ' કહે છે.

જંતુસૃષ્ટિમાં મનુષ્યને અત્યંત પરિચિત Orthoptera વર્ગમાં એનો સમાવેશ થાય છે. તીડગોલ્લાં[2] એનાં સગોત્રી. તીડ[3], વંદા[4], કસારી[5] વગેરે એની નાતનાં જ. એ પોતે[6] પણ લાગે છે તીડના જેવું જ, પણ તીડ અને એનામાં ઘણો ફેર છે. તીડનું શરીર લાંબું: મરઘલી બેઠા ઘાટની. તીડની મૂછો નાની: મરઘલીની શરીર કરતાં યે લાંબી. તીડના પગ પકડવામાં અને અને કૂદવામાં ઉપયોગી: મરઘલીના દેખાય એવા[7] પણ એના પંજાની રચના જુદી જાતની, પાંચ આંગળાંવાળી: એના વડે દર ખોદતી વેળા રેતી પાછલી બાજુ ઝડપથી નાખતાં એને જુઓ ત્યારે જ એ પંજાની ઉપયુક્તતા સમજાય. તીડ ટોળે વળીને રહેનારાં અને ફરનારાં: મરઘલી અને એનાં પીતરાઈ તીડગોલ્લાં એકાકી વિચરનારાં. તીડ લાંબી વાટનાં ઊડનારાં: તીડગોલ્લાં, મરઘલી વગેરે ઝાઝું ઊડી ન શકે: આરામપ્રિય. તીડ તો દિવસે ભમનારાં, રાતે જ ચરે: મરઘલી

---

૧ Antennae

૨ એના વંશ Locustidae=Hoppers

૩ Acrididae વંશ=Locusts

૪ Cockroaches

૫ Crickets

૬ Fam. Gryllacrinae

૭ ડણક લઈને ઠેકડો મારવાની એની ટેવને લીધે જ એનું નામ 'મરઘલી' પડ્યું હશે.

વગેરે બધાં નિશાચરવૃત્તિવાળાં. તીડને ઉઘાડામાં રહેવાની ટેવ: મરઘલી રેતમાં દર કરીને ભરાઇ બેસનારી.

મરઘલીનો રંગ આછો ધોળો કે ફિક્કો લીલાશ પડતો. તીડની પેઠે એને શ્રવણેન્દ્રિય નથી હોતી.

સ્વભાવે માંસાહારી. એક વખત મેં થોડા આ જંતુ મુંબાઇ મોકલ્યા હતા. પારસલ ઉઘાડ્યું ત્યાં અરધા ગેપ! પત્તો જ ન લાગે. શવચ્છેદ કરતાં એમના સાથીઓના ઉદરમાં જ પહોચી ગએલા જણાયા.

એનું નિવાસસ્થાન રેતાળ જમીન કે ઘણુંખરૂં નદીકિનારો. આશરે અરધો આંગળ પહોળાં અને વેંતેક ઊંડાં દર કરીને એ રહે છે. માંસભક્ષક હોવાથી ખેતીને નુકસાન કરતું નથી, પણ આહારની શોધમાં જીવડાં પકડવા ભમતું હોય ત્યારે ક્વચિત્ બટાટાનાં કોમળ મૂળને કરડી ખાય છે એવી સંદિગ્ધ માન્યતા છે.

જગતમાં માત્ર ભારતવર્ષ જ આ જંતુનું નિવાસસ્થાન છે. એમાં યે આજ સુધી એમ મનાતું કે મુલતાન, સિંધ, આસામ અને બેલારી સિવાય અન્ય સ્થળે એમની હસ્તી નથી. પણ આ માન્યતા ખોટી ઠરી છે. આપણા ગુજરાતમાં પણ એ નજરે પડે છે.[૮]

થોડાંક વર્ષ ઉપર જ્યારે ઇંગ્લંડના 'ઇલસ્ટ્રેટેડ લંડન ન્યુસ' એ મરઘલીનું ચિત્ર 'એરોપ્લેન ઇન્સેક્ટ' સંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ કર્યું ત્યારે એની વિચિત્ર દેહઘટનાને લીધે વિદ્વાનોમાં ખૂબ ઊહાપોહ થયો હતો. ગૂંચળુ વાળેલી એની પાંખોની સમસ્યા ઉકેલવા અનેક તર્કવિતર્ક થએલા, પણ હજુ એ તો અણઉકેલ જ રહી છે. ત્યાં વળી મુંબાઇના 'ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી'એ એનું ચિત્ર છાપીને એની મહત્તા ખૂબ જ વધારી દીધી. મારા કેટલા યે હોંશીલા મિત્રો એ મહત્તા મારી આગળ વર્ણવી બતાવતા ત્યારે હું મનમાં હસતો. આપણા ઘરઆંગણે—અમદાવાદમાં સાબરમતી નદીમાં, વાડીલાલ સારાભાઇ ઇસ્પીતાલ પાસે અગર કૅલિકો મિલની આગળ પાણી નજદીક દર કરીને—રહેતા આ ગુજરાતી જંતુ વિષેનું આપણું અજ્ઞાન મને ખૂબ સાલતું. એના નિવારણ અર્થે આ અલ્પ પ્રયત્ન કરી હું કૃતકૃત્ય થાઉં છું. એની વિશેષ કથા વળી કોક દિવસ.

[illegible]

૮ એનું ગુજરાતમાં અસ્તિત્વ છે એ વાત પ્રથમ પ્રકાશમાં મૂકવાનું માન મારા મિત્ર પ્રો. આસાણાને ઘટે છે.

જેમાં સુસંહત શરીરની ઝંખનાથી વ્યા-

પ્રશ્નોત્તર (ગયા અંકથી ચાલુ)

૬૩ વેઇટ લિફ્ટિંગથી બાંધેલું શરીર, વેઇટ લિફ્ટિંગ છોડી દીધા પછી દંડ બેઠક કરનારના જેટલું વિકસિત નથી રહેતું એ સાચું છે?

ના; તદ્દન જૂઠી વાત. પ્રથમ તો, કુસ્તી સિવાય, એકલા દંડ બેઠકથી વેઇટ લિફ્ટિંગ જેવું સુંદર સશક્ત શરીર ઘડાતું જ નથી. ભિન્નભિન્ન પ્રકારના દંડ બેઠકનો આશ્રય લેવાથી શરીર સાધારણ કેળવાય છે, પણ એ વે૦ લિફ્ટિંગ કે જિમ્નૅસ્ટિકસની તોલે તો ન જ આવે. એકમાં શરીરને તાવી નાખવા છતાં, કલાકો સુધી દંડ બેઠક ખેંચવા છતાં, ફળ ત્યારે સાધારણ બલપ્રાપ્તિ, શરીર પર આછો ઓપ, અને ભારે શ્રમસહતા; બીજામાં રોજના અરધા પોણા કલાકના અલ્પ ભોગે જ પ્રચંડ શરીરબળ, અસાધારણ સ્નાયુવિકાસ, લોકોત્તર સુંદરતા અને આવશ્યક શ્રમસહતાની સહેજે પ્રાપ્તિ. કયું સારૂં? પછી બંનેના વિકાસની તુલના શી રીતે થાય?

સત્ય વાત તો એ છે કે કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ સદંતર છોડી દીધા પછી અમુક કાળે એ પરનું પ્રભુત્વ સ્વાભાવિક રીતે ઢીલું પડે છે. એકાદ ટાઇપિસ્ટ ધંધો છોડી દે તો કાળાન્તરે એની ઝડપમાં ફેર પડવાનો જ. આવી જ વાત ચાલનાર, દોડનાર, બૉક્સ, કુસ્તીબાજ, દરેકની છે. શરીરનું પણ આવું જ સમજવું. વ્યાયામ છૂટ્યો એટલે સ્નાયુઓની સુરેખતા (એને ઓપ આપનાર નિયમિત વ્યાયામોપાસનાને અભાવે) આપોઆપ ઓછી થવાની. એટલે અંશે તો દંડબેઠક અને વેઇટ લિફ્ટિંગ બંનેના સરખા હાલ છે. વ્યાયામનાં બધાં સાધનો દ્વારા કેળવાએલાં શરીરોમાં કોઇની પણ દઢતા વધારે પ્રમાણમાં જળવાઇ રહેતી હોય તો તે કુસ્તી (અને દંડબેઠક)થી ઘડાએલા શરીરની જ. એની ક્ષીણતા સૌથી ઓછી ગતિએ થાય છે.

૧૭ સાધનવાળી કસરતો કરતાં સાધન વગર હાથના જોરથી જ કરાતી કસરતો પણ તેટલો જ

અખાડો

શરીર વિકાસનું વિજ્ઞાન ચર્ચતો વિભાગ

વ્યાયામની ઉપાસના કરનારા યુવાનો દર મહિને પરસ્પર અનુભવની આપલે કરે છે

નિરીક્ષક · શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય

ફાયદો આપે છે એ સાચું છે?

'સેલ્ફ રિઝિસ્ટન્સ એક્સરસાઇઝિઝ'થી શરીરમાં ચેતન આવે ખરૂં પણ કુસ્તી, વેઇટ લિફ્ટિંગ, જિમ્નૅસ્ટિક્સ વગેરે જેવાં અદ્દભુત વિકાસ અને પ્રચંડ શક્તિ તો નથી જ કેળવાતાં.

'મસલ્સ કૉન્ટ્રોલ'નો પણ સાધન રહિત સે૦ રિ૦ વ્યાયામપદ્ધતિઓમાં સમાવેશ કરી શકાય. સ્નાયુવિકાસ થયા પછી એની ઉપકારકતા અસંદિગ્ધ છે. પણ જ્યાં સ્નાયુ જ 'નથી' (અર્થાત્ દોરડી જેવા, વિકાસ વિનાના અને નિર્બળ છે) ત્યાં મ૦ કૉન્ટ્રોલથી ભારે પરિણામ તો નહિ જ આવે. આ પદ્ધતિના પુરસ્કર્તા મૅકસીક, ઑટો આરકો વગેરેનાં શરીર પણ પ્રથમથી જ વેઇટ લિફ્ટિંગ વગેરે સાધનો વડે સંપૂર્ણ ઘડાએલાં હતાં. તે પછી જ તેમણે સ્નાયુઓ ઉપર ઓપ ચડાવવા મ૦ કૉન્ટ્રોલનો આશ્રય લીધેલો.

મનુષ્ય 'પશુ' રૂપે કુદરતી રીતે ઊભો રહે, ચાલે અને વળે તો, પ્રત્યેક ક્ષણે એકધારા ચાલુ રહેતા આ 'વ્યાયામ' (!)થી જ એના સ્નાયુ આપોઆપ યોગ્ય વિકાસ પામે. પરંતુ આજના જીવનમાં મનુષ્ય માટે આવી ધ્યાનપરાયણતા વિચારાતીત છે એટલે સરળતાથી શરીરનો વિકાસ કરવો હોય તો તો મને કમને પણ કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કર્યા વિના છુટકો નથી.

૧૮ વ્યાયામશાળાનો નિયમિત લાભ લેનારા બધા જ સંપૂર્ણ શરીરવિકાસવાળા અને શરીરસૌષ્ઠવમાં આગળ પડતા કેમ નહિ થતા હોય?

કારણ, આવો લોકોત્તર શરીર વિકાસ અને શરીર સૌષ્ઠવ સાધવાની કોઇને પડી જ નથી હોતી. એ ઉપરાંત, શરીરની રચનાના જ્ઞાનનો અભાવ, સ્નાયુવિકાસના શાસ્ત્રના અભ્યાસની ઊણપ, આવો વિકાસ સાધનારી વ્યાયામપદ્ધતિઓનો અપરિચય, વ્યાયામ કરનારના શરીરની વિશિષ્ટતાઓનું અજ્ઞાન, એના શરીરને અનુકૂળ શિક્ષણનો અપરિચય, યોગ્ય શિક્ષકની મુશ્કેલી, શરીર કેળવનારની એકાગ્રતા કે તન્મયતાનો અભાવ, આહારવિહાર આરામ વિચારસ્વસ્થતા વગેરેની અપૂર્ણતા—વગેરે અનેક પ્રતિકૂળ કારણો પણ જવાબદાર છે.

૧૯ અમુક વર્ષ કસરત કર્યા પછી સદંતર છોડી દેનાર માણસ વધુપડતો જાડો બની જાય છે એ સાચું છે? શાથી?

આ વાત કંઇક અંશે સાચી છે. વ્યાયામ કરાતો હોય તે દરમિયાન પાચન વગેરે શરીરની ઘટક ક્રિયાઓ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલતી હોય. વ્યાયામ સદંતર બંધ થાય એથી આ ક્રિયાઓ કંઇ એકદમ શિથિલ નથી થઇ જતી. એટલે વ્યાયામ બંધ થાય છતાં આહારમાં ફેરફાર કરવામાં ન આવે તો આ ક્રિયાઓથી માંસરસ ઉત્પન્ન તો થતો જ રહેવાનો. આ રસને સ્નાયુરૂપે પલટાવનાર વ્યાયામ તો નથી જ હોતો એટલે એ રસ મેદ રૂપે પરિણત થઈ શરીરમાં એકઠો થાય છે. એને લીધે શરીર જાડું બને છે.

૨૦ એક ડૉક્ટર અને એક વ્યાયામ વિશારદ નબળા બાંધાના માણસ પર, ભેગા થઇ કસરત કરાવી ધાર્યું પરિણામ લાવી શકે ખરા?

શરીરશાસ્ત્ર અને વ્યાયામશાસ્ત્રના સર્વદેશીય સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા આ બે અને અદમ્ય ઉત્સાહવાળો વ્યાયામ કરનાર જાતે—આ ત્રણના સહકારથી, ઉમર આહાર આરામ સ્વસ્થતા વગેરે બધા યે આવશ્યક સંયોગો અનુકૂળ હોય તો, જરૂર ધાર્યું પરિણામ આવે: ધાર્યું પરિણામ એટલે વ્યાયામ કરનારના બાંધાને અનુકૂળ અને ઉમરને યોગ્ય શારીરિક વિકાસ કરી શકાય. પણ આવા પ્રત્યેક પ્રસંગે શરીરવિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાની મર્યાદા બાંધવી શક્ય નથી.

૨૧ આપ કસરત કરો છો? હા કહેતા હો તો

આપની કસરતો મુખ્ય કઇ જાતની છે? અને આ-પનો સ્નાયુવિકાસ કેવો છે? બીજાને ધડો લઇ શકાય તેવો ખરો?

હું કસરત કરૂં છું, પણ અવારનવારઃ મારા વ્યા-વહારિક સંયોગો વ્યાયામની (કે બીજી કોઈ પણ જાતની) નિયમિતતાને અનુકૂળ નથી. અને કુસ્તી કરવા મળે તો હું બીજો કોઇ પણ વ્યાયામ ન કરૂં: પણ એની અનુકૂળતા ન હોવાથી હું વેઇટ લિફ્ટિંગ અને ટ્રેપીઝ તથા રોમન રિંગ્ઝનું શરણ લઉં છું. મારૂં શરીર ઠીક ઘડાએલું ગણાયઃ બીજાને ધડો લેવા લાયક ખરૂં. પણ મારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે સંપૂર્ણ રેખાબદ્ધતા મારા સ્નાયુઓમાં નથી. એનું કારણ નિયમિત વ્યાયામ કરવાના સંયોગોનો અભાવ જ છેઃ સાધન કે જ્ઞાનની ઉણપ મને નથી સાલતી.

'અખાડો' શરૂ કર્યો ત્યારથી આવા એકાદ પ્રશ્નની પ્રતીક્ષા હું કર્યા જ કરતો હતો. એવા પ્રશ્નમાં અઘટિત કશું જ નથી. અન્ય વિષયમાં ગમે તેમ ચાલે, પણ વ્યાયામના ક્ષેત્રમાં તો જેણે પુરુષાર્થથી ધ્યેય સિદ્ધ કર્યું છે એવી જ વ્યક્તિનું કથન શ્રદ્ધેય ગણાય અને પ્રોત્સાહક નીવડે. હું વિકાસના શિખરે પહોંચ્યો નથી. પ્રતિકૂળ સંયોગોને લીધે ક્યારે પહોંચીશ તે પણ આજે તો ન કહી શકું. પણ શરીરના ઘડતર પાછળ મેં અથાગ શ્રમ લીધો છે; વિશાળ વાચન, ઊંડો અભ્યાસ અને સતત પરિશ્રમ કર્યો છે. મારા આ પરિશ્રમની વાત કદાચ આગળ કોઇ પ્રસંગે કરૂં ખરો. હાલ તો મારો અનુભવ કુમારના વાચકોને આપીને જ સંતોષ માનું છું. મારી પાસે ખાનગીમાં અનેક યુવાનો શરીર ઘડવાની સલાહ લેવા આવે છે. શરીરવિકાસની એમની ભૂખ જોઇને, આ ભૂખ ગૂજરાતમાં અનેક યુવાનોની હશે જ એમ ધારીને આ વિભાગ ચલાવવા હું લલચાયો છું.

૨૨ આજના મોજશોખ અને કોમળતા તરફ વળેલા નવયુવાનોને વ્યાયામશાળા તરફ રસ લેતા શી રીતે બનાવી શકાય કે જેથી દેશનું અને સમાજનું સ્વાસ્થ્ય, બળ અને સંગઠન મજબૂત તેમજ શક્તિ-સંપન્ન બનાવી શકાય?

ભારે પ્રચારકાર્યથી. નિર્બળતા, નપુંસકતા, કુરૂપતા એ પાપ છે, એ સત્ય એમના મગજમાં ઠસાવવા ઢોલ વગાડીને. એમની નમાલી, દુર્બળ, મુડદાલ કાયાઓ પાસે પ્રચંડ શક્તિવાળાં સુરેખ સુસંહત યુવાન શરીરો ઊભાં કરીને, એમની આંખો ઉઘાડીને.

આમ કરતાં યે બાયલાપણું જતાં કેટલાં યે વરસો લાગશે. કારણ આજે સુંદર શરીરની ભૂખ કોને છે?

૨૩ પૂર્ણ વિકસિત કસરતી યુવાનનું બાળક તદ્દન નિર્માલ્ય અને બિલ્લીના બચ્ચા જેવું નાનું જન્મે છે એ શાથી?

આવું હમેશાં બનતું નથી. કદી અપવાદ રૂપે હોય. એમાં માતાપિતાના શરીરના બાંધા ઉપરાંત આનુ-વંશિક ગુણો પણ સબળ કારણરૂપ હોય છે. બળદ ઘોડા ઘેટાં બકરાં કુતરાં અને ગધેડાંની યે ઓલાદ સુધારી શકાય છે, પણ અત્યંત બુદ્ધિમાન ગણાતી મનુષ્ય-જાતિ ઓલાદની સુધારણામાં ધાર્યાં પરિણામ નથી મેળવી શકતી એમાં હજારો વર્ષોના આનુવંશિક ગુણો જ પ્રતિબંધક છે.

૨૪ કેટલા યે કસરતી માણસો પ્રજોત્પત્તિ માટે નકામા હોય છે એ તમે માનો છો? અને હોય છે તો શાથી?

આવી માન્યતા છે એ હું જાણું છું. એ વિષે મેં અગાઉ ચર્ચા પણ કરી છે. પણ વ્યાયામ કરનાર બધા જ નપુંસક થાય છે એ વાત તદ્દન જૂઠી, પાયા વિનાની અને દ્વેષપ્રેરિત છે. જેમ કેટલા યે વ્યાયામ કરનારાઓની ઉગ્ર વિષયવાસનાના અતિરેકની વાતો આપણે સાંભળીએ કે અનુભવીએ છીએ એવી જ રીતે વિશિષ્ટ પ્રકૃતિવાળા કોઇ કોઇ વ્યાયામ કર-નારાઓ પુરુષત્વની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ કે અશક્ત હોઇ શકે. એમ તો સામાન્ય મનુષ્યોમા પણ આ ઉણપ ક્યાં નથી જોવામાં આવતી? બાકી વ્યાયામમાં પુરુષ-ત્વનું વિઘાતક કોઇ પણ તત્ત્વ નથી. કદાચ શ્રમા-તિરેકને લીધે, ત્રામના ઘોડાને ઊતરી જતો જોઇ, કોઇને વ્યાયામ કરનારાઓ માટે આવો વિચાર આવે. પણ દંડબેઠકની ઉપાસના કરનારા સિવાય બીજા કોઇને, શરીર ઘડવામાં આવો કે કોઇ પણ પ્રકારનો શ્રમા-તિરેક કરવાની જરૂર નથી. એટલે તજ્જન્ય નપું-સકત્વનો ભય જ ક્યાં રહ્યો?

૨૫ આ મરણાન્ત કસરત કરી તંદુરસ્ત રહેનાર, કુદરતી મોતે મરનાર કોઇ માણસ આપની ધ્યાનમાં છે?

અહિં કસરતનો અર્થ જો કુસ્તી, વેઇટ લિફ્ટિંગ, વગેરે જેવો કઠોર વ્યાયામ થતો હોય તો આવો

વ્યાયામ 'આમરણાન્ત' કરવો સલાહકારક પણ નથી. જેમ જેમ શરીર વૃદ્ધ થતું જાય તેમતેમ એના અંગો ક્ષીણ થતાં જાય છે. અમુક ઉમર પછી શરીરનો વિકાસ અટકી પડે છે. પછી કુદરતનો ઉદ્દેશ કેવળ શરીરને ટકાવી રાખવાનો જ હોય છે. એક વખત એવો પણ આવે છે કે જ્યારે વિકાસ અને સ્થિતિ ઉભયને સ્થાને શરીરનો ક્ષય શરૂ થાય છે. વ્યાયામનું ફળ 'વૃદ્ધિ' 'વિકાસ' છે: જ્યાં સુધી વિકાસ શકય હોય ત્યાં સુધી જ વ્યાયામ કામનો. ક્ષય શરૂ થયા પછી વિકાસોત્પાદક વ્યાયામ હાની કર્તા છે.

પણ શરીરને સ્વસ્થ રાખવા પૂરતા વ્યાયામની જ જો વાત હોય તો એંશી વરસની ઉમરે પણ પાંચેક ગાઉ ચાલી નાખનાર કે પચીસપચાસ દંડ નિયમિત ખેંચી કાઢનાર મેં જોયા છે. વડોદરા રાજના એક પહેલવાનને હું ઓળખું છું. એણે પંચોતેર વર્ષની ઉમર સુધી તો નિયમિત વ્યાયામશાળા ચલાવેલી. વિદ્યાર્થીઓ સાથે રોજ જોર કરવા અખાડામાં પણ ઉતરે. આપણા ઘણા પહેલવાનોએ દીર્ઘાયુ ભોગવ્યાના દાખલા પણ આપણે જાણીએ છીએ.

વળી 'કુદરતી મોત' એટલે શું? મરણ પર્યંત રોગ ન થાય એ? કે મરતાં સુધી શરીર અશક્ત જ ન બને એવો અર્થ કરવો? કુદરતના નિયમોનો ભંગ એટલે રોગ. વ્યાયામ કરનાર કુદરતના નિયમોનો ભંગ કરે તો રોગનો ભોગ બનવાનો જ. એટલે વ્યાયામપ્રેમી રોગથી મરે તો એમાં વ્યાયામનો વાંક શો? વ્યાયામ સ્વાસ્થ્ય અને શકિતનો ઉપાય માત્ર છે: અજરામરપણાની ચાવી કે શાશ્વત યૌવનનો કીમિયો નથી. વ્યાયામ કરતાં કુદરતના કાયદા બલવત્તર છે. કૃત્રિમ વ્યાયામ ન કરવા છતાં સ્વાસ્થ્યવાળું દીર્ઘ જીવન જીવી શકાય, પણ કુદરતની આડે પડી, એના કાયદાનો ભંગ કરી આમરણાન્ત નીરોગી અને દીર્ઘ જીવન જીવવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

પંખી લ્યો, પશુ લ્યો; મરતાં સુધી કોની શકિત અકુંઠિત રહે છે? વખત વહેવાની સાથે શકિતનો હ્રાસ પણ થવાનો જ. ચાર છ વરસના કેસરીની શક્તિ પંદર વીસ વરસની વયે કુણ્ઠિત થવાની જ. તો પછી વ્યાયામ કરનારને 'જરા' ન લાગે એ આશા વધારે-પડતી નથી?

૨૬ વ્યાયામનું સાહિત્ય આપણા કરતાં પાશ્ચિમાત્ય લોકોનું ખૂબ જ પ્રમાણમાં વધારે બહાર પડે છે તેનું શું કારણ? શું હિંદમાં વ્યાયામ-નિષ્ણાતો સુંદર વ્યાયામસાહિત્ય બહાર પાડવાને અધુરા છે?

પરદેશીઓ વહેલા જાગ્યા છે. જીવનકલહમાં પરમ સ્વસ્થ અને શક્તિમાન શરીરની આવશ્યકતા એમને ખૂબ જણાઇ છે. વળી સૌન્દર્યભાવના પણ એ લોકની આપણા કરતાં વધારે ભૌતિક હોવાથી એમની શારીરિક સુંદરતાની ભૂખ ઊંડી છે. આ ભાવનાને પોષનાર ગ્રીસ અને રોમની સૌન્દર્યભાવના પણ એ પ્રજાઓ ઉપર ભારે અસર કરે છે. એટલે ચહેરાની સુરેખતા અને પહેરવેશની ટાપટીપથી અંજાતા છતાં પરદેશીઓ સુંદર શરીરને જોઇ મુગ્ધ બને છે, આ અને બીજાં અનેક કારણોથી એ દેશોમાં શરીરને કેળવવાના ભારે પ્રયત્નો થાય છે. વળી ગત મહાયુદ્ધમાં પ્રત્યેક પ્રજાની શારીરિક નિર્બળતા અને નપુંસકતા ઉઘાડી પડી ગઇ એને લીધે પણ આખું પ્રજાજીવન નવેસરથી ઘડવા ભગીરથ પુરુષાર્થ ત્યાંની સરકાર સુદ્ધાં કરે છે. સાથેસાથે એ દેશોમા બધાયે ભણેલા અને વાચનના શોખીન. ત્યાંનો ભણેલો વર્ગ પણ વ્યાયામમાં રસ લઇને લેખન-વ્યવસાય પણ કરે. એટલે ત્યાંના વ્યાયામના પોષક સાહિત્યની આટલી વિપુલતા આપણે જોઇએ છીએ. જો કે આ બધુંય સાહિત્ય શાસ્ત્રીય અને સરસ હોય છે એવું નથી. કેટલુંક તો ઉપરચોટીયું અને નિરુપયોગી પણ હોય છે. છતાં એ બધાયની કિંમત પ્રચારદૃષ્ટિએ ઓછી નથી.

આપણે ત્યાં તો હજુ શરીરને અલંકૃત કરી સુંદર કહેવડાવવાના કોડ છે. એને અનુસરતી સુન્દરતાની આપણી ભાવના પણ એવા સ્ત્રૈણભાવથી ભરેલી છે. વળી સુન્દર શરીર અર્થે થતા પુરુષાર્થ ભણી આપણો કહેવાતો શિષ્ટ વર્ગ ઘૃણા અને તિરસ્કારની નજરે જુએ છે. અને આપણા લેખકો સાકી અને સનમના ઝઘડામાંથી ઊંચા આવે ત્યારે આ વિષયમાં માથું મારે ને? વળી તેમનું ગજું પણ કેટલું? સ્વાસ્થ્ય શું, શક્તિ શું, સુન્દર શરીર કોને કહેવાય એનું ભાન આ ભણેલા, વિદ્વાન ગણાતા સાક્ષરોને હોય તો ને? વ્યાયામ કયે દિવસે કર્યો હોય કે એના પર સમાધાનપૂર્વક વિવેચન કરી શકે? અને જેમને વંશપરંપરાથી બલિષ્ઠ

માનવદેહ સરજવાનો વારસો અને શક્તિ મળ્યાં છે એ બધા નિબળાતો બીચારા જૂના સંપ્રદાયના, કાળા અક્ષરને કૂટી મારે તેવા. એટલે જ આપણે ત્યાં આવા સાહિત્યની વિપુલતા નથી દેખાતી.

કંઇક કરી શકે તેમ હોય તો આપણાં નવીન વ્યાયામ મંદિરોનો અધ્વર્યુગણ. એમણે પણ, શરીર કેળવવાનો, યુવાન મનુષ્યદેહ ઘડવાનો પોતાનો ધર્મ છોડીને, લાઠી લકડી દ્વારા જનમનરંજન કરવામાં મોટે ભાગે ઝંપલાવ્યું છે. એમની પાસે શક્તિ છે, તમન્ના છે, નિઃસ્વાર્થતા છે, શ્રમ કરવાનો અકુંઠિત ઉત્સાહ પણ છે. તેમ એમની ક્રિયાનાં ફળનો સહેજે પરિપાક થાય એવા યુવાન કે ઊગતા વ્યાયામેપ્સુઓ પણ છે. ધારે તો કેવું સરસ કામ કરે? પણ ધારે તો ને?

૨૭ કસરત કરનારે પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો જ જોઇએ એમ તમે માનો છો? અને ન ખાતાં સાદો ખોરાક લે તો શરીરવિકાસ અટકી પડે તે ખરૂં?

જેવો શ્રમ તેવો ખોરાક. શરીરના શ્રમને અનુકૂળ તો આપવું જ જોઇએ, નહિ તો શરીર બંધાય શામાંથી? પણ એટલા ખાતર જુદી જુદી તરેહના fancy foods ખાવાની જરૂર નથી.

આ મહિનો (જાન્યુઆરી) . . . અને એની પ્રતિભા

આ નવા વિભાગમાં દર મહીને તે તે માસમાં ભૂતકાળમાં બનેલા અગત્યના બનાવો તથા તે માસમાં પ્રગટેલી એક વિભૂતિનો પરિચય અપાશે

તા. ૧ સ્વ. દેશબંધુ દાસ, મોતીલાલ નહેરૂ તથા હકીમ અજમલખાન વગેરેએ મળીને હિંદી સ્વાતંત્ર્ય લડતમાં પ્રખ્યાત બનેલા સ્વરાજપક્ષની સ્થાપના કરી—ઈ. ૧૯૨૩.

તા. ૪ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના કાદંબરીકાર ગુજરાતના પ્રખ્યાત સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામનું અવસાન—ઈ. ૧૯૦૮.

તા. ૬ હિંદી ભાષાનું સાહિત્ય જન્માવી તેનું ગૌરવ સ્થાપનાર ભારતેન્દુ બાબુ હરિશ્ચન્દ્રનું અવસાન—ઇ. ૧૮૮૫.

તા. ૧૪ પોલિટિકલ એજન્ટ અને વડોદરાના રેસિડન્ટ કર્નલ ફેરને ઝેર આપવાના આરોપ હેઠળ વડોદરાના ગાયકવાડ મલ્હારરાવની ધરપકડ—ઈ ૧૮૭૪.

તા. ૧૫ જાનમાલની અસીમ ખુવારી કરતો બિહાર ધરતીકંપ—ઇ. ૧૯૩૫.

તા. ૧૬ ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનું અવસાન—ઇ. ૧૯૦૧.

તા. ૧૭ કૅપ્ટન કૂકે પોતાની જગતસફરમાં અજાણપણે દક્ષિણધ્રુવનું પ્રચંડ કૂંડાળું ભેદ્યું—ઇ. ૧૮૭૩.

તા. ૧૮ મહર્ષિ રાનડેનો જન્મ—૧૮૪૨. * * કલકત્તા યુનિર્સિટીના ચાન્સેલર તરીકે હિંદી યુનિવર્સિટીઓમાં પહેલી જ વાર જસ્ટીસ ગુરુદાસ બૅનરજી નીમાયા —ઇ. ૧૮૯૦. * * હિંદના વાઇસરૉય લૉર્ડ ઇરવિનના હાથે નવું દિલ્હી ખુલ્લું મુકાયું—ઇ. ૧૯૨૭.

તા. ૨૬ પંડિત જવાહરલાલના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી ઇ. ૧૯૨૯ની લાહોરની મહાસભામાં આ દિવસ 'સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય દિન' તરીકે ઉજવવાનો નિર્ણય મહાસભાએ જાહેર કર્યો જે મુજબ આજ સુધી એ પળાતો આવે છે.

આ માસની વિભૂતિ
ન્યાયમૂર્તિ મહર્ષિ રાનડે

તા. ૧૮ મી જાન્યુઆરી એ મહર્ષિ રાનડેની જન્મતિથિ. ગોખલેજીના ગુરુ અને સારી જિંદગી ન્યાયની પ્રતિષ્ઠામાં ગાળનાર આ મહાપુરુષના જીવનનો સંક્ષેપ અને મુખ્ય પ્રસંગો નીચે આપ્યા છે.

ઇ. ૧૮૪૨ની ૧૮મી જાન્યુઆરીએ જન્મ.

ઇ. ૧૮૫૩ કોલ્હાપુર હાઇસ્કૂલમાં પ્રવેશ.

ઇ. ૧૮૬૨-એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશન (હાલની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ)માં પહેલા વર્ગમાં બી.એ. થયા.

ઇ. ૧૮૬૫-ઇતિહાસમાં એમ.એ. થયા, સોનાનો ચાંદ મેળવ્યો અને મુંબાઇની યુનિવર્સિટીના ફેલો નીમાયા.

ઇ. ૧૮૬૬-એલએલ.બી. પરીક્ષા પસાર કરી. પહેલાં કોલ્હાપુરના ન્યાયખાતામાં જોડાયા, પણ પછી એ છોડીને એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક રહ્યા. ફરી પાછા કાયદા તરફ વળ્યા અને સર ટી. માધવરાવ પેઠે એક પછી એક નાની પદવીએથી ઉત્તરોત્તર ચડતા જઈ છેવટ પૂનાના સ્પેશ્યલ જજ નીમાયા.

સાહિત્યનો એમને ખૂબ શૉખ હતો અને મરાઠી, સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજીની ત્રિવેણી મારફત પોતાનો એ શૉખ તેઓ સંતોષતા.

સરકારી નોકર છતાં આજીવન તેઓ હિંદી મહાસભાને પડખે જ રહ્યા હતા ને તેની એકેએક બેઠકમાં ભાગ આપ્યો હતો. એમની કાર્યદિશા સર્વદેશી હતી: ન્યાય, ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ, ઉદ્યોગ, કેળવણી બધામાં એમણે દેશને કીમતી ફાળો આપ્યો છે. પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ તો એ છે કે એમનું જીવન એટલું વિશુદ્ધ, ઉન્નત, ન્યાયનિષ્ઠ, નીતિચુસ્ત અને સાદું હતું કે એ 'મહર્ષિ' નામે લોકોના હૃદયમાં અમર સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ગયા.

ઇ. ૧૯૦૧ ૧૬ મી જાન્યુઆરીએ એ મહર્ષિએ સ્વર્ગપ્રયાણ કર્યું.

સંસારના આપણી નજરે સમાચાર

❡ પૂર્વ ખાનદેશમાં ફૈઝપુર નામના ગામડામાં ભરાએલી આ વખતની (૫૧ મી) મહાસભાએ અરધી સદીના પોતાના ઇતિહાસ પછી નવું પગરણ શરૂ કર્યું અને દેશની વિશાળ જનતાના સંપર્કમાં આવવાના સાચા ઉદ્દેશથી ગામડામાં ભરવામાં આવી. હવેની બધી મહાસભાઓ એ રીતે ગામડામાં જ ભરાશે એવું ઠર્યું છે. ડિસેમ્બરની ર૯મીએ મહાસભાનું કામકાજ પૂર્ણ થયું. ચૂંટણી અને લોકપ્રતિનિધિ સભાના શ્રી રાજેન્દ્રબાબુએ રજુ કરેલા ઠરાવ સિવાય બધા પ્રમુખ-સ્થાનેથી રજુ થયા હતા અને તે મંજુર થયા હતા. પસાર થએલા ચૌદ ઠરાવો આ બાબતોને લગતા હતા: (૧) નજરકેદીઓ (૨) દરિયાપારના હિંદીઓ (૩) કોલસાની ખાણોના અકસ્માત્ (૪) બી. એન. રેલવેની હડતાળ (૫) લોકસંસર્ગ (૬) નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય (૭) આગામી બેઠકના સમયનો નિર્ણય (૮) નવું બંધારણ અને લોકપ્રતિનિધિ સભા (૯) રાષ્ટ્રીય સંમેલનની યોજના (૧૦) કિસાન પ્રશ્ન (૧૧) ચૂંટણી માટેની અપીલ (૧૨) રાજ્યારોહણમાં ભાગ ન લેવાનો નિર્ણય (૧૩) પહેલી એપ્રિલે હડતાળ (૧૪) અને આગામી બેઠક ગુજરાત ખાતે ભરવા વિષે.

ગામડામાં ભરાએલી આ પહેલી મહાસભા બધા યે નેતાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ફત્તેહ હતી. પં. જવાહરે મહાસભાની કારોબારી સમિતિ ગયા વર્ષની જ ચાલુ રાખવાનું જાહેર કર્યું હતું. ઉપરાંત, મહાસભાના પ્રમુખને સરમુખત્યાર બનતો અટકાવવા કારોબારીના બંધારણમાં કંઈ પણ જોગવાઇ ન હોવાનો ઉલ્લેખ કરી, એમણે પ્રમુખ પર વધુ અંકુશ મુકાવાની જરૂર જણાવી હતી.

❡ આયુર્વેદના રસજ્ઞો અને વૈદ્યવિદ્યાના શોખીનો માટે સં. ૧૯૯૪થી શ્રી પ્રતાપકુમાર ગોપટભાઇ વૈદના તંત્રીપણા નીચે એક વાર્ષિક બહાર પડવાનું છે. એને માટે સૌથી સુંદર અને રસિક નામ સૂચવનારને રૂા. ૫ નાં તથા તેના સંચાલન માટે અમલમાં મૂકી શકાય તેવી યોજનાઓ કે વિચારો સૂચવનારને રૂા. ૧૧)નાં પુસ્તકો પુરસ્કાર દાખલ આપવાનું એમણે જાહેર કર્યું છે. સરનામું: વૈદ્યભુવન, ભુલેશ્વર, મુંબાઇ–૨.

❡ દક્ષિણ આટલાંટિક મહાસાગર ઓળંગવાનો ૧૩ ક. ૧૫ મિ. નો રેકૉર્ડ, ફ્રેંચ સ્ત્રી વિમાની મેરીઝ બાસ્ટીએ ૧૨ ક. ૫ મિ.માં ઓળંગી તોડયો છે.

❡ મોસ્કોના પૌરસ્ત્ય સંસ્કૃતિને લગતા સંગ્રહસ્થાનમાં હિંદી સંસ્કૃતિનો વિભાગ ખોલવામાં આવ્યો છે. ૧૬મી અને ૧૮મી સદીનાં ચિત્રો તથા સિક્કાઓ તેના સંગ્રહમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.

❡ અખિલ હિંદ ઑલિમ્પીક રમતોનાં સ્થાન ૧૯૩૮ માટે કલકત્તા અને ૧૯૪૦ માટે મુંબાઇ પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે.

❡ હિંદી ભાષાના પ્રખ્યાત લેખક પંડિત અમૃતલાલજી ચક્રવર્તીનું તા. ૫ મી જાન્યુઆરીના રોજ અવસાન થયું છે. 'હિંદી બંગવાસી', 'ભારતમિત્ર', 'વેંકટેશ્વર સમાચાર' આદિ પત્રોના સંપાદનકાર્યમાં જ તેમના જીવનનો મોટો ભાગ વીત્યો હતો. પત્રસંપાદનકલા પ્રત્યે તેમને ખાસ અનુરાગ હતો. અહિંદી પ્રાંતોમાં હિંદી પ્રચારનો આરંભ કરનાર પણ તેઓ પ્રથમ હતા. બંગાલી હોવા છતાં હિંદી ભાષાની ઉન્નતિ પાછળ જ હમેશાં યતતા રહી એમણે જીવનસમાપ્તિ કરી.

❡ હિંદી કલાના જાણીતા વિવેચક ડૉ. જેમ્સ એચ. કઝીન્સે તા. ૧૪મીના રોજ ત્રિવેન્દ્રમ મુકામે વૈદિક વિધિ અનુસાર હિંદુ ધર્મ અંગીકાર કરી, પોતાનું હિંદી નામ જયરામ રાખ્યું છે. ત્રાવણકોર રાજ્યે મંદિરપ્રવેશના બહાર પાડેલા ઢંઢેરા અનુસાર તેમણે પદ્મનાભ સ્વામીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે,'હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો મારો પોતાનો લાંબો અભ્યાસ, હિંદુ જીવન સાથેનો મારો ૨૧ વર્ષ જેટલા લાંબા સમયનો સંસર્ગ, હિંદુ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં મેં વારંવાર લીધેલો ભાગ, હિંદુ સંસ્કૃતિનું પરદેશોમાં કરેલું પ્રચારકાર્ય, હિંદી કલાઓમાં મારો ઊંડો રસ, લાંબા સમયનો મારો યોગાભ્યાસ, ૪૦ વર્ષનું મારૂં શાકાહારી જીવન, વૈદિક દૃષ્ટિએ ધર્મ પાળવાના અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના મારા પ્રયાસો, એ સઘળું યે એમ બતાવી આપે છે કે ત્રાવણકોરમાં મંદિરપ્રવેશ કરવાના હક્કનો હું દાવો કરી શકું તેમ છું.'

❡ ગુજરાતના વયોવૃદ્ધ સાક્ષર, ઊર્મિશીલ કવિ, વિદ્વાન વિવેચક અને અઠંગ ભાષાશાસ્ત્રી શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ તા. ૧૪મી જાન્યુઆરીએ ૭૮ વર્ષની વયે વિદેહ થયા.

❡ ડયુક ઑવ વિંડસર (માજી શહેનશાહ એડવર્ડ) રાજકારણમાં પ્રવેશશે એવું એક બાજુ બોલાય છે, જ્યારે બીજી બાજુ એમ પણ બોલાય છે કે એમને રાજ્ય તરફથી જે ગ્રાન્ટ આપવામાં આવશે તે એવી કડક હશે કે રાજકારણમાં તેઓ માથું નહિ મારી શકે. એમને મળેલા ખિતાબને લીધે ઉમરાવસભાના સભાસદ તો તેઓ ઠરી જ ચૂક્યા છે, એટલે પાર્લામેન્ટની બેઠકમાં એમને હાજર રહેવાનું નિમંત્રણ તો આપવું જ પડશે. એમને રાજકારણમાં ન પ્રવેશવા દેવા માટે કોઇ ખાસ કાયદો કરવામાં આવે તો જુદી વાત છે. એમને હિંદના વાઇસરૉય બનાવવાની તજવીજ કેટલાક ઉમરાવો કરી રહ્યા છે, અને કેટલાક દેશી રાજાઓ પણ એને ટેકો આપી રહ્યા હોવાનું બોલાય છે. એમનાં લગ્ન આવતા એપ્રિલ માસમાં થવાની વકી છે. એમના સંબંધે છેલ્લા મળેલા ખબરો પ્રમાણે બાલ્ડવીનના પ્રધાનમંડળે એમના ભાઇઓને એમને મળવા દેવાની ના સુણાવી છે.

શિક્ષિત યુવાનોના બેકારીનિવારણ માટે

મુંબઇ યુનિવર્સિટીની નવી યોજના

હિંદમાં આજે વધુમાં વધુ બેકારી ભોગવતો કોઇ વર્ગ હોય તો તે શિક્ષિત મધ્યમ વર્ગ છે. એની એ સ્થિતિનું મુખ્ય કારણ તો આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ જ નિઃસંદેહ ગણાવી શકાય, અને બીજે નંબરે દેશની ગરીબાઇ. જોકે એ સિવાય બીજાં નાનાં કારણો પણ છે, જેવાં કે જનસંખ્યાનો વધારો, શિક્ષિતોની વધતી જતી સંખ્યા, નાના ઉદ્યોગોનો અભાવ, ઉદ્યોગપતિઓની સંકુચિત વૃત્તિ, ઉદ્યોગધંધા કરતાં નોકરીમાં સુખે રોટલો ખાવાની ઈચ્છા વગેરે. આ બેકારી ધીમી પણ ચોક્કસ ગતિએ વિકટ સ્વરૂપ ધારણ કરતી જ ગઇ છે ને અત્યારે તો એ પ્રશ્ન એટલો વિષમ બન્યો છે કે એવા નમાલા શિક્ષણ માટે જવાબદાર યુનિવર્સિટીઓ અને દેશ પર શાસન ચલાવતી સત્તા પણ સળવળવા લાગી છે.

આ દિશામાં પહેલું પગલું કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ ભર્યું છે. તેણે એક 'યુનિવર્સિટી એપોઇન્ટમેન્ટ બોર્ડ'ની સ્થાપના કરી છે ને મધ્યમ વર્ગના શિક્ષિતોની બેકારી દૂર કરવાની યોજના માટે શરૂઆતમાં રૂ. ત્રીસ હજારનું ખર્ચ મંજૂર કર્યું છે. આ બોર્ડની સ્થાપના કરતાં યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલરે જાહેર કર્યું છે કે 'આથી અમારો આશય કંઈ અમુક નોકરીઓ અપાવવાનો નથી, પણ યુવાનો જાતે નાના ધંધા કરી શકે અગર તો યોગ્ય રીતે બીજા ધંધાઓમાં જોડાઇ શકે તેવા તેમને બનાવવાની વ્યવહારૂ તાલીમની ગોઠવણ કરવાનો છે.'

અને બીજા કોઇ પણ પ્રાંત કરતાં બેકારીનો પ્રશ્ન આપણે ત્યાં વધુ વિકટ હોવાથી મુંબાઇ યુનિવર્સિટી પણ લાંબા કાળ પછી જાગી જણાય છે. ડાયરેક્ટર ઑફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ અને બીજા સરકારી અધિકારીઓની સહાય વડે તેણે પણ એક યોજના ઘડવા માંડી છે.

આ યોજનાની શરૂઆત મુંબાઇ અને અમદાવાદથી કરવામાં આવશે. ચાલુ વર્ષે એ યોજના ખાતે રૂપિયા પચાસ હજાર મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે ને એના ઉપક્રમથી, અંગ્રેજી સાતમા ધોરણ સુધી શિક્ષણ પામેલા ૪૨૫ યુવાનો ૮૯ ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ મેળવી શકશે. શિક્ષણનો ક્રમ પાંચ વર્ષનો રહેશે અને જે વિદ્યાર્થીઓ તેમાં જોડાશે તેમની પાસેથી રાત્રિવર્ગમાં પણ હાજરી આપવાનો કરારપત્ર લખાવી લેવામાં આવશે. શિક્ષણના ક્રમમાં મિકેનિકલ અને ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જીનીઅરિંગ, સ્પિનિંગ, વીવિંગ, ડાઇંગ વગેરે વિષયોનું પુસ્તકીય અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવામાં આવશે. પુસ્તકીય જ્ઞાનના વર્ગો મુંબાઇમાં વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં અને અમદાવાદમાં આર. સી. ટેકનિકલ સ્કૂલમાં લેવાશે.

આ યોજના અનુસાર ૧૯૩૭ માટે નીચેના ચાર જણની સલાહસમિતિ નીમાશે. ૧ ડાયરેક્ટર ઑફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, ૨ મુંબાઇ મીલમાલિક મંડળના એક પ્રતિનિધિ, ૩ અમદાવાદ મીલમાલિક મંડળના એક પ્રતિનિધિ, ૪ આ કામના નિષ્ણાત. આ ચોથા સભ્ય તરીકે શરૂઆતનાં ત્રણ વર્ષ માટે વિક્ટોરિયા જ્યૂબિલીના પ્રિન્સીપાલને ડેપ્યુટી ડાયરેક્ટર નીમવામાં આવશે.

આ યોજનામાં સરકારી નોકરોને જ થોડા સમય માટે શિક્ષકો તરીકે રોકવામાં આવશે. શિક્ષણની પ્રવેશ ફી રૂ. ૨) અને વાર્ષિક ફી ૨૦) છે. પરીક્ષાની ફી સેંકડે દસ વિદ્યાર્થીઓને માફ કરવામાં આવશે.

યુવાનોમાં ચાલી રહેલી બેકારીનો તોડ આણવાનો આ પ્રયાસ બેશક પ્રશસ્ય છે. અત્યારે એ તોડ આણવાના આપણા હાથમાં તો માત્ર બે જ માર્ગો રહ્યા છે—ખેતીવાડી અને નાના ઉદ્યોગધંધા. તેમાં ખેતીવાડી પ્રત્યે આપણા શિક્ષિત વર્ગના દુર્લક્ષ્યના જામેલા પાપનો પ્રશ્ન કંઇ જતો કરવા દેવાય એવો નથી. છતાં દરેક પ્રાંતિક સરકાર એક બાજુ જ્યારે પોતપોતાના અંકુશવાળા પ્રાંતોમાંના આ ધીકતા પ્રશ્ન માટે તપાસ સમિતિ બેસાડી રહી છે ને યોજનાઓ ઘડી રહી છે, ત્યારે યુનિવર્સિટીઓએ લેવા માંડેલાં આ પગલાં મહત્ત્વનાં ગણાય.

નાથની લીલા ......

[અનુસંધાન પાન ૬થી]

કાળજાંમાં ફૂલી ગઇ. એટલું છતાં યે મરવાનો જાણે ઇન્કાર કરતો હોય, તેમ નાગડાએ આખા શરીરનું ઝનૂન હાથોમાં ઠાલવી દીધું ને 'જય ઘોરમનાથ' કરતાં એક છેલ્લી પણ સજ્જડ ભીંસ રામજીના ગળાને આપી દીધી.

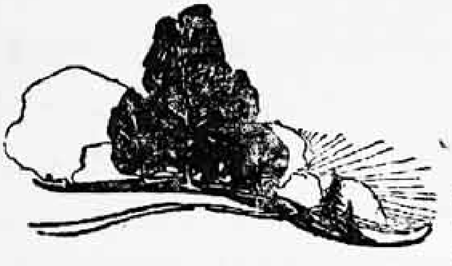
'જા . . . નૂ . . . જા . . . .' રામજીના ડોળા ફાટી ગયા . . . . ને બીજી પળે તો તરાઇના જળને લાલ રંગે રંગી દેતી નાગડાની લોથ પણ તરી નીકળી.

સવારે રામજીનો ખાટલો ખાલી જોયો ત્યારે તો જાનૂને કશી આશંકા ન ગઇ, પરંતુ દેગ પીરસાઇ ગયા છતાં તે હાજર ન થયો ત્યારે તેને શક ગયો. કાશીનાથને પૂછતાં એણે પણ પોતાને ખબર ન હોવાનું જણાવ્યું. બંનેને હવે ફાળ પડી. કાશીનાથને તરત કાલ સાંજ વાળી રામજીની આતુર નજર યાદ આવી ને સૌ ધાર પર જઈ તેની તપાસ કરવા નીકળ્યા. કલાકેકની શોધખોળ પછી બંનેનાં મુડદાં મળી આવ્યાં. જાનૂ તો અવાક જ બની ગયો. કાશીનાથ સામું પ્રશ્નાર્થ નજરે તેણે જોયું.

અકળાએલે દિલે નિસાસો નાખતો કાશીનાથ જવાબમાં બે જ શબ્દો બોલ્યો: 'નાથની લીલા !'

(સૂચિત)

અશોક હર્ષ

જીવનનું પરોઢ

આ લેખમાળાનો મૂળ ઉદ્દેશ આત્મકથાનો નહિ, પણ અત્યારે જગત્‌વંદ્ય બનેલી વિભૂતિ (મહાત્મા ગાંધી)ના હુતાશની જ્યાં પ્રથમ શિખા પ્રકટી એ દક્ષિણ આફ્રિકામાંના ફીનિક્સ આશ્રમની શરૂઆત, ત્યાંના જીવન અને આજની એ મહત્તાના ઘડતરના એ કાળના વાતાવરણનો ઘરગથ્થુ પરિચય આપવાનો છે. છતાં જે અનેરા રંગોમાં પોતાના જીવનનું પરોઢ વીત્યું તેનો પરિચય પોતાને કેન્દ્રમાં રાખીને પોતાની એ કાળની બાળપણની નજરે આપવા જતાં કેટલીક અંગત હકીકત અનિવાર્ય રહી છે. જિજ્ઞાસુને માટે ગયા વર્ષમાં આવી ગએલાં એનાં બાર પ્રકરણોની યાદી માર્ગદર્શક થઈ પડશેઃ પ્રસ્તાવ અને વતન; પૂર્વસ્મરણ; ઓતાબાપા; કબાગાંધી; મારા દાદાજી; બાપુજી; એ દિવ્ય તપ; પિતા અને કાકા; ફિનિક્સ; ઝાંખાં સ્મરણો; વાનર ટોળી; અને દેશી અને વિદેશી શિક્ષકો.

પ્રકરણ અગિયારમું · · મૂળ બંધારણ

ગયા પ્રકરણમાં જોઇ ગયા તેમ ફીનિક્સની ભૂમિ ઉપર આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરણમાં મનુષ્યત્વના વિકાસનું અનુષ્ઠાન આરંભાયું હતું. પણ મારૂં નસીબ તો સાંકડું જ હતું. એ વાતાવરણમાં મારા જેવા બાળકે પ્રગતિ સાધવી જોઇતી હતી, એને બદલે એ જ અરસામાં મારા કુંઠિતપણાનાં બી રોપાયાં.

માનવજીવનની રચના મોતીની રચના જેવી હોય છે. માછલીના વિશિષ્ટ રસનાં પડો એક ઉપર એક બાઝીને જેમ મોતી બને છે, તેમ સંસ્કાર અને ટેવોનાં પડો જામી મનુષ્યજીવન નિર્માણ થાય છે. આ પડોને જુદાં કર્યાં પછી માણસના જીવનમાં નસીબ જેવી કંઇ વસ્તુ શેષ રહે કે કેમ તે શંકાની વાત છે.

પણ આ સંસ્કાર અને ટેવોનું પડ—ગુણ–અવગુણનું, શક્તિ–અશક્તિનું કાઠું, પેદા કઇ રીતે થાય છે? શું એ બધી વાત દૈવાધીન હોય છે? શું ચાલુ જન્મારાથી અજ્ઞાત એવા કોઇ જન્મારામાં તેનાં મૂળ રહેલાં હોય છે? કે માતાપિતા કે કોઇ પરદાદા કે પરદાદીનાં ગુણઅવગુણોનો એ કેવળ ગુણાકાર-ભાગાકાર જ હોય છે? જ્યારેજ્યારે એવો પ્રસંગ ઊભો થયો છે કે મને મારી નબળાઇઓ નડી હોય છે અને હું મારી મર્યાદાઓને ભેદીને આગળ નથી વધી શક્યો હોતો ત્યારેત્યારે તેનું કારણ શોધવા પૂર્વજન્મ સુધી મારે નથી જવું પડ્યું અથવા પૂર્વજોની મર્યાદાઓને લીધે હું બંધાઇ ગયો છું એવું મને નથી જણાયું. દરેક મુદ્દો, દરેક મુશ્કેલી, પૂરેપૂરી રીતે છણી કાઢ્યા પછી મારા હાથમાં એક જ પરિણામ આવ્યું છે કે ફીનિક્સનાં પ્રાથમિક વર્ષોમાં અમુક સંસ્કારો એ રીતના ન પડ્યા હોત અથવા વધુ સારા પડ્યા હોત તો આજ હું આટલું ઊણું પાત્ર ન બનત.

મોટી ઉમરે મને જેર કરનારી એ ઊણપો ક્યાંથી અને ક્યારે પાંગરી તે વિષે મને વસમાં સ્મરણો રહી ગયાં છે. અહીં જોકે પોતાનો વ્યક્તિગત ઇતિહાસ આપવાની મને અભિલાષા નથી; તોપણ જીવનના ઘડતરમાં ઊંડી અસર પાડનારા પ્રસંગોને વર્ણવવાનું સંકોચવશ હું છોડી દઉં તો આ લખાણનો મૂળ હેતુ જ માર્યો જાય. અનેક પડોથી રચાતા માનવજીવનમાં કેળવણી, વાતાવરણ અને સાવચેતી કેટલો ભાગ ભજવે છે તેનો આલેખ (ગ્રાફ) પ્રત્યક્ષ પદાર્થને આધારે આપવાનો આ પ્રયાસ છે. અને એ પ્રત્યક્ષ પદાર્થ પણ યુગોયુગના જીવનપ્રવાહને બદલી નાખનારા મહાસમર્થ જીવનશાસ્ત્રીના નિરીક્ષણમાં ઘડાએલી વસ્તુ છે. એ વસ્તુને પૂરેપૂરી છણી કાઢ્યા વિના—મારા પોતાના જીવનની ભદ્ર અને અભદ્ર બંને બાજુ દર્શાવ્યા વિના— આ આલેખ અધૂરો જ રહેવાનો. એટલે ડાવકાપણું છોડી, છુપાવી રાખવા જેવા પ્રસંગો પ્રગટ કરવાનું મેં સાહસ માંડ્યું છે. આ સાહસમાં મારા સિવાયની બીજી વ્યક્તિઓનાં નામ સંડોવવાં પડે છે, પણ તેમની અપકીર્તિ કરવાનો અહીં મુદ્દલ ઉદ્દેશ નથી. વાંચનાર પર એવી અસર પડે તો એ મારી લેખિનીનો દોષ લેખાય.

પૂર્વજન્મના સંસ્કાર હોય કે ન હોય, સાવ બાળપણમાં પડેલી ભાત માણસનું અસલી તત્ત્વ કેવી રીતે થઇ પડે છે તેનું એક સચોટ ઉદાહરણ ગણિતશાસ્ત્રમાં મારી કુંઠિત મતિનું છે. મારો જ ભાઇ ગણિતનો ભારે વિદ્વાન છે; મારા પિતાશ્રી પણ

ગણિતમાં ઓછા ઊતરે એવા નથી; અને મારા એક કાકા તો હિસાબોમાં મહામતિ લેખાય છે. અમારા કુટુંબમાં ગણિતનો કાચો હું જ નીવડ્યો છું. એમ પણ નથી કે મને ગણિતના ઉત્તમ શિક્ષકો નહોતા મળ્યા. પિતાજીએ મને ગણિત શીખવવા પાછળ વરસો સુધી લોહીઉકાળો કરેલો. કાકાસાહેબ અને કિશોરલાલભાઇ જેવા આચાર્યો પાસે મને ગણિત શીખવાની તક મળેલી, પણ એ બધી મેં વેડફી નાખી. મારામાં ગણિતબુદ્ધિ જ નથી એવું પ્રમાણપત્ર મને પણ કોઇ પરીક્ષક આપે એમ હું નથી ધારતો. કારણ શિક્ષક શીખવે ત્યારે અમુક કોયડો મને સમજાયો ન હોય એવો એકે ય પ્રસંગ મને યાદ નથી. મારૂં ગણિત કાચું રહેવાનું એકમાત્ર કારણ સરવાળા અને ગુણાકારનો કંટાળો મારા હાડમાં પેસી ગયો એ છે. અને એ કંટાળાનું મૂળ ફીનિક્સનાં આ પ્રાથમિક વર્ષોમાં સજ્જડ થઇ ચૂક્યું હતું.

કોડિંસ શાળાના દિવસોની કે તે પહેલાંની આ વાત છે. મારી બા બપોરે જમીપરવારી નાળે કપડાં ધોવા માટે કે બીજી બહેનોને મળવા સારૂ જતી વખતે લાંબા સરવાળા અને અનેક આંકડાઓના ગુણાકાર કરવાને મને આપી જતી કે જેથી ઘરમાં બેઠોબેઠો હું મારો વખત ન બગાડું. આમ કેદી બની દાખલા ગણવા મને બહુ વસમા થઇ પડતા. એકાંત કોટડીની કેદમાંયે કેદી સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરી શકે, પણ આવી રીતે પાટીપેન અને દાખલા સાથે બંધાએલો હું મનમાં ને મનમાં બળી જતો. કલાક–દોઢેક કલાકમાં કરવાના દાખલા કલાકોના કલાક સુધી હું પૂરા ન કરી શકતો. આંખ આંકડાઓ ઉપર હોય, આંગળાં ગણતરી કરે, પણ મન કરમાએલું હોઇ શો જવાબ આવ્યો એ બુદ્ધિ સુધી પહોંચે જ નહિ. અધૂરામાં પૂરૂં બા આવે ને દાખલા પૂરા થએલા ન જુએ એટલે માની લે કે મેં બધો વખત રમવામાં બગાડ્યો છે. અને જવાબોમાં ભૂલ જુએ તો જેટલી ભૂલ નીકળે એટલા ચીંટીયા ગાલ કે બાવડા પર મારે સહેવા પડે. ફરીથી બાની નજર નીચે એ દાખલા ગણી ભૂલો સુધારવાનું સંકટ માથે આવી પડતાં તો આંખમાંથી પાણી ટપકી પાટી પરના આંકડા ભુંસાઇ જતા.

રોજરોજ મારે માથે આવનારા આ દુ:ખની દેવદાસ કાકા અને રામદાસકાકાને પણ અનુકંપા થતી. તેઓ મારી વહારે આવતા. બહાર રમતાંફરતાં તેમને ખબર પડે કે હું ઘરમાં એકલો છું એટલે તુરત તેઓ આવી પહોંચે. બંને જણા મળી ઝટઝટ મારા સરવાળા-ગુણાકાર ગણી આપી જવાબ મંડાવી આપે અને પછી તેમની સાથે હું યે રમવા નીકળી પડું. મારી બા પાછાં આવે ત્યારે દાખલા ખરા જોઇ મનમાં પ્રસન્ન થાય અને મને મીઠી નજરે જુએ. પણ તેમને શી ખબર કે દીકરાએ પ્રગતિ નહિ અધોગતિ કરી છે.

આ નાની કહો તો નાની અને મોટી કહો તો મોટી આપત્તિએ મને જનમભરને માટે લૂલો બનાવી મૂક્યો. સરવાળા અને ગુણાકાર કરવાનું આળસ મારો સ્વભાવ થઈ પડ્યો. મારૂં હાડ ગણિતચોર બન્યું. આઠ વર્ષની ઉમર પહેલાં જે હાડ ઘડાયું તે ઘડાયું. મોટી ઉમરે ગણિતનું મહત્ત્વ સમજવા છતાં—કિશોરલાલભાઇ સમા શિક્ષકે ગણિત શીખવવા પાછળ પોતાનું આખું હૃદય ઠલવી નાખવા છતાં—મને ગણિતનો રંગ ન જ ચડ્યો. મને ગણિત ન આવડ્યું એ કંઇ પૂર્વજન્મનાં સંચિત ન હતાં. આ જ જન્મનું મૂળ ઘડતર હતું. ગણિતશાસ્ત્રમાં પંગુ રહેવા સાથે જીવન પણ લાસરિયું બન્યું. હું દીર્ઘસૂત્રી બન્યો તે આ એક નાનકડી ભૂલનું દુષ્પરિણામ.

આવી જ રીતે પાંચથી આઠ વરસની વયમાં બીજા કેટલાયે ગુણદોષો મારામાં ઘર કરી ગયા અને મારી વ્યક્તિગત મર્યાદાઓ બંધાઇ ગઇ. હઠી સ્વભાવ રચાયો. જેમ બૌદ્ધિક નબળાઈ ગણિતની કચાશને લીધે રહી ગઈ તેમ શારીરિક, હાર્દિક અને નૈતિક નબળાઇએ પણ ત્યારે જ મારો કબજો લઇ લીધો.

મારી શારીરિક નબળાઇમાં સૌથી મોટી ખોડ મારી આંખની હતી. મારી જમણી આંખનો ડોળો આંખના ડાબા ખૂણામાં અર્ધો દબાએલો હતો. એ બહાર ફરતો જ નહિ. 'બાડો બત્રીસ લક્ષણો' કહીને મને કોઇકોઇ ચીડવતું પણ ખરૂં. મારી ઊણપો દૂર કરવાની મગનકાકાને બહુ જ તાલાવેલી રહેતી. તેમણે મને ડરબન લઇ જઇ દાકતરને મારી આંખ બતાવી. લીલા રંગની કચકડાની એક પટ્ટી પહેરવાને મને મળી જેથી મારી સારી ડાબી આંખ સાવ બંધ થઇ જતી અને મને જમણી આંખ વાપરવાની ફરજ પડતી. આવી

રીતે દિવસના ત્રણત્રણ ચારચાર વાર ડાબી આંખ બંધ કરાવી મગનકાકા જમણી આંખ સામે બે, ચાર, ત્રણ એમ આંગળીઓ ધરી 'કેટલી આંગળી ?' એમ પૂછતા અને મારે જમણી આંખના ડોળાને વાપરવાની મહેનત કરવી પડતી. આવાં 'બાડાનાં ચશ્માં' પહેરી બહાર ફરવા જવાની મને શરમ આવતી. રમવાનું, જોવાનું રૂંધાઇ જતું. પણ મગનકાકાએ બાંધેલા ચશ્માં ઉતારવાની હિંમત પણ કેમ થાય ? થોડા મહિનાની મહેનતે મારી એ જનમની ખોડ લગભગ નીકળી ગઇ. જમણી આંખમાં ફસાઇ રહેલો ડોળો છૂટો થયો અને હું બાડો મટયો. પણ ડોળો છૂટો થવા પછી પણ વરસેક સુધી મારે ડાબી આંખને બંધ રાખવી જોઇતી હતી, તે મારા અણગમાને લીધે તથા મુરબ્બીઓની ઢીલને લીધે ન થયું. પરિણામે જમણી આંખ નબળી રહી ગઇઅને જરા પણ સૂર્યપ્રકાશ મોં પર પડતાં એ આંખ મીંચવાની કુટેવ રહી ગઇ. વળી એ આંખમાં વાંચવા જોવાની શકિત પણ નામની જ આવી. જો વધારે સાવચેતી લેવાઇ હોત તો ફૂલું પડવાને લીધે મારા પિતાશ્રીને જમણી આંખ નકામી થઇ જવાથી મને વારસામાં આવેલી આંખની કચાશમાંથી હું સાવ છૂટી શકત. નસીબ કે વારસા જેવું એમાં કશું ન રહેત. એ જ રીતે સાવ બચપણની માંદગીમાં મારી ખૂંધ નીકળી હતી તે યે સુધારી શકત. પણ ખૂંધા બેસવા–ચાલવાની ટેવ ત્યારે ન સુધારી તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે મારાં હાડકાં જ એવાં સંકુચિત રહ્યાં કે પાછળથી સંકોચપૂર્વક ટટ્ટાર બેસવા–ચાલવા જતાં છાતી અને વાંસાનાં હાડકાં દુખવાથી તેમ કરવું કઠણ થઈ પડયું અને મારે નસીબે ખુંધાપણું જડાઇ ગયું.જો મગનકાકાની ચીવટ અને દેવદાસકાકાની સોબત મને ન મળત તો દોડવું, કૂદવું, ઝાડપર ચડવું વગેરે પણ મને વિકટ થઇ પડે એટલી જડતા મારા શરીરમાં ઘર કરી જાત.

શરીર અને બુદ્ધિની પેઠે મનની તાકાત પણ એ જ ઉમરે ઘડાઇ. અંધારાનો અને ભૂતનો ડર મને કદી છળે નહિ તે સારૂ મગનકાકાએ મને સરસ તાલીમ આપી. અંધારિયાના દિવસોમા રાત્રે નવ દસ વાગ્યે, ઘર બહાર અંધારૂં છવાયું હોય ત્યારે, ફીનિકસમાં અમારા ઘરથી અર્ધો કે પોણો ફર્લાંગ દૂર વસેલા ઘરમાં કંઇક સંદેશો પહોંચાડવાનું તેઓ મને સોંપતા. ઘરની બહાર ચાર ડગલાં ભરતાં તો જીવ અદ્ધર થઇ જતો. પણ કાકાને સંતોષવા ખાતર ડરને દબાવી પુરપાટ દોડી જતો અને એક શ્વાસે દેવદાસકાકા કે આણંદલાલકાકાના ઘર ભેગો થઇ જતો. વરસતે વરસાદે કે શિયાળાની ઠંડીમાં, પગ લપસવાની કે પથરાની ધારથી પગમાં લોહી નીકળવાની પરવા ન રહેતી. ચાર-છ વાર આવા અનુભવ પછી તો અંધારાની, ચોરની, કાળાકાળા હબસીની અને એવી કેટલી યે બીકો જે ફીનિકસના બીજાં કેટલાંક બાળકોમાં ઠીક ઠીક હતી તેનાથી હું સારી પેઠે મુકત થયો. જનમનો વાણિયો છતાં સસલાભાઇના જેવો થકડવાળો મારો સ્વભાવ ન બન્યો.

પણ બહારથી જેટલો નીડર બન્યો તેટલો જ અંદરથી ડરપોક થયો. મારી બા, મગનકાકા, પિતાજી બધાનો કડપ એવો પડયો કે તે તો જાતે હસાવે તો યે હસી ન શકું અને તેઓ રમાડવા બેસે તોપણ તેમના સાંનિધ્યથી મારૂં પેટ ચૂંથાવા લાગે.

મને પતંગ ઉડાડવાનું શીખવવા મગનકાકાએ બહુ મહેનત કરેલી. મહીનાઓ સુધી દર શનિ-રવિએ તેઓ સાંજના કલાક બે કલાક મને ખેલાડી બનાવવા માટે માથાફોડ કરતા. પતંગના કાનામાતર (કિન્ના) બાંધવાનું અને દોર પકડી ઉડાડવાનું શીખવતા. જાતે પતંગ પણ મુકાવતા. પણ મારી નજર તેમના ચહેરા તરફ વ્યાકુળતાથી ચોંટી રહેતી. નહિ ઉડાડી શકું તો તેઓ વઢશે એવી મનમાં થડક રહેતી ને પતંગની કળા મારા ભેજામાં ઘુસતી જ નહિ. દડો ઝીલવો, કાંકરેથી નિશાન આંટવું દૂરથી આવતી મોઇને ચપળતાથી દાંડિયો મારવો, સામા ખેલાડીની આડે ઊતરવું ઇત્યાદિ સાહસ કરવાને ન તો મારો પગ ઉપડતો કે ન હાથ આગળ વધતા મારી એ નબળાઇ ઘટાડવા મગનકાકા બહુ મથતા, પણ હું નાલાયક અણઘડ અને અસમર્થ છું એવી ભાવનાના ભારથી હું એટલો દબાઇ જતો કે મારાથી થઇ શકતું તેટલું કરવાની યે મને હિંમત ન થતી. છેવટે હું સાવ ડફોળ છું એવી નિરાશા આણી મને ખેલાડી બનાવવાનો પ્રયાસ મગનકાકાને જતો કરવો પડયો એવો મને આભાસ છે. પરિણામે મારામાં સાહસિકતાનો અંશ પણ રહેવા ન પામ્યો. હું સાવ મૂઢ બાળક લેખાયો અને મારે નસીબે દરેક મર્દાની રમત વખતે આંસુ સારવાનું જ રહ્યું.

મને તરતાં આવડે છે, પણ કોઇ ડૂબતું હોય તો કાઢવા પડવાની સૂઝ કે ઝડપ મારામાં નથી. બળતું હોલવવાની સમયસૂચકતા પણ મને નથી અને કોઇ બે જણાની મુક્કાબાજી આરંભાતા તેમની વચ્ચે કૂદી પડી બંનેને છુટા પાડવાની ચપળતા યે મારામાં નથી. આવા ગુણ વિનાનો પ્રાણી મરદ શી રીતે લેખાય ? જવાંમર્દી આણવાની મોટી ઉમરે મેં ઘણી યે મહેનત કરી, પણ તે ન આવી. તેના અંકુર બચપણમાં જ બળી ગયા હતા. એક તરફ મગનકાકાએ જંગલના, અંધારાના, ભૂતના, ચોરના અને બધી જાતના બહારના શત્રુના ભયથી મને બચાવ્યો; ત્યારે બીજી તરફથી એમની તેમજ બીજા વડીલોની કઠોરતાને લીધે મારામાંની સાહસવૃત્તિ સાવ ડંભાઇ ગઇ. એમણે મને ડરપોક બનાવી મૂક્યો એમ તો ન જ કહેવાય, કારણ મને બહાદુર બનાવવા તેમણે કેટકેટલી મહેનત લીધેલી તે હું ઉપર લખી ચૂક્યો છું. અને છતાં ઘરના વાતાવરણને કારણે, ઘરમાં કોઇ સુજ બાળકની મિત્રતા સાધી ન શક્યું તેને કારણે હું ભીરૂ નીવડ્યો. વગર કારણે મનમાં અનેક કલ્પિત ભયો પેદા કરી હું ડગલે ને ને પગલે, શબ્દે ને વાક્યે થથરી રહ્યો. ઘર અને સમાજ મને દબાવી દેવા જ ટાંપી રહ્યા છે એવો આભાસ મને રહ્યા કર્યો અને મોકળે મને, શરીરને, કળાને કે ખેલાડીપણાને હું ઘડી ન શક્યો. ભીરૂતા જ મારા જીવનનું ભાથું થઇ પડી. મને રીઝવવા–રમાડવાનો વડીલોનો આટલો પ્રયત્ન છતાં હું ભયભીત અને દબાએલો કેમ થઇ પડ્યો તે બતાવવા હજી મારે બે દુઃખદ કિસ્સા આપવા પડવાના. મારા પર તેની ઊંડી અસર થઇ છે.

મગનકાકાએ પોતાના ક્રોધને બહુ ત્વરાથી અંકુશમાં આણ્યો હતો. દેવદાસકાકાને કૂવામાં ધકેલી દેવા જેવા અપરાધ માટે પણ તેમણે મને જતો કરેલો એ વાત વાચકને યાદ હશે. પણ તેઓ મારી જૂઠું બોલવાની ટેવને શાંતિથી સહી શકે એમ ન હતાં. હડહડતું જુઠું બોલીને મેં તેમને એકવાર બહુ જ ઉશ્કેરી મૂક્યા. એ વખતે હું સાવ નાનો નહોતો રહ્યો. મારામાં એક જાતનું મનોબળ પેદા થયું હતું, પણ મેં તેનો દુરુપયોગ કર્યો.

અમારા રસોડામાં હાથ ધોવા માટે નળવાળું એક પીપ રહેતું.એકવાર ઘરમાં કોઇ ન હતું ત્યારે દેવદાસકાકા, રામદાસકાકા આદિ અમારી વાનર ટોળીને હું રસોડામાં લઇ ગયો. 'ચાલો બધાને મજા બતાવું' એમ કહી અભરાઇ ઉપરથી મેં પરમૅંગનેટ ઑફ પોટાશ (લાલ દવા)નું મોટું પડીકું ઉતાર્યું અને મૂઠો ભરીને એ પીપમાં નાખી, કડછીથી હલાવી પાણી લાલ કર્યું. પછી નળ ખોલી રાતા પાણીનો દરેડો બધાને બતાવ્યો. સૌને તેમાં પોતાના હાથ લાલ કરવા કહ્યું, અને સારી પેઠે એ મજા કરી અમે રમવા ચાલ્યા ગયા.

સાંજે મગનકાકા ઘેર આવી હાથ ધોવા લાગતાં લાલ પાણી જોયું. મને બોલાવ્યો ને પૂછ્યુંઃ 'પાણી કોણે બગાડ્યું ? મેં જવાબ તૈયાર કરી રાખેલો તે પ્રમાણે કહ્યુંઃ 'મને ખબર નથી.'

'સાચું બોલ; તારા સિવાય ઘરમાં કોણ આવે?'

'મને ખબર નથી.'

'જૂઠું કેમ બોલે છે ? સાચેસાચું કહી દે. જૂઠું બોલ્યો તો ખબરદાર!'

'મને ખબર નથી.'

બસ, આ સંવાદનું રૂપ બદલાયું જ નહિ. ધમકી પછી માર શરૂ થયો. થપાટો વાગી, મુક્કા વાગ્યા, પણ હું એકનો બે ન થયો. આજે હું છેલ્લે પાટલે જઇને બેઠો હતો. સાચું કહેતાં પણ માર પડવાનો ને ખોટું કહેતાં પણ. એક વાર ખોટું કહ્યું તે સાચું ઠરાવવા મેં ખોટું જ બોલ્યે રાખવાની હઠ પકડી. મગનકાકાએ ખોટું બોલાવવાની ખો ભુલાવવાના ઉપાય આદર્યા. મને મારીમારીને પાયખાનામાં પૂર્યો. તેમાંથી કાઢી ફરી માર્યો; ફરી પૂર્યો; અને છેવટે તેમનો ગુસ્સો એટલો ઊકળ્યો કે એક ઓરડાના ખૂણામાં ગુણિયું પાથરી મને તે પર નાખી આખી રાત ત્યાં પડ્યા રહેવાનો હુકમ કર્યો. થોડી વારમાં ફરી પાછા આવી મારી પાસેથી સાચી વાત જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો. હું ન પીગળ્યો એટલે તેઓ બહુ જ અસ્વસ્થ થઇ મારી છાતી પર ચડી બેઠા હાથમાં ચાકુ લીધું અને તે વડે મને અતિશય ડરાવી મારી પાસે સાચું બોલાવવાની મહેનત કરવા લાગ્યા. હું તે દિવસે તેમનાથી યે અક્કડ બન્યો હતો. મેં ગમે એટલું દુઃખ પડવા છતાં સાચું ન બોલવાની મનમાં ગાંઠ વાળી હતી. 'કાકા છોડી દો, મને કંઇ ખબર નથી' એ સિવાય હું કશું બોલતો નહોતો. સાંજના પાંચ વાગ્યે કાકાએ હાથ ધોવા માંડેલા. હવે અંધાઇ

થઇ દીવાબત્તી થઇ ગએલી. ત્રણ સાડાત્રણ કલાકના દંદ્વયુદ્ધ પછી પણ ન મેં મારી પાપી હઠ છોડી કે ન કાકાનો પુણ્યપ્રકોપ ઓસર્યો.

જ્યારે મારા પરનું આક્રમણ અત્યંત ત્રાસદાયક થઇ પડયું ત્યારે મારી બાથી ન રહેવાયું. તેઓ ગુસ્સાભીની આંખે ધસી આવ્યાં અને કઠોર અવાજે મારા કાકાને વાર્યા: 'મગનભાઇ, આ શું કરો છો? આવી રીતે કંઇ છોકરાને મરાતું હશે? તમારે એને જીવતો રહેવા દેવો છે કે નહિ?' તપેલીમાંથી ઉભરાઇ જતા દૂધમાં પાણી પડે તેમ મગનકાકાના ગુસ્સા પર બાના વેણે કામ કર્યું. તેઓ તરત મારી છાતી પરથી ઊઠી ગયા. પાંચેક મિનિટ સુધી ચર્ચા થઇ. હું ખૂણામાં ગુણિયા ઉપર કાંપતો કાંપતો પડી જ રહ્યો. 'આમ કરવાથી છોકરો વધારે જૂઠાબોલો થાય. તેની ભૂલ હોય તો સમજાવીને કામ લેવું જોઇએ. મારીમારીને જ બધું શીખવી શકાય એવું નથી હોતું.' ઇત્યાદિ ગળગળાં વચનો સામે મગનકાકાએ માથું ઝુકાવી દીધું. પોતાની ભાભીને આટલું દુઃખ થએલું જોઇ તેમને અત્યંત ખેદ થયો. તેમણે દિયર—ભાભીના આદર્શ તરીકે લક્ષ્મણ અને સીતાનો આદર્શ સ્વીકારેલો અને તે જીવનમાં ઉતારવા પૂરો પ્રયત્ન કરેલો. મારામાં બેઠા થવાની હિંમત કે બળ નહોતાં રહ્યાં. મારી બા વચ્ચે આવ્યાં તે યે મને કડવું લાગ્યું. મને થવાની સજા અધૂરી રહી જાય એ મને ગમ્યું નહિ. પૂરેપૂરી સજા ભોગવી છૂટું અને પછી સજા ખાવાપણું ન રહે એમ હું ઇચ્છતો હતો. મારી બા પણ વધુ સજા કરે તો તે યે ખમવા હું તૈયાર હતો. પણ તે દિવસે મારી બાને ચીડ ન હતી. તેઓનું હૈયું કકળી ઊઠયું હતું. તેમણે મગનકાકાને પણ ખૂબ શરમાવ્યા. રાતોરાત એ ખૂણામાં ઓઢ્યાપાથર્યા વિના પડી રહેવાનો પોતાનો હુકમ પાછો ખેંચી તેઓ ત્યાંથી નમ્રતાપૂર્વક ચાલ્યા ગયા. સજાનો અંત આવ્યો અને એ અંત સદાને સારૂ અંત જ રહ્યો.

હું ધારૂં છું કે ત્યાર પછી મારા પર હાથ ન ઉગામવાનો મગનકાકાએ નિશ્ચય કર્યો અને તેનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું. આ કિસ્સા પછી તેમના હાથનો એકાદ તમાચો ખાવો પડયો હોય અથવા તેમની ચપટીથી એકે વાર મારો કાન ગરમ થયો હોય એવું પણ મને સાંભરતું નથી. મગનકાકાની એ જ મહત્તા હતી. પોતાની જાત ઉપર તેમનો કાબૂ ભારે હતો. લાવા સમાન ઉકળતા ગુસ્સાવાળા છતાં તેઓ પોતાના ઉપર આકરો અંકુશ રાખી શકતા અને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળી શકતા. એમના એ ગુણે એમને બાપુજીના સર્વપ્રથમ સેવકનું પદ અપાવ્યું.

મગનકાકાનું દુઃખ ઘટાડવા આ પ્રસંગ પછી સાતઆઠ દિવસે મારી કાકીએ બહુ જ માયાળુતાથી મને પૂછ્યું, 'પ્રભુ! ખરેખરૂં કહી દે. પીપમાં રંગ તેં જ નાખ્યો હતો ને? ખરૂં કહીશ તો હવે તારા કાકા કંઇ વઢશે નહિ. તને કોઇ જરા યે સજા નહિ કરે. તે દિવસે અમે બહાર ગયાં ત્યારે તું ને દેવદાસ—રામદાસ રસોડામાં ગયા હતા ને? રંગ હલાવવા તેં કડછી આપી હતી ને?' પણ હું એમ હાથ આવું એવો ન હતો. કાકીને મેં એટલા જ ધૈર્યથી અને સાવધાનીથી જવાબ આપ્યો: 'ખરેખર મને કંઇ જ ખબર નથી. હા, અમે બધા અહીં રમતા હતા ખરા; પણ રમતાં રમતાં કોણ રસોડાના પાણીમાં રંગ નાખી આવ્યું એની મને ખબર નથી.' આ જવાબથી મારાં કાકી પણ સાવ નિરાશ થઇ ગયાં. ઘરમાં સૌને ખબર હતી કે આવાં અટકચાળાં મારા સિવાય કોઇ ન કરે. બીજી જાતનાં તોફાન કરનારા ફીનિક્સમાં હતા, પણ આવા ચાળા તો મારૂં જ કામ. છતાં એ મેં જ કર્યું છે એનો નિર્ણય કેમ થાય? આ પછી બે ચાર મહીને ફરીથી મારી કાકીએ જૂની વાત યાદ દઈ ખરૂં શું છે તે જણાવી દેવા મને વીનવ્યો. પણ હું એકનો બે ન થયો. એકવાર કહેલું જૂઠાણું સત્ય બનાવવાની મારી હઠ છૂટી જ નહિ. તે દિવસે જે છુપાવ્યું તે છેવટ સુધી છુપાવ્યું અને આજે લેખિત કબુલાત કરી રહ્યો છું કે એ આખા બનાવમા હું હડહડતું જૂઠું બોલેલો તે ફક્ત એકવાર જૂઠું બોલાઇ ગયું એને સાચું બનાવવા ખાતર! પાછળથી મને ઘણો યે પસ્તાવો થયો કે કાકાએ હાથ ધોતાં પૂછયું ત્યારે જ મેં કબૂલ કરી દીધું હોત તો શું એકાદ તમાચો મળત એટલું જ ને? પણ એવી સુબુદ્ધિ મને ત્યારે ન સૂઝી અને પછી જૂઠું બોલવાનો અપરાધ કબૂલ કરવામાં મને નાનમ લાગી.

ઉપરના બનાવ પછી થોડેક મહીને એક બીજે

બનાવ બન્યો. એ કંઈક રમૂજી પ્રસંગ હતો. મગનકાકા એક દિવસ સાંજે ડરબનથી આવી બાપુજીને ઘેર પ્રાર્થનામાં ચાલ્યા ગયા. જતી વખતે એક સુંદર નાનકડી ડબ્બી કબાટ પર સાચવીને મૂકતા ગયા. મને ઊંઘ વહેલી આવી જતી હોવાથી પ્રાથનામાં હું ન જતો. સૂવા જતાં પેલી સુંદર ડબ્બી ઉપર મારી નજર પડી. એમાં શું છે એ જોયા જાણ્યા વિના મારાથી રહેવાયું નહિ. બધો ડર ભૂલી હું કબાટ પાસે એક ખુરશી ઉપાડી ગયો અને કબાટ પરથી ડબ્બી ઉઠાવી જમીન પર બેસી ગયો. પછી નીરાંતે ડબ્બી ઉઘાડી તેમાંની રબ્બરની સ્ટૅમ્પની મહોર જોઇ. પછી મહા મહેનતે તેમાંની શોભીતી શાહીની શીશી ઉઘાડી. બૂચ સખત હતું એટલે ઉઘાડતાંની સાથે જ શાહી છલકાઇ ગઇ અને મારા હાથ તથા નીચેની જમીન શાહીશાહી થઇ ગયાં. હું ગભરાયો. ડબ્બી જેમતેમ બંધ કરી એક કાગળના ડૂચાથી શાહી લૂછી નાખી હું સૂવા ગયો.

મોડી રાતે નવેક વાગે મગનકાકા પ્રાર્થનામાંથી પાછા આવ્યા કે તરત તેમની નજર પેલી ડબ્બી ઉપર અને ઢોળાએલી શાહી ઉપર પડી. તેમણે હાકલ નાખી: 'આ કોણે કર્યું?' ઘરમાં બધાં મોટેરાં ભેગાં થઇ ગયાં. મારૂં નામ હોઠે ચડયું. ગરબડને લીધે મારી ઊંઘ ઊડી ગઈ અને મારા ગુનાની ચર્ચા સાંભળી હું થથરી ગયો. થોડી વાર તો છાનોમાનો પડી રહ્યો, પણ ડરને લીધે લઘુશંકાનું જોર થતાં મારે ઊઠવું પડયું. બહાર જઇ આવી પાછો ખાટલા પર પહોંચું તે પહેલાં મગનકાકાએ મારૂં બાવડું પકડયું અને ઢોળાએલી શાહી પાસે મને ઘસડી ગયા. એ બતાવી ઠીક ખખડાવ્યો. ગુનો કબૂલ કર્યા વિના છુટકો ન હતો, એટલે એ કબૂલ કર્યો, પણ એ કબુલાતથી મને માફી ન મળી. મારાં અટકચાળાંથી ઘરમાં સૌ કંટાળી ગયાં હતાં. એ ખો ભુલાવવાની જરૂર હતી. મગનકાકા એક દોરી લાવ્યા, મારા બંને હાથ બાંધ્યા અને એક ટેબલને પાયે મને બાંધી દીધો. ખરેખર, આ બહુ જ હળવી સજા હતી. તેમણે મારા પર હાથ ન ઉગામ્યો એ ક્રોધ પરનો સાધારણ વિજય ન હતો.

પાયા સાથે કસીને બાંધ્યા પછી પેલા રબ્બર સ્ટૅમ્પના ખડિયામાં બચેલી શાહી મારા આખા ચહેરા પર ચોપડી દીધી અને એ ચોપડતાં મને સંભળાવ્યું કે "વાંદરાનાં કામ કરે છે તે હવે મોઢું પણ વાંદરાના જેવું કાળું જ રાખ. સવારે નિશાળે જે છોકરાઓ જશે તે બધાને કહીશ કે આ વાંદરા ઉપર બધા ય એકએક કાંકરો ફેંકતા જાઓ.' મેં બધું ચૂપચાપ સાંભળી લીધું અને મૂગે મોઢે પાયા સાથે બંધાએલા હાથ પર માથું ટેકવી ઊંઘવા માંડયું! મારી આવી બેપરવાઇ કાકાથી સહન ન થઇ. તેઓ એક મોટો વાંસડો લઇ આવ્યા અને દૂર દીવા પાસે ચોપડી લઇ બેસી ગયા તથા મને ધમકાવ્યો કે જો ઝોલું ખાધું છે તો આ વાંસડેથી ધોકાવીશ! સવારે બધા નિશાળીઆ અહીં આવી એકએક કાંકરો મારી ન જાય ત્યાં સુધી તને ઊંઘવાની રજા નથી!

મહાપરાણે ઊંઘ ઉડાડી હું જાગૃત થઇને મગનકાકાને જોતો બેસી રહ્યો. કલાક દોઢકલાક પછી ફરી પાછી મને બહુ જ જોરથી ઊંઘ આવવા લાગી ને મારૂં માથું ઢળી પડયું. આ જોઇ મગનકાકાને દયા આવી. મને સૂવાની રજા આપતાં સંભળાવ્યું કે 'તારૂં કાળું મોઢું તો કાલે આખો દિવસ આવું ને આવું રાખવાનો છું.' મને આવતી કાલની ચિંતા કરતાં ઊંઘ વધુ હતી. હું ઝટ ખાટલા ભેગો થઇ ઊંઘી ગયો. મગનકાકાએ મને કરેલી બધી સજાઓમાં આ સૌ છેલ્લી સજા હતી. આ પછી કોઇકોઇવાર તેમણે મારા સામે આંખ તાણવા સિવાય ભાગ્યે જ કંઇ કર્યાનો મને ખ્યાલ છે. પરંતુ આ બે સજા, તેમાં યે છેલ્લી સજા મારામાં એટલી ઘર કરી ગઇ કે આ બનાવ પછી સતત વરસોનાં વરસ સુધી મગનકાકાની આંખ સામે આંખ મેળવવી મને અશકય થઇ પડી. તેમણે પછી તો મને ખૂબ પંપાળ્યો, અનેક લાડ લડાવ્યા, પણ મારી ફડક ન ભાંગી તે ન જ ભાંગી. ત્રેવીસ ચોવીસ વરસની ઉમરનો થયો ત્યારે પણ તેમની હાજરીમાં મારૂં મોઢું સીવાએલું જ રહેતું.

આમ, બચપણથી ઘરમાં જ હું નિર્ભયતા ખોઇ બેઠો હતો એટલે મારાથી આખા જીવનમાં કયાં યે છાતીકઢા થવાયું જ નહિ. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું મારામાં બળ ન રહ્યું. બોલવું, ભાષણ કરવું, નેતૃત્વ કરવું, છડેચોક ધાંધલ મચાવવી, કોઇને પડકારવો, એ મારા સ્વભાવથી વિરુદ્ધ થઇ પડયું, એટલું જ નહિ પણ હું નિર્ણય શકિત પણ ખોઇ બેઠો.

બાળપણમાં થોડોઘણો માર ખાવાથી આજે કંઈ મારાં હાડકાં દુખતા નથી. સ્વભાવે સીધો સારો અને દરેક કામમાં સાવચેત રહેનારો મને બનાવીને એ મારપીટે મને ઓછો લાભ નથી પહોંચાડ્યો. આકરૂં નિયમન રાખી વડીલોએ મને બાળપણથીજ સુધારવાની મહેનત કરી તેથી મારૂં હૈયું તેમના પ્રત્યેના ઋણ ભાવથી દબાઈ જાય છે. છતાં સરવાળે મને નુકસાન પહોંચ્યું છે. તે એ કે આ ભવે સુધારી સુધરી ન શકે એવી એક ભારે ખોડ મારામાં આવી ગઇ. જો કે મારૂં એક પણ હાડકું નથી ભાગ્યું પણ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અને કર્તવ્યની બધી દિશામાં હું માંસના લોચા જેવો ઢીલો નબળો અને કશાની યે પાર ન પહોંચનારો નીવડ્યો છું.

(ચાલુ) **પ્રભુદાસ ગાંધી**

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ 'એકાંતમાં' ભાઇ એમ. એમ. પથરાવાલા (અમદાવાદ), બીજું ઇનામ 'ટોપલા' ભાઇ પ્રાણલાલ પટેલ (અમદાવાદ); ત્રીજું ઈનામ 'પ્રાચીન પ્રભુતા' ભાઈ ભગવાનજી બારભાયા (વાંકાનેર).

ગોચરમાં પેટભર ચારો ચરી ઝાડની છાયામાં વાગોળતી ગાયનું ફોટો-ચિત્ર 'એકાંતમાં', શાન્તિનું અચ્છું વાતાવરણ અને ખ્યાલ ઉપજાવે છે. આકાશમાંનાં વાદળાં, ઝાડ અને ગાયનાં પરસ્પરનાં પ્રમાણો આખાય ચિત્રમાં વિશાળતાનું ભાન કરાવે છે. ચિત્રના વિવિધ વર્ણો કુશળતાપૂર્વક ઉતારાયા છે. રજુ થએલી બાબતો સામાન્ય છતાં ચિત્રસંયોજનથી જ આકર્ષક બની છે.

ભાઇ પ્રાણલાલ અવનવા વિષયોમાં ચિત્રો શોધી રહે છે. ટોપલીઓ માનવપ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ છે. વાંસડાની આ બનાવટ મનુષ્યના આદિકાલનું સ્મરણચિહ્ન છે ઘડી રાખેલી ચીપો અને તુરતમાં તૈયાર થએલા એકબે છૂટાંછવાયા રહેલા ટોપલા વડે, એની બનાવટ હજુ ચાલુ છે એવી સ્વાભાવિક સજીવતા દર્શાવાઇ છે. આટલું માનવતત્ત્વ આગળ લાવવાની તજવીજ ન થઇ હોત તો માત્ર ટોપલાનો ઢગલો એક વખારનું રૂપ જ લે છે. તેથી ચિત્રનું મુખ્ય લક્ષ્ય સાચવવા જમણી બાજુથી સારી પેઠે પ્રિન્ટને કાપવો જોઇએ. પ્લેટમાં છાપ્યા પ્રમાણે પ્રિન્ટ કાપવાથી જ ચિત્રનું આકર્ષણ વધે છે.

'પ્રાચીન પ્રભુતા' જેવાં ભારે અને કાવ્યમય નામો આપવાં ઠીક નથી. નામકરણમાં ઉમેદવારોએ ખાસ લક્ષ્ય આપવું જોઇએ. આ વિષે અગાઉ પણ સૂચન કરેલાં છે. ચિત્રનો વિષય ધ્યાન ખેંચે એવો છે, પણ નિરૂપણ બરાબર નથી એટલે ચિત્રના અંશો ઓછા છે.

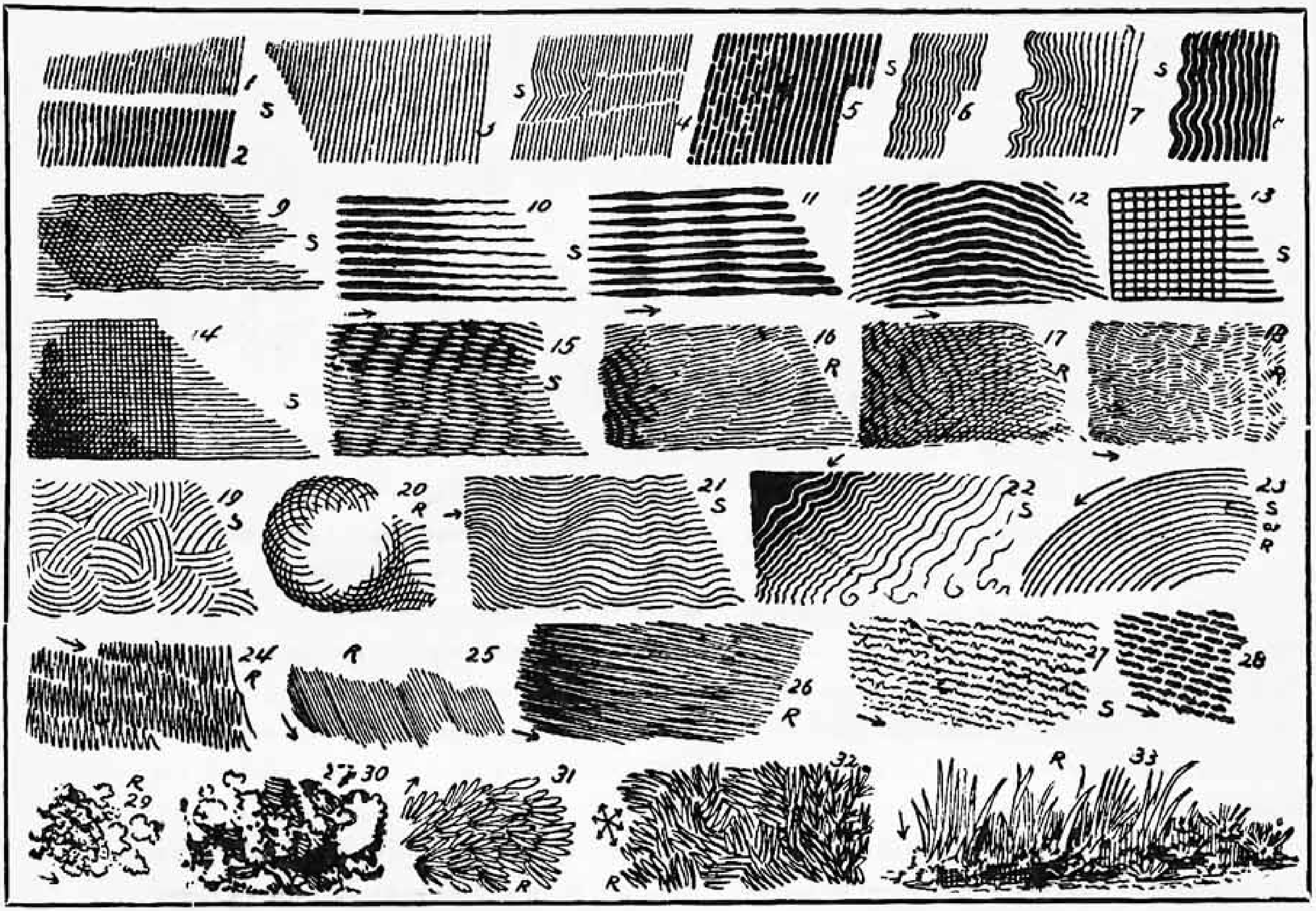
કુતુબ મુનશીના 'નવરાશના વખતમાં' એ ચિત્રમાં પોતાની નાની ટ્રાઇસિકલ સમી કરતો બાળક દેખાય છે. ચિત્રમાં પડછાયાની કાળાશ વધુપડતો ભાર કરતી ન હોત તો ચિત્ર કોઇને પણ ગમે એવું છે. પડછાયા એટલા કડક અને જોરમાં દેખાય છે કે અસલ આકૃતિઓને વિસરાવે છે.

નીચેનાં ફોટો-ચિત્રો નોંધ પાત્ર છેઃ ૧ 'સુવર્ણ મંદિર-અમૃતસર': ભાઇ મણિલાલ મિસ્ત્રી (કરાંચી), ૨ 'શિયાળાની સવાર': ભાઈ અજીતસિંહ કાપડીઆ (મુંબાઇ), ૩ 'શિકારા': ભાઇ શાંતિ ઝવેરી (મુંબાઇ), ૪ 'સહજીવનનાં અમૃત': ભાઈ શાંતિ જમનાદાસ શાહ (ભાવનગર), ૫ 'પ્રગતિ': ભાઇ વિષ્ણુ દવે (નડિયાદ), ૬ 'જિજ્ઞાસા': ભાઇ જસવન્ત ઠક્કર (ભાવનગર), ૭ 'નવરાશ': કુતુબ મુનશી. 'સુવર્ણ મંદિર' ફક્ત સ્થળની રજુઆત છે. નિષ્ણાત ફોટો-કલાકાર ભાઈશ્રી નગીનદાસ નાલાવાળાનું આ જ વિષયનું બેનમૂન ફોટો-ચિત્ર 'કુમાર'ના માગશરનાં અંકમાં છપાયું છે. એ યોગ્ય સંયોજન ચિત્રના આકર્ષણમાં કેવો વધારો કરે છે તે જોવાથી સમજાશે. ભાઇ અજીતસિંહના ચિત્રમાં શિયાળાની સવારની તાદૃશ્યતા સારી ઝડપાઇ છે, પણ ચિત્રને અનુકૂળ આકૃતિઓ નહિ હોવાથી ચિત્ર જામતું નથી. 'શિકારા' તથા 'સહજીવનનાં અમૃત'નઃ વિષયો સારા છે. પણ વિષયને છબી પાડવાની ક્રિયાનું કેટલેક અંશે ભાન થયું હોવાથી કુદરતી આચરણ તેમાં જામતું નથી. ભાઇ દવે અને ભાઇ ઠક્કરના ચિત્રોમાં પુષ્કળ કાપકુપની જરૂર છે. 'પ્રગતિ'માં સાંચા પર કામ કરનાર કારીગર અને તેનો સાંચો જ ચિત્રમાં લેવાની જરૂર છે. ભાઇ ઠક્કરે જમણી તરફની બિલાડીનો અમુક ભાગ એન્લાર્જ કરી નવું ચિત્ર ઉપજાવવું જોઇએ.

● ચિત્રકાર કૅનવાસ પર પીંછી અને રંગથી ચીતરે છે. ફોટોગ્રાફર ફિલ્મની પટી ઉપર પ્રકાશની મદદથી ચિત્ર ઉપજાવે છે. ચિત્રકાર કરતાં તેને વધારે તક મળે છે. ગમે તે વસ્તુનું સહજ સૌન્દર્ય એ સહેલાઈથી ઝડપી શકે છે. પરન્તુ આ બધું દેખાય છે તેટલું સહેલું નથી. એ જ ક્ષણમાં એ ચિત્રસર્જન થઈ જાય તો થઇ જાય; પછી એ તક તો ફરી મળવાની નથી.

ફોટો કરનારમાં કૅમેરાનો કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની આવડત આવશ્યક છે. પરન્તુ દરેક કલાકારની પેઠે તેનામાં માનવ પ્રવૃત્તિનું અવલોકન અને સુપરિચય હોવાં જ જોઇએ. ચિત્રરસિક સમાજ ગમે તેવા ચિત્રને વધાવતી નથી જ. અણઘડ દૃષ્ટિથી લેવાએલી આકર્ષક છબી અશુદ્ધ કે તોછડી વાણી જેટલો જ કંટાળો ઉપજાવે છે. હાથમાં કૅમેરા લેનાર જો કુશળ અને કલ્પનારસિક હોય તો ચિત્રસંધાન માટે કૅમેરા જેવું બીજું કોઇ સાધન નથી. (અંગ્રેજી ઉપરથી)

બલવન્ત ભટ્ટ

ચિત્રકલામાં સ્વશિક્ષણ

એ નામની એક લેખમાળા 'કુમાર'માં કટકે કટકે ચાલુ રાખવાના અમારા મનસૂબાનું આ પહેલું પગથિયું છે. એ માર્ગે, પોતાની અવકાશની વેળાએ એમાંની સૂચનાઓ મુજબ પ્રયત્ન અને મહાવરો કરતા રહેનારને કોઇની પ્રત્યક્ષ મદદ વિના આપ-પ્રયત્ને ચિત્રકળામાં પ્રાથમિક પ્રવેશ મળી રહેશે, અને ખંતવાળા બહુ સહેલાઇથી આગળ વધી શકશે.

શાહી અને ટાંકની સૃષ્ટિ

¶ દરેક જણ ટાંકથી કેટલુંયે લખે છે, પણ એ જ ટાંક પર કાબૂ મેળવવા માટેની કેટલીયે રેખાસૃષ્ટિથી અજાણ હોય છે. તેમને અહીં બતાવેલી ગતો બહુ ઉપયોગી જણાશે; અથવા માત્ર ફુરસદની વેળાએ ટાંકને રમતી રાખવા અને મનને બહેલાવવા એક અમૂલું સાધન થઇ પડશે. ¶ ટાંકથી ચિત્રો કરવાં અઘરાં છે, કારણકે પેન્સિલ કે કોલસાનું ચિત્ર તો ભૂંસીને સુધારી શકાય છે, પણ ટાંક અને શાહીથી દોરેલું ચિત્ર બદલી શકાતું નથી. તેથી ટાંકની ચાલ સ્થિર અને અચૂક બનાવવાને પણ આંગળાંને કસરતથી તૈયાર કરવાની જરૂર છે. ¶ આ બધી ગતોમાં આબેહૂબ નકલ ઉતારવાની જરૂર નથી. તમને જલદી હાથ બેસે એવી ગતો પહેલી કરવા માંડો એટલે ધીરે ધીરે એકસરખી રેખાઓ દોરવાની શક્તિ વધવા માંડશે. ટાંકનું ચિત્રાંકન કરનારે ટાંકની બધી શક્તિઓ પિછાની હાથ કરવી જોઇએ. ¶ પહેલવહેલાં હાથ બરોબર નહિ ચાલે એમ લાગે તો પાતળો લીસો કાગળ આ ચિત્ર ઉપર રાખી એક ને એક ગત અનેકવાર દોરવી. પછીથી આધાર વગર કરી જોવી. આકૃતિઓને પડખે તીર મૂકયાં છે એ ટાંક ચલાવવાની દિશાના સૂચન માટે છે. કામ કરતાં આંખ ટાંકની અણીપર જ રાખ્યા કરવી. આ ગતો, ટાંકચિત્રકામનું પગથિયું માત્ર છે.

શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસ સંયોજિત

ગુજરાતી લઘુલિપિ

[અનુસંધાન માગશર અંકના પૃ. ૬૫૪થી]

પ્રકરણ ૫ મું: લોપ પામતા અક્ષરો

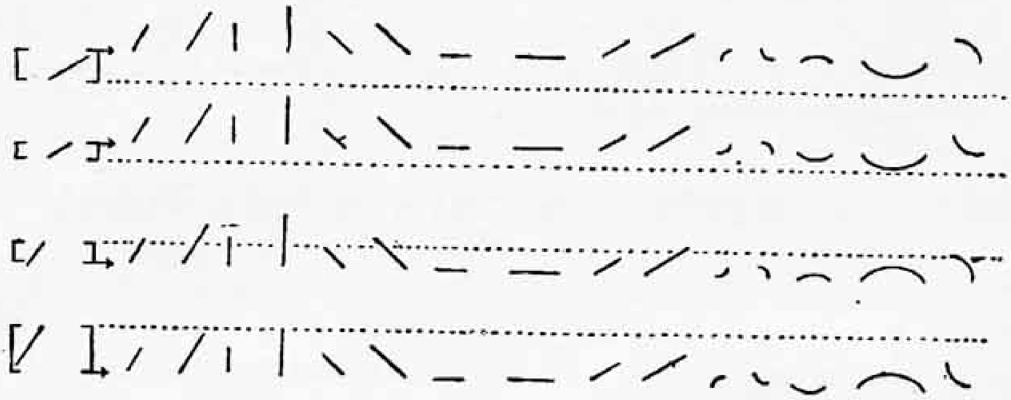
નોંધ:

¶ **આ** પ્રકરણમાં ટુંકાવવાની કળા એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. લખેલું ટુંકાવવાની મુખ્ય બે રીત: ૧ થોડી સંજ્ઞામાં વધારે અર્થ સમાવીને, અને ૨ કેટલુંક લખવાનું જતું કરીને. એમાંની પહેલી રીતની ચર્ચા અગાઉનાં પ્રકરણોમાં થઈ ગઈ. પણ ઘણી વખત એટલેથી પણ અર્થ સરતો નથી ત્યારે કેટલુંક લખવાનું જતું કરવું ઈષ્ટ થઇ પડે છે. અને એવે પ્રસંગે એ જતું કરવાની ક્રિયાને પણ નિયમબદ્ધ કર્યાથી ઘણું લખ્યા વિના અધ્યાહાર રાખી શકાય છે. એટલે લઘુલિપિના ઉત્ક્રાન્તિક્રમના આ છેલ્લા પ્રકરણમાં આમ અધ્યાહાર રાખી શકાય એવાં ભાષાનાં અંગો ચર્ચ્યાં છે. ¶ આ પ્રકરણમાં ચર્ચાતા ચારે 'દિવસો'ના વિષયોની એક મુખ્ય ખાસીઅત એ છે કે એ બધા એકબીજાથી તેમજ લિપિનાં બાકીનાં બધાં અંગોથી સ્વતંત્ર છે, એટલે શીખનાર પોતાને માફક આવે તે ક્રમમાં આ ચાર 'દિવસો' શીખી શકશે, એટલું જ નહિ પણ કોઇ એકાદ 'દિવસ' અતિશય અઘરો લાગે તો પોતે એને માટે તૈયાર ન હોય ત્યાં સુધી તે શીખવાનું મુલતવી પણ રાખી શકશે. ¶. તેરમા દિવસમાં શબ્દોના અમુક ચૂંટેલા આદ્ય વ્યંજનો લોપી, શબ્દના બાકીના ભાગના લીટી પરત્વેના સ્થાનથી તે લોપાએલો વ્યંજન સૂચવવા બાબત-ની ચર્ચા આવે છે. એટલે લખવાની લીટીનો નિર્દેશ તો જો કે અગાઉ નિયમ ૫ માં થયો હતો, પણ તેનો સાચો ઉપયોગ હવે જ છે. અત્યાર સુધીનું લઘુલેખન જો કે લીટી ઉપર જ થયું છે, તેમ છતાં ત્રીજા પ્રકરણને અંતેના લઘુલેખનમાં જોતાં જણાશે કે લીટી ઉપર જ લખવું ફરજિયાત નથી. પરન્તુ હવે પછી તેરમા દિવસમાં આપેલા નિયમોનો પ્રયોગ લીટીની ચોક્કસાઈ ફરજિયાત બનાવે છે. તેમ છતાં આ પ્રમાણે લીટીનું બંધન ન સ્વીકારવા ઇચ્છનાર આ તેરમો દિવસ જતો કરે એટલે બાકીના પંદર 'દિવસો'થી થતી લઘુલિપિ ''લીટી વગર લખી શકાય એવી પદ્ધતિ''માં આપોઆપ ફેરવાઇ જશે. ¶. ચૌદમા દિવસમાં શબ્દોના કેટલાક અંત્યાક્ષરોને લોપવાના નિયમો આપેલા છે. ઘણા ચાલુ વપરાશના શબ્દોનું સામાન્ય સ્વરૂપ એવું હોય છે કે એને અંતે આવતા વ્યંજનો 'ત', 'ર', 'સ', 'જ', 'ય', 'ક', 'પ', 'લ' અગાઉના ભાગ ઉપરથી ધ્વનિ-સાહચર્યને અંગે સૂચવાતા હોય છે. એવા પ્રસંગોએ એ નિયમોનો કાંઇક વિવેકથી જ પ્રયોગ થઈ શકશે. અને નહિતર શબ્દનો પૂર્વાર્ધ બરાબર હોય તો પછી આઠ વિકલ્પોમાંનો એક અંત્યાક્ષર નક્કી કરવાનું કામ અનુભવે સ્વાભાવિક થઇ શકે એવું છે. ¶. પંદરમા દિવસમાં લાંબા શબ્દો અને શબ્દસમૂહોને એકી સાથે ચર્ચ્યા છે. અને એમાં પણ ઉપરના દિવસની માફક શબ્દોનો બીનજરૂરી ભાગ જતો કરવાનો સિદ્ધાંત કેન્દ્રસ્થાને છે. ખાસ કરીને ચાર પદવાળા શબ્દોમાં આ સિદ્ધાંત બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. કેમકે બે ટૂકડે વહેંચાઇ જતા શબ્દોનો પૂર્વાર્ધ આખો સ્પષ્ટ હોય તો પછી ઉત્તરાર્ધનું સૂચન એના ઉપરથી સહેજે થઇ શકતું હોય છે. ¶. સોળમા દિવસમાં ચર્ચાતી બધી બાબતો ઉપસંહાર રૂપ છે. અને એમાંની લગભગ બધી એવી છે કે સામાન્ય લિપિમાં ઉતાવળથી લખતી વખતે પણ એ ઉપયોગમાં લઈ શકાય. એટલે એ વિગતો શીખવા માટે લઘુલિપિને બદલે સામાન્ય લિપિમાં પણ તાલીમ લઇ શકાતી હોવાથી, શીખનાર એ દિવસ ધારે તો વહેલો પણ શીખી શકે. ¶. આ પ્રકરણને અંતે લઘુલિપિની ઉત્તીર્ણ શ્રેણી પણ સંપૂર્ણ થાય છે. એ સંપૂર્ણ રૂપમાં લઘુલિપિની શાસ્ત્રીય ઝડપ મીનીટે દોઢસો શબ્દની છે. પણ સામાન્ય લઘુ-લેખકને મીનીટે એકસો વીસ શબ્દની ઝડપ પણ ઘણી થઇ પડશે. અને અગાઉનાં પ્રકરણોથી એટલી ઝડપ આવી ગઇ હશે તો આ પ્રકરણનો ઉપયોગ ઝડપ વધારવાને બદલે હાથને રાહત આપવામાં થશે. આવી રીતે લખાતા એ લઘુલેખનનું અંતિમ સ્વરૂપ કેવું હોય તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપવા અગાઉ આવી ગએલ મનોયત્નનો જ આ પ્રકરણને અંતેનું લઘુલખન આપવામાં ઉપયોગ થએલો છે. એના ઉપર ખાલી કલમે ઝડપભેર ઘૂંટી જવાથી આ લિપિની શકયતાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી શકશે.

લોપ પામતા અક્ષરો

આદ્ય વ્યંજનનો લોપ:

લોપાએલા આદ્ય વ્યંજનો	આદ્ય વ્યંજનનો લોપ સૂચવવા એના પછીના વ્યંજનોનાં લીટી પરત્વેનાં સ્થાન.
બ	
પ	
ક	
ગ	

ઉદાહરણો:

અવકાશ કબ્રસ્તાન કલ્પના ગુજરાતી પ્રપંચ બગીચો બનાવટ

અંત્ય વ્યંજનનો લોપ:

- શબ્દને અંતે આવતા 'ત', 'ર', 'સ', 'જ', 'ય', 'ક', 'પ', 'લ' લોપી, પછીનો શબ્દ એ અગાઉના શબ્દની તદ્દન નજીકથી શરૂ કરી લખાય છે.

ઉદાહરણો:

ઐતિહાસિક વિલાસ સૂચક સેવક હાકલ કબૂલ પાગલ

ચતુષ્પદી શબ્દો, સમાસો, પુનરાવૃત્તિ, દ્વિરૂક્ત વગેરે:

ઉદાહરણો:

વિધવિધ આમતેમ એકનું એક મૂર્તિપૂજા બલિદાન પ્રજાસંઘ ભૂતકાળ

પ્રકીર્ણ રીતે થતા લોપ:

- બીનજરૂરી જાતિવાચક પ્રત્યયો, સરખી શ્રેણીમાંના પુનરાવર્તન પામતા પ્રત્યયો, સંખ્યાક્રમવાચક પ્રત્યયો, નામયોગી પહેલાંના વિભક્તિના પ્રત્યયો, એ બધા લોપાય છે.
- શબ્દોનાં સામાન્ય લિપિમાં રૂઢ થએલાં ટૂંકાં રૂપો અથવા સંજ્ઞાચિત્રો લઘુલિપિમાં પણ વપરાય છે.
- વિશેષણ અને તેના પરથી થએલાં નામ એ બંનેમાં જે રૂપ ટૂંકું હોય તે બંનેને માટે વપરાય છે.
- લખવા રહી ગએલા શબ્દો પ્રમાણમાં ખાલી મૂકેલી જગ્યાથી સૂચવાય છે.

ઉપરની વિગતો પર સંપૂર્ણ કાબૂ મળતાં મીનીટે એક સો પચાસ શબ્દ સુધીની ઝડપે કાંઇ પણ લખી શકાશે.

તેરમો દિવસ : આદ્યક્ષરનો લોપ

નિયમો

[૭૭] શબ્દની શરૂઆતમાં 'ક', 'ગ', 'પ', 'બ' માંનો કોઇ વ્યંજન આવતો હોય, ત્યારે એ આદ્ય વ્યંજનનો લોપ કરી, એના પછી આવતો વ્યંજન એવી રીતે લખાય છે કે એ લોપેલો આદ્ય વ્યંજન લખવાની લીટીથી શરૂ કરીને લખ્યો હોત તો જ્યાં પૂરો થાત ત્યાં એ લખવાના વ્યંજનનો નીચેનો છેડો આવી રહે.

[૭૮] ઉપરની રીતે આદ્ય વ્યંજન લોપી લખાતો શબ્દનો ભાગ પોતે સ્વતંત્ર શબ્દ હોય એવી રીતે તેના પ્રથમાક્ષર વ્યંજનને શબ્દની શરૂઆતના વ્યંજનોને લાગતા, તેમજ પ્રથમાક્ષર સ્વરને શબ્દના આદિ સ્વર તરીકેના, જોડાણના નિયમો લાગુ પડે છે.

[૭૯] ઉપસર્ગોને નિયમ ૭૭માં જણાવેલી સ્થિતિમાં લખવાની લીટીથી ઊંચે કે નીચે લખવાથી તે ઉપસર્ગની પહેલાંનો નહિ પણ પછીનો 'ક', 'ગ', 'પ' અથવા 'બ' લોપાએલો સૂચવાય છે.

સૂચનાઓ

(૭૭) આ આખી લઘુલિપિમાં વધુમાં વધુ ક્લિષ્ટ અને કાબૂ મેળવવો અઘરો પડે એવો આ જ એક નિયમ છે. છતાં એટલા બધા શબ્દો આ નિયમની રીતે ટૂંકાવી શકાય છે કે થોડી તકલીફ વેઠીને પણ એ સમજી લેવાની ખાસ ભલામણ છે.

નકશામાં આ નિયમની સંપૂર્ણ સમજ આપવા, 'બ', 'પ', 'ક', 'ગ', એ વધુ સ્પષ્ટ સમજાય એવા ક્રમમાં આ ચારે આદ્ય વ્યંજનો એક પછી એક લોપ્યા પછી એના પછી આવનારા બધા વ્યંજનો લખવાની લીટીથી કેટલે ઊંચે કે નીચે લખાય તે બતાવ્યું છે. એ બધા વ્યંજનો ઉત્તરોત્તર ક્રમમાં 'બ' થી 'ગ' સુધી જોતાં જણાશે કે એ બધા વ્યંજનોના નીચેના છેડા 'બ' લોપ્યા પછી લખવાની લીટીથી ઘણે ઊંચે, 'પ' લોપ્યા પછી સહેજ ઊંચે, 'ક' લોપ્યા પછી સહેજ નીચે, અને 'ગ' લોપ્યા પછી ઘણે નીચે આવે છે. જેમકે 'જ' વ્યંજન ઉપરના ચારે આદ્ય વ્યંજનો લોપ્યા પછી અનુક્રમે કેવી કેવી રીતે આવે છે તે જોવાથી બાકીના વ્યંજનોનાં સ્થાન પણ સમજમાં આવી જશે.

આવી રીતે એ બધા વ્યંજનો લખવાની લીટીથી ઊંચે અથવા નીચે લખાવાનું કારણ નિયમનો ઉત્તરાર્ધ છે: 'એવી રીતે . . . . રહે'. એટલે નિયમનો એ ભાગ વધુ વિગતવાર સમજવાની જરૂર છે.

પ્રથમ તો લોપાએલા આદ્ય વ્યંજનો 'લખવાની લીટીથી શરૂ કરીને' લખ્યા હોય તો જ્યાં પૂરાં થાય તે સ્થાન શરૂઆતના કૌંસમાં લખેલા તે તે વ્યંજન અને તે પૂરા થાય ત્યાં બતાવેલ તીરથી સૂચવાય છે. જોઇ શકાશે કે એ કૌંસમાંના 'પ', 'બ' તો અગાઉના નિયમ ૫ મુજબ જ લખ્યા છે, પણ 'ક' અને 'ગ' લખતાં એ નિયમનો ભંગ થયો છે. કેમકે આ નિયમ મુજબ તો એ 'ક' અને 'ગ' લખવાની 'લીટીથી શરૂ કરીને' લખાવા જોઇએ. અને આવી રીતે લખાતા એ ચારે વ્યંજનો લખવાની લીટીથી ઉપર અથવા નીચે જુદે જુદે અંતરે પૂરા થાય છે. એ પૂરા થવાનાં સ્થાન જે તીરથી બતાવ્યાં છે તે તીર દર વખતે એક વધારાની કલ્પિત લીટીને જન્મ આપે છે. અને પછી લખવાની સામાન્ય લીટીની અવગણના કરી જાણે બધા વ્યંજનો એ તીરથી બનતી લીટી ઉપર નિયમ ૫ મુજબ લખેલા છે, એટલે કે બધા વ્યંજનોના નીચેના છેડા એ કલ્પિત લીટી ઉપર આવી રહે છે.

આ નિયમનો વ્યવહારમાં પ્રયોગ કરતી વખતે 'ક' અને 'પ' લોપ્યા પછીના વ્યંજનોના નીચેના છેડા જે લખવાની લીટીથી નજીક આવે છે તેને વધારે નજીક લેવા, અને એ જ મુજબ 'ગ' અને 'બ' લોપતાં પછીના વ્યંજનના નીચેના છેડા જે દૂર રહે છે તેને વધારે દૂર કરવા; આમ બંને વખતે જુદી જુદી દિશામાં અતિશયતાથી લખવાથી લખાણમાં અશક્ય જેવી લાગતી ચોક્કસાઇની જરૂર નહિ પડે, અને લેખન વધારે સુવાચ્ય થશે. વળી આવી રીતે લખતાં ખાસ આંકેલા કાગળ ઉપર જ લખવું પણ અનિવાર્ય નહિ રહે.

આ નિયમ શબ્દના આદ્ય 'ક', 'ગ', 'પ' 'બ' ને જ લાગુ પડે છે. એટલે આદ્ય 'ખ' 'ઘ', 'ફ', 'ભ' તો સામાન્ય રીતે લખાય એ જ રીતે લખવા જોઇએ.

પણ એ વખતે એને મહાપ્રાણ બિંદુની કોઇ પણ સંજોગોમાં જરૂર નહિ રહે. કેમકે તે લખાયા છે. અને લોપાયા નથી, એ જ બતાવે છે કે તે 'ખ', 'ઘ', 'ફ', 'ભ' હોવા જોઇએ.

વળી આ નિયમ સામાન્ય રીતે તો કોઇ 'શબ્દો'ને લાગુ પાડવાનો છે; તેમ છતાં સંકેતો કે સંકેતસમૂહોને પણ 'શબ્દ'ની વ્યાખ્યામાં લઈ તેને પણ આ નિયમ લાગુ પડી શકે. માત્ર એકેક અક્ષરના બનેલા સંકેતો 'કે–કોણ, અગર, પણ–પરંતુ, બદલે–બલકે' એકલા જ આવેલા હોય ત્યારે તેમને આ નિયમ લાગુ ન પડે. આમ આ નિયમની રીતે ટુંકાવી શકાય એવા સંકેતો નીચે પ્રમાણે છે:

કે–કોણ, કાંઈ, કેમકે, કેટલુક, કેવડું, વખત, કદાચ, કશું, કેવું, ખાસ, ખૂબ, ખોટું, ખબર, ખરૂં, અગર, ગૃહસ્થ, વગેરે, અગત્યનું, ગમે, પણ-પરંતુ, પાસે, પૂરૂં, પછી, પેઠે, પોતે, પર-ઉપર, પેલો, પહેલાં, ફરી, બદલે-બલકે, ભાઇઓ, ભાઇઓ અને બ્હેનો, બધું, બીજું, બાબત, બીલકુલ, બહાર.

ઉપરની બધી ચર્ચા ઉપરથી જોઇ શકાશે કે અગાઉનો નિયમ ૫ અને અહીં આપેલા આ ત્રણ નિયમો, એ બધાનો મળીને એક સ્વતંત્ર એકમ થાય છે. અને એ ચાર નિયમોનો આખો સમૂહ લિપિનાં બાકીનાં બધાં અંગોથી સ્વતંત્ર હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવો અગર નહિ તે લઘુલેખકની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે જો લઘુલેખક આ નિયમોનો અમલ ન કરવા ઇચ્છે તો પછી લખાણ લખવાની લીટીથી ઊંચે અથવા નીચે ગમે ત્યાં લખાય તેનો સરખો અર્થ થશે.

આમ આ લઘુલિપિ લીટી સહિત તેમજ લીટી વિના લખી શકાય એવી બેવડી સગવડ રાખવાનું ખાસ પ્રયોજન છે. અંગ્રેજી ભાષામાં જ્યાં એક કરતાં વધારે શૉર્ટહૅન્ડ પદ્ધતિઓ છે ત્યાં કેટલીક માતબર પદ્ધતિઓ અમુક અમુક સંજ્ઞાઓ લખવાની લીટીથી ઊંચે અથવા નીચે લખાય તેને પોતપોતાની અનુકૂળતા મુજબના જુદા જુદા અર્થ આપવાનું ધોરણ રાખે છે. ત્યારે બીજી કેટલીક એવી જ માનનીય પદ્ધતિઓમાં આ જાતની શક્યતાને નડતર રૂપ માની એનો લાભ લેવાનું મોકુફ રખાયું હોય છે. અને જો કે લઘુલેખનની માનસચિકિત્સાની દૃષ્ટિએ, જેને 'શૉર્ટહૅન્ડ પદ્ધતિઓની રચના કરવાનું શાસ્ત્ર' કે એવું કોઇ ઉપનામ આપી શકાય એવી વિગતોમાં આ શક્યતાઓનો પણ સમાવેશ થઇ શકે છે. તેમ છતાં લીટી વગર લખી શકાવું એ એવી ઘણી યે પદ્ધતિઓનો ગર્વનો વિષય હોઇ નવા શીખનારને ખૂબ આકર્ષક લાગે છે. એટલે એવું કોઈ સાહિત્ય આ પુસ્તક શીખનારના વાંચવામાં આવે, અને તેને લીટી વગર લખી શકાય એવી ગુજરાતી પદ્ધતિની ખોટ સાલે, તો આ ચાર નિયમો જતા કરી તે એ ખોટ પૂરી શકશે. અને જો કે આ નિયમો જતા કરવાની સાથે ટુંકાવવાની કેટલીક ઉપયોગી સંભાવનાઓ પણ જતી કરવી પડશે. પણ એમ તો લીટી વગર લખાતી બધી પદ્ધતિઓમાં અમુક ઉપયોગી તત્ત્વોને ભોગે જ એ જાતની સગવડ આવી હોય છે, એટલે એટલો ભોગ અનિવાર્ય છે.

(૭૮) ઉપરના નિયમ મુજબ શબ્દનો પ્રથમાક્ષર લોપાયા બાદ એના પછી 'અ' સિવાયનો સ્વર આવતો હોય તો તે સ્વર, અને નહિતર એના પછીનો વ્યંજન, એ લખેલા શબ્દમાં આદ્યક્ષર બને છે. એટલે જો તે વ્યંજન હોય અને 'ર' કે 'લ'માંનો એકાદ હોય તો નિયમ ૬ નો ખ્યાલ રાખવાનો રહે. પણ જો તે સ્વર હોય તો નિયમ ૯, ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૧૮, ૨૨–૨૩ એટલાનો ખ્યાલ રાખવો પડે. એટલે કે કાં તો તે સ્વર સામાન્ય રીતે પૂર્વે લખાવો જોઇએ એમ લખાય, અથવા તો જરૂર પડ્યે અનુસ્વાર કે રેફ બતાવવામાં પણ એનો ઉપયોગ થઈ શકે.

વળી આ ઉપરાંત જો એ નવું રૂપ 'વ', 'શ', 'ચ', 'ત' માંના કોઇ વ્યંજનથી શરૂ થતું હોય, અને નિયમ ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬માંનો કોઇ એ નવા થએલા પ્રથમાક્ષરને લાગુ પડી શકતો હોય તો તે નિયમ પણ આ નિયમની રૂએ અમલમાં લાવી શકાય છે.

(૭૯) અગાઉના નિયમો ૪૨–૪૩ તથા તેની સૂચનાઓ અહીં ફરીથી વાંચી જવાની જરૂર છે. એ સૂચનાઓમાં પાછળથી આવવાના જે નિયમ માટે ઉપસર્ગના સ્થાનની પૂર્તિ કરવાનું બાકી રખાયું હતું તે જ આ નિયમ છે.

નિયમ ૪૩ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે ઉપસર્ગવાળા શબ્દોમાં શબ્દનો પ્રથમાક્ષર એ ઉપસર્ગ નહિ પણ ઉપસર્ગ સિવાયના શબ્દના અંગના પ્રથમ અક્ષરને ગણવામાં આવે છે. અને સામાન્યતઃ શબ્દના આદ્યક્ષરને લાગુ પડતા બધા નિયમો એ જ અક્ષરને લાગુ પડે

છે. એટલે જો એ સ્થાને 'ક', 'ગ', 'પ', 'બ'માંનો કોઇ વ્યંજન હોય ત્યારે એ ભાગને નિયમ ૭૭ લાગુ પડી તે આદિ વ્યંજન લોપાય છે, અને એ વ્યંજન લોપ્યા પછીનો ભાગ એ જ નિયમને અનુકૂળ સ્થિતિમાં લખી, પછી ઉપસર્ગ એ લખેલા રૂપની ઉપર લખી દેવાય છે. નકશામાં 'પ્રપંચ' શબ્દ આ રીતે લખ્યો છે. આમ આ દૃષ્ટિએ જોતાં આ આખો નિયમ આમ જુદી રીતે લખવાની જરૂર હતી: 'કોઇ ઉપસર્ગ પછી આવનારા શબ્દના અંગની શરૂઆત 'ક', 'ગ', 'પ', 'બ'માંના કોઇ વ્યંજનથી થતી હોય, તો તે અંગને નિયમ ૭૭ લાગુ પડી, તે અંગ લખવાની લીટીથી નિયમ મુજબ ઊંચે અગર નીચે લખાય છે, અને પછી તેના ઉપર ઉપસર્ગ મૂકાય છે.'

ઉપરની રીતે લખતાં લખવામાં અનુકૂળતા ઘણી રહેશે. માત્ર ઉપસર્ગ પાછળથી લખાય એ ક્રમ જરા બદલાએલો લાગશે. કેમકે નિયમ ૪૨ મુજબ ઉપસર્ગ જ પહેલો લખાતો આવ્યો છે. તેમ છતાં ઉપસર્ગનું લીટી ઉપરનું સ્થાન નિયમ ૪૨માં નિયમથી મર્યાદિત ન થયું હોવાનું કારણ હવે સમજાશે. સાતમા દિવસનાં ઉદાહરણોમાં ઉપસર્ગોને લખવાની લીટી ઉપર લખેલા બતાવ્યા છે. પણ હવે ઉપરની દૃષ્ટિએ જોતાં ઉપસર્ગ એવી રીતે લખાય ત્યારે તેના પછીનું શબ્દનું અંગ જાણે એનો આદ્યાક્ષર 'ક' લોપાયો હોય એમ લખવાની લીટીથી સહેજ નીચું આવે છે. માટે હવે ઉપરની રીતે નિયમ સમજ્યા પછી કાં તો શબ્દના અંગનો એ પ્રથમાક્ષર લખવાની લીટી ઉપર આવે એટલો ઉપસર્ગને ઊંચો લેવો પડશે, અગર સાથેસાથ 'ક' લોપાએલો બતાવતી વખતે ઉપસર્ગને પોતાને લીટીથી સહેજ નીચે લેવો પડશે.

હવે સમજવા પૂરતું ઉપરનું બધું વિવેચન બરાબર છે. પણ વ્યવહારમાં ઉપસર્ગને પ્રધાનપદે ગણવાથી બીજી કેટલીક રીતે સરળતા આવે છે. એટલે નિયમ ૭૯ જે રીતે લખેલ છે તેમાં ઉપસર્ગને કેન્દ્રસ્થાને રાખી બધા જરૂરી ફેરફાર તેમાં જ સમાવી દેવામાં આવ્યા છે. અને જો કે પાછળનો અક્ષર લોપાએલો બતાવવા ઉપસર્ગને ઊંચે નીચે લખવો પડે એટલું તો એમાં પણ જરા વિચિત્ર લાગશે. પણ એ સિવાય ઉપસર્ગ જ પહેલવહેલો અને યોગ્ય સ્થાને લખાઇ જતો હોવાથી બીજી વધારે તકલીફ નહિ રહે.

આમ આ બંને દૃષ્ટિએ નિયમ સમજતાં જુદી જુદી સગવડ છે. અને બંનેમાં એકેક વાત અસ્વાભાવિક જોવા આવે છે. એટલે શીખનાર ઉપર સમજાવેલ દૃષ્ટિએ નિયમ સમજી, પછી નિયમ જે સ્વરૂપમાં ઉપર નિયમોમાં આપ્યો છે તે રીતે તેનો અમલ કરે.

આ નિયમનાં ઉદાહરણ તરીકે આવતા લગભગ બધા શબ્દો સાતમા દિવસના ઉદાહરણ ૧ માં આદિ વ્યંજનનો લોપ કર્યા વગર આપેલા છે. એ શબ્દોનાં અંતિમ અને સાવ સાચાં રૂપ તો હવે અહીં જ આવે છે. પણ સાતમા દિવસમાં એ શબ્દો આપવાનું એ પ્રયોજન કે એ રૂપો સાથે અહીં અપાતાં નવાં રૂપોની તુલના કરવાથી ઉપસર્ગનું સ્થાન જુદા જુદા વ્યંજન લોપાતાં લખવાની લીટીથી ઊંચે અગર નીચે કેવી રીતે જાય છે તે સમજી શકાય.

આ ઉદાહરણોમાં 'પ્રકરણ', 'પ્રકાશ', 'પ્રપંચ' એ શબ્દોમાં આ નિયમનો જરા છૂટથી પ્રયોગ થએલો છે. 'પ્ર' આપણી ભાષાનો ઉપસર્ગ છે ખરો, પણ લઘુલિપિમાં તેને માટે ઉપસર્ગ તરીકેની સંજ્ઞા ન હોવાથી લઘુલિપિ પૂરતો તેને ઉપસર્ગ ન ગણી શકાય. એવા સંજોગોમાં લઘુલિપિના સામાન્ય નયમોથી એટલો ભાગ જેવી રીતે લખાવો જોઇએ એવી રીતે ઉપસર્ગને સ્થાને લખી શકાય, અને પછી આ નિયમ એને લાગુ પાડી શકે.

[ઉપરના 'દિવસ'નાં ઉદાહરણો તેમજ તેનું લઘુલેખન સ્થળસંકોચને કારણે આવતા અંક ઉપર મુલતવી રાખ્યાં છે.]

મેંદીનાં પાન

પોતાનો ઠાઠ સાચવવામાં જ કેટલાક માણસો એટલો વખત લે છે કે પછી બીજું કાંઇ જ કરી શકતા નથી.

દુનિયા નીતિ કરતાં અનીતિની વાતોમાં વધુ રસ લે છે.

દુશ્મન પાસે દયા માગતાં મૈત્રી થવાનો સંભવ છે. મિત્ર પાસે દયા માગતાં દુશ્મન થવાનો ભય છે.

પોણા ભાગની દુનિયા પોતાની ભ્રમણામાં જ જીવે છે.

દુશ્મન કે દોસ્ત કરવાનું સરખું જ સહેલું હોય છે; પણ દોસ્તોની કીમત આપણને ભારે પડે છે.

સીડીનું સૌથી નીચેનું પગથિયું સૌથી ઉપરના જેટલું જ ખપનું અને જરૂરી છે.

મહત્ત્વાકાંક્ષા

• શિખરિણી •

ફણાના ફૂંગોળે અયુત ઇતિહાસો ગળી જતો
મદે મર્દી લેને મણિધર મહાકાળ સરખો
નચાવું નાથીને અદય ઉરના અંકુશ થકી,
અને નાચે સાથે ક્રમ નિજ ભૂલી પ્રકૃતિ—નટી.

હવે હૈયે આવા અતુલ બલથી આગઝરતા
ઉકે લાવા, થાવા સકલ ચિતનો ચક્રધરતા,
પદાઘાતે વાટે જીવન જગનાં કૈં કચરતો
વધે વેગે વાજી મદભર મહાચંડ મનનો.

ઉનાળા કાળા ને શિશિર સુસવાટા સહીસહી
મથે મ્હેકી જાવા જીવન ફૂલ શાં સૌ જગમહીં;
અરે તેને વીંધી સતત રચતી કીર્તિકલગી
હવે તૂટો રે એ જડ જિજિવિષા સોય સરખી.

મહત્ત્વાકાંક્ષાના અનલ અનિલો થૈ મલયના
વહો દાઝેલાંના જીવનતનની થૈ મૃદુ વીણા.

રમણિક અરાલવાળા

મરણ-મૈત્રી

• શિખરિણી •

ખુંદ્યાં ખંડેરો ને શબવત યુગોના ખડકલા,
સુનાં કબ્રસ્તાનો, સડિયલ સુનાં મૂક મુડદાં,
સ્મશાને યે શોધ્યાં, પ્રજળતિ ચિતા, અસ્થિ વિખર્યાં
ઉથામ્યાં, તો યે ઓ મરણ! તવ અસ્તિત્વ ન મળ્યું.

ડરે તુંથી, નાસે વિસરી તુજને, તું ઝટ મળે;
તને શોધું હું તો ભ્રમણ સઘળું વ્યર્થ નીવડે.
યુગોના ઉચ્છ્વાસે નિશદિન અવિશ્રાન્ત વહતું
છુપે કાં મારાથી? ઉર મરણ-મૈત્રી તલસતું.

જવા આનંત્યોની જગઅણકળી સીમ સફરે
ચહે હૈયું કિંતુ સ્થૂલ શરીર ત્યાં ના ડગ ભરે;
સદા બંધાએલું અજ જીવનચૈતન્ય વિફરે:
ભલા મૃત્યુ! એને તવ મિલનથી મુક્ત ન કરે?

મહત્ત્વાકાંક્ષા ના અવર; બસ છે મુક્ત બનવું,
અને બ્રહ્માંડોમાં ખચિત બળની સંગ ભમવું.

નંદલાલ જોષી

વન્દન

• શિખરિણી •

ધસ્યાં આવે જ્યારે પ્રબળ પડતીનાં પૂર મહા
બધા આશા-પન્થો ઉપર ઢળતા શ્યામ પડદા,
નસીબે નોંધેલી કદમ કદમે હાર જડતાં
જવાંમર્દી જેની અધિક ઝબકે આગ સરખી,
અને છેલ્લું ટીપું પૂરી જીવનનું તેજ-દીવડે
બુઝાતો થંભાવા અફળ મથતો જે મરણિયો
પડેલો, હારેલો, તદપિ અદકા આદરભર્યો,
મહાભાગી એવા જગતવીરને વન્દન હજો.

ચુનીલાલ પાટડીઆ

અવસ્થાભેદ

• અનુષ્ટુપ •

'વૃદ્ધાવસ્થા કહો ક્યારે આવે?' 'જ્યારે કરી દૂર
નિલનાં સ્વપ્ન સેવેલાં માનવી ના કલ્યા કરે
વધવા ભાવિના પંથે; હતાશા દાખવે વળી.
અન્યને યે પ્રબોધે જો "હવે આગે કંઇ નથી."
કલ્પનાના તરંગોમાં બુદ્ધિ વિહાર ના કરે,
નક્કી તો જાણી લેજો કે એ હવે ઘરડો થયો.'

'કિંતુ જે જિંદગીમાંથી સત્યને સંગ્રહ્યા કરે,
સિદ્ધ સ્વપ્નો કરી કૈં યે બીજાં કૈં સેવતો ફરે,
રસ ને આર્દ્રતા આશા, જેનાં ખંડિત ના થયાં,
ઉલ્લાસે જે અહોરાત્ર દેખી રૂડું રૂડું તથા
ટીપેટીપું શકે માણી જીવનાસવનું મધુ,
આકાંક્ષા જળતી નિત્યે અંતરે જેહના, વધુ
ને વધુ વહતાં વર્ષો આવે વૃદ્ધત્વ દેહને,
ભલે ગાત્રો થતાં ઢીલાં, તો યે તે તો જુવાન છે.'

'અજ્ઞાત'

શબ્દો

• મિશ્ર •

અગ્નિ તણો સંગ ન પામતાં સુધી,
નિરતેજ ટાઢા જયમ કોલસા રહે;
શબ્દો રહે નિષ્પ્રભ તેમ જ્યાં સુધી
જ્વાલા નહિ સર્જનની પ્રજાળે.

પ્રહ્લાદ પારેખ

બાવો ક્રોધથી બોલ્યો: 'બદમાશ! કામ પૂરું થયું નથી ને સોનામહોરો માગે છે? હવે તો પીઠ પર આ ચીપિયો પડશે!'

ખોવાએલી વીંટી

(બાળવિભાગ)

નગરશેઠનો એ દીકરો હતો. એનું નામ મુકુન્દ. એને નાનો મૂકીને એની મા મરી ગઇ હતી.

મુકુન્દ બાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે પરદેશ વિદ્યાભ્યાસ કરવા અને દેશદેશાંતર જોવા જવા વિચાર કર્યો. જતી વખતે એના પિતાએ એને એક હીરાજડિત વીંટી આપી કહ્યું, 'આ વીંટી તારી બાની છે. એમાં તારી બાની નાનકડી છબી જડેલી છે. તું વિદ્યાભ્યાસ કરીને અને દેશવિદેશ ફરીને પાછો આવીશ ત્યારે તો તું મોટો થઇ ગયો હોઇશ, એટલે વખતે હું તને ન યે ઓળખી શકું. એ વખતે તું આ વીંટી મને બતાવીશ એટલે હું તને ઓળખી લઇશ.'

મુકુન્દે વીંટી એક કંઠીમાં ગાંઠી કંઠી ગળામાં નાખી લીધી, અને સૌના આશીર્વાદ લઇ ચાલી નીકળ્યો.

મહિના વીત્યા અને વર્ષો વીતવા લાગ્યા. નગરશેઠ બીજી સ્ત્રી પરણ્યા અને તે સ્ત્રીને પણ એક દીકરો થયો. ધીમે ધીમે નગરશેઠ મુકુન્દને ભૂલવા લાગ્યા. એમ કરતાં ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. મુકુન્દનો હજી પત્તો નહોતો. સૌએ માન્યું, મુકુન્દ મરી ગયો હશે.

બાર વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી બેત્રણ વર્ષ દેશવિદેશ પ્રવાસ કરીને મુકુન્દ ઘેર આવવા નીકળ્યો. હવે તે સત્તાવીશ અઠ્ઠાવીશ વર્ષનો મૂછાળો જુવાન બની ગયો હતો. તેનો ચહેરો પલટાઇ ગયો હતો ને તેનો અવાજ પણ બદલાઇ ગયો હતો. પ્રવાસ અને પરિશ્રમથી તેના આખા શરીરનો બાંધો પણ બદલાઇ ગયો હતો. વખતે કોઇ તેને ઓળખી શકશે નહિ એવો તેને ભય હતો: પણ પેલી વીંટી તેની પાસે હતી એટલે એને નિરાંત હતી.

જંગલમાં રાતવાસો કરતો કરતો તે ચાલ્યો આવે છે, એવામાં એક રાત્રે એ જંગલમાં ક્યાંક તેના ગળામાંથી કંઠી તૂટી ગઈ અને નીકળી પડી, પણ તેની એને સરત રહી નહિ. સવારે ઊઠી તેણે આગળ ચાલવા માંડ્યું.

અરધો રસ્તો કાપ્યા પછી તેને વીંટી યાદ આવી. જુએ તો કંઇ ન મળે! તેને એટલું તો દુઃખ થયું કે તરત ભોંય બેસી પડ્યો. થોડીવારે સ્વસ્થ થઇ વીંટીની શોધમાં પાછો ફર્યો. બે દિવસ સુધી ઊભે રસ્તે ખોળાખોળ કરી, પણ વીંટી જડી નહિ. છેવટે નિરાશ થઇ તે પાછો ફર્યો. 'પિતાને બધી વાત કહીશ, તે કદાચ મારી વાત માનશે ને મને ઓળખશે.' તેણે મનમાં વિચાર કર્યો.

વખત જતાં તે ગામમાં આવી પહોંચ્યો ને નગરશેઠને ઘેર જઇ ઊભો. નગરશેઠે તેને ઘરની અનેક વાતો પૂછી ખાતરી કરી લીધી કે તે પોતાનો દીકરો મુકુન્દ જ છે, પણ તેમની નવી સ્ત્રીએ એ વાત માની નહિ. તે બોલી, 'આખું ગામ કહે છે કે મુકુન્દ મરી ગયો છે. માટે આ કોઇ બદમાશ મુકુન્દનું નામ લઇ અગાઉથી ઘરની વાતો જાણી લઇ આપણને ઠગવા ને મફતની મિલકત ભોગવવા આવ્યો હશે તો! સાચો મુકુન્દ હોય તો એની બાની વીંટી બતાવે.'

શેઠે મુકુન્દને વીંટી બતાવવા કહ્યું. મુકુન્દે વીંટી ખોવાઇ ગયાનું જણાવી બધી વાત કહી. પણ શેઠાણીના મનનું સમાધાન થયું નહિ, તે બોલી, નક્કી બદમાશ છે.

શેઠે મુકુન્દને ઘરમાં પેસવા ન દીધો.

ઉદાસ મુખે મુકુન્દ ઘર છોડી ગામ છોડી ચાલી નીકળ્યો. ગામને છેવાડે આવેલા શિવમંદિરમાંથી તે

વખતે ઘંટારવ થતો હતો. એ ઘંટારવમાંથી મુકુન્દને જાણે કોઇની વાણી સંભળાતી હતી: 'આવા મંગળ સમયે શા સારૂ તું ઉદાસ મુખે ન ધીમે પગલે ચાલી નીકળ્યો છે, જુવાન?'

મુકુન્દે જવાબ દીધો, 'પંદર વર્ષે ઘેર આવ્યો, ત્યાં ઘરે મને જાકારો દીધો. એ શું ઉદાસ થવા જેવી વાત નથી?'

'ના; ઉદાસ થવા જેવું ક્યાંય કશું નથી. આ જોને, લોકો અમારા શરીર પર ઘા કરે છે ત્યારે અમે ઘાનું દુઃખ ભૂલી કેવા મધુર રણકાર કરી ઊઠીએ છીએ!'

'ઓહો! ત્યારે હું પણ શા માટે ઉદાસ રહું? હે દેવ-મંદિરના ઘંટો! આજે હું જાઉં છું; પણ એક દિવસ જ્યારે મારી બાની વીંટી લઇને પાછો આવું ત્યારે આવો મધુર ઘંટારવ સંભળાવજો.'

ઉત્સાહભેર પગલાં ભરતો એ આગળ ચાલ્યો. પણ હજી તેના દિલમાંથી દુઃખ ગયું નહોતું. રહીરહીને તેના મુખમાંથી ઊંડા નિઃશ્વાસ નીકળી પડતા હતા. રાત પડી ને નિરાશ મને તે ઊંઘી ગયો. સવારે ઊઠ્યો ત્યારે પણ એના મનનો ભાર હજી હળવો થયો ન હતો.

ઝાડે ઝાડે, ડાળે ડાળે પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરી રહ્યાં હતાં ને હીંચકા ખાતાં હતાં. એ કલરવમાં મુકુન્દને જાણે કોઇ કહેતું સંભળાયું: 'આવા ખુશનુમા સમયે શા સારૂ તું દુઃખી મને ડગલાં ભરે છે, યુવાન!'

મુકુન્દે જવાબ દીધો, 'પંદર વર્ષે ઘેર આવ્યો ત્યારે ઘરે જાકારો દીધો. એ શું દુઃખી થવા જેવી વાત નથી?'

'ના; દુઃખી થવા જેવું ક્યાંયે કશું નથી. આ જોને, જીવતર બધું પળેપળે જાળમાં સપડાવાનો ભય છતાં અમે કેવાં ગાન ગાઇએ છીએ! નાની શી જિંદગીમાં ગાયું એટલું ભલું.'

'ઓહો! ત્યારે હું શું કરવા ન ગાઉં? હે વનવનનાં પંખીઓ! આજે હું જાઉં છું; પણ એક દિવસ જ્યારે મારી બાની વીંટી લઇને પાછો આવું ત્યારે ફરી આવો મધુર કલરવ મને સંભળાવજો.'

મુક્ત કંઠે ગાતો ગાતો મુકુન્દ આગળ વધ્યો.

ચોતરફ વનશ્રી ખીલી રહી હતી. ડાળીએ ડાળી ભારથી નમી રહી હતી. જાણે વનરાવને ફૂલના વાઘા સજ્યા હતા. દશે દિશા ભરીને વસંતનો સુગંધી વાયરો વાઇ રહ્યો હતો. એ સુગંધમાં મુકુન્દને જાણે કોઇની વાણી સંભળાઇ: 'આવા પ્રફુલ્લ સમયે ફૂલવિહોણો તું શા સારૂ જાય છે, યુવાન?'

મુકુન્દે જવાબ દીધો, 'પંદર વર્ષે ઘેર આવ્યો ત્યારે ઘરે જાકારો દીધો એ શું ફૂલવિહોણા જવા જેવું નથી?'

'ના, ફૂલવિહોણા જવા જેવું ક્યાંયે કશું નથી. આ જોને, વંટોળિયાની થપાટો ખાઇખાઇને, પાંખ-ડીએ પાંખડીએ છિન્નભિન્ન થઇ જઇને, છેવટે ધૂળમાં રગદોળાઇને નામશેષ થતાં પણ અમે કેવાં સુગંધ વહાવીએ છીએ! ભલા! એ સિવાય જગતમાં બીજું કામે શું કરવાનું છે?'

'ઓહો! ત્યારે હું શું કરવા સુગંધ વિનાનો રહું? હું યે ફૂલ જેવું ફૂલ બની જીવીશ. હે દશે દિશાનાં ફૂલ! આજે હું જાઉં છું પણ એક દિવસ જ્યારે મારી બાની વીંટી લઇને પાછો આવું ત્યારે ફરી આવી સુગંધ વહાવજો.'

મુકુન્દે થોડાંક ફૂલ ચુંટી માથામાં, ને કાને ભરાવ્યાં. કેસૂડાંનાં ફૂલની એક લાંબી ડાળી હાથમાં ધજાની પેઠે લઈ લીધી. પછી ઉલ્લાસભેર એ આગળ ચાલ્યો.

જતાં જતાં ઘોર જંગલ આવ્યું. મુકુન્દે જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં દૂરથી તેને એક હાક સંભળાઇ.

'નાસી જા, રે! નાસી જા. પાછો જતો રહે, નહિ તો મૂઓ પડીશ.'

મુકુન્દે મોં ફેરવી જોયું તો એક બુઢ્ઢી ડોશી થોડેક દૂર એક ટેકરી પર છાણાં થાપતી હતી. મુકુન્દે તેની પાસે જઈ પૂછ્યું, 'શા સારૂ મને નાસી જવાનું કહે છે?'

ડોશીએ કહ્યું, 'મૂરખ! હમણાં પેલો અઘોરી આવશે તો જીવતો નહિ મેલે. નાસી જા, નાસી જા. આ વનમાં ફરી પગ મૂકીશ નહિ. આ તો અઘોરી બાવાનું વન છે.'

'પણ માજી!' મુકુન્દે હસતાં હસતાં કહ્યું: 'મારે જરા બાવાજીને જોવા છે!'

ત્યાં તો પવનની લહેરમાં, ન ગમે તેવી કંઇક વાસ ખેંચાઇ આવી. 'એ આવ્યો જો, ત્યારે.' આટલું બોલી ડોશી ચૂપ થઇ ગઇ ને છાણાં થાપવા લાગી ગઇ.

પળ વારમાં તો ઊંચી પડછંદ કાળીમેશ કાયા-વાળો, માથે જથરપથર જટાવાળો, એક હાથમાં લાંબો વજનદાર ચીપિયો ને બીજા હાથમાં ચીભડું લઇ બચકાં ભરી ભરી ખાતો એવો એ વનનો માલિક અઘોરી બાવો ત્યાં આવી પહોંચ્યો; ને જોરથી પત્થર પર ચીપિયો પછાડી બોલ્યો, 'કેમ આવ્યો છે અહીં?'

મુકુન્દે શાંતિથી જવાબ દીધો: 'નોકરી રહેવા.'

'નોકરી?' બોલતાં બોલતાં બાવો એવું હસ્યો! નદીકાંઠાની મોટી ભેખડ ધસી પડતાં અવાજ થાય એવો એ હસવાનો અવાજ હતો. પણ મુકુન્દ જરાયે ગભરાયો નહિ.

'હા! હા! હા! હું તને સરસ નોકરી આપીશ. ઠીક તો જો, મારે આ આખું જંગલ કાપી બે ય છેડા સુધી સુંદર મેદાન બનાવવું છે. તને આજથી એ કામ સોંપું છું. પણ યાદ રાખજે, એક હજાર ને એક દિવસમાં એ પૂરૂં થઇ જવું જોઇશે. થશે તો એક હજાર ને એક સોનામહોર પગારમાં આપીશ, ને નહિ થાય તો આખી જિંદગી મારો ગુલામ કરીને રાખીશ. છે કબૂલ?'

'હા કબૂલ!' મુકુન્દે કહ્યું.

'તો ચડી જા આજથી કામે. પણે પેલી કુહાડી પડી છે. પણ ખબરદાર! અધવચમાં નોકરી છોડી નાસવાનું કર્યું છે તો ઊભો ને ઊભો ચીરી નાખીશ.'

આખો દિવસ ઝાડ કાપવાની સખત મજૂરી કરી થાકેલા મુકુન્દને સાંજે બાવાએ જોયો ત્યારે પણ તે પહેલાંના જેવો હસતો ને ગાતો હતો. બાવાને એ જોઇ ચીડ ચડી. તે બોલ્યો, 'આમ માંદલાની પેઠે કામ કરીશ તો હળે જોડીશ, યાદ રાખજે.' મુકુન્દ બોલ્યો, 'કાલથી વધારે સખત કામ કરીશ.'

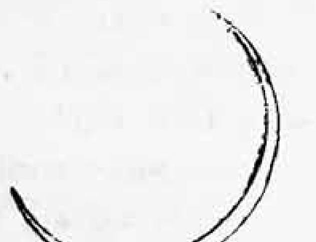
બીજે દિવસે મુકુન્દે ખુબ કામ કર્યું. સાંજે બાવાએ જોયું કે કામ ઘણું થયું છે, પણ મુકુન્દ તો આજે પણ હસે છે ને ગાય છે! તેણે આજે પણ 'કામ કેમ બરાબર નથી કરતો?' કહી મુકુન્દને ઠપકો દીધો. મુકુન્દ ઠપકો ગળી ગયો.

મુકુન્દે જોઇ લીધું કે બાવાને હસતો ગાતો ચહેરો ગમતો નથી, એટલે એણે ત્રીજે દિવસે આગલા દિવસ કરતાં થોડું કામ કર્યું, પણ જાણે ખૂબ થાકી ગયો હોય એવો ભારે ચહેરો ધારણ કર્યો. બાવો એ જોઇ ખુશ થયો. તે બોલ્યો, 'હં એવી મજૂરી કરો!'

થોડાક દિવસ પછી મુકુન્દે બીજી એક યુક્તિ કરી. તેણે વિચાર કર્યો કે આવી રીતે રોજ મજૂરી કરીશ તો જરૂર એક હજાર ને એક દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં જ આખું જંગલ સાફ થઇ જશે, અને બાવો એ સમજી જશે તો સોનામહોરો આપવી પડે એથી વચમાં કંઈ કંઇ વિઘ્ન નાખશે, માટે બાવાને ખરેખરૂં કામ કેટલું થાય છે એ જાણવા દેવું નહિ.

બીજા દિવસથી મુકુન્દે રોજ એ જ્યાં ઝાડ કાપતો હતો ત્યાંથી સો વાર પાછળના ભાગથી ઝાડ કાપવાં શરૂ કર્યાં. આખો દિવસ એ પ્રમાણે કામ કરી થોડો વખત પહેલાંની જગ્યાએ કામ કરતો ને અતિશય થાકી ગએલો હોય તેમ ઘેર પાછો ફરતો. બાવો એનો થાકી ગએલો ચહેરો જોઇ ખુશ થતો ને કહેતો: 'હં, એવી મજૂરી કરો.'

આમ કરતાં કરતાં હજાર દિવસ પૂરા થવા આવ્યા. મુકુન્દે આખું જંગલ સાફ કરી નાખ્યું હતું, માત્ર થોડાંક જ ઝાડ રહેવા દીધાં હતાં. છેલ્લો દિવસ આવ્યો. મુકુન્દે આજે ખૂબ ઉદાસ થઇ ગયો હોય એવો ચહેરો ધારણ કર્યો: કામે જતી વખતે તેણે બાવાને પગે લાગી કહ્યું, 'બાબા! જિંદગી આખી તમારા ગુલામ થઇ રહેવાનું છે તો આજથી જ શા સારૂ તમારી સેવાચાકરી ન કરૂં? મારા પર દયા રાખજો બાપુ!'

સાચીખોટી વાત

સાચી ખોટી વાત,
એક હતી રાત.

રાતે માગ્યો ચાંદો,
ચાંદો પડ્યો માંદો.

વૈદ આવ્યા ચાલી,
આવી નાડ ઝાલી.

આપું દવા ભાઈ,
ખોદો ઊંડી ખાઈ.

થોડો થોડો દાટો રોજ,
આખો દાટો એક રોજ.

થોડો થોડો કાઢો રોજ,
આખો કાઢો એક રોજ.

જીવતો રહેશે ચાંદો,
નહિ તો મરશે માંદો.

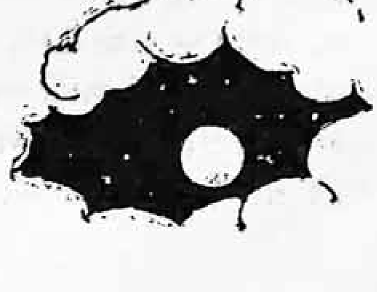
રાતે ખોદી ખાઇ,
એમાં દાટ્યા ચાંદાભાઇ,

પછી કાઢ્યા ચાંદાભાઇ.
રાત ધવાડે ચાંદો,

રાત રમાડે ચાંદો,
રાત ઉંઘાડે ચાંદો.

ત્યાં તો ઊંઘી ગઇ રાત,
અને પૂરી થઈ વાત.

સુન્દરમ્

બાવો મલકાતો મલકાતો બોલ્યો,'હજી તો આજનો દહાડો આખો ઊભો છે ને! કસીને મહેનત કર. જંગલ આખું કપાઈ જશે.'

'જેવા આપના આશીર્વાદ!' કહીને મુકુન્દ ઊપડ્યો.

બાવાએ ગઈ કાલે સાંજે જ જોયું હતું કે હજી તો સો વાર જંગલ પણ સાફ થયું નહોતું એટલે મુકુન્દ આપણો ગુલામ થવાનો છે. એ વિચારથી તે હસતો હતો. પરંતુ મુકુન્દે આગલા ભાગનાં તથા છેક છેડેનાં થોડાંક ઝાડ સિવાય આખું જંગલ કાપી નાખ્યું હતું. આજે તે પહેલાં પાસેનાં ઝાડ કાપી નાખી પછી છેડા પરનાં ઝાડ કાપવા ગયો અને તે પણ એક પછી એક કાપી નાખ્યાં. છેક છેલ્લું ઝાડ કપાઇને ભોંય પર પડ્યું ત્યારે એ ઝાડની વચલી ડાળીઓમાં એક સુંદર માળો તેની નજરે પડ્યો. તેણે તે માળો તપાસ્યો તો અજબ થઇ ગયો! જે વસ્તુને અભાવે તેને ઘરમાંથી અપમાનિત થઇ નીકળવું પડ્યું હતું તે તેની મૃત માતાની સ્મૃતિ—પેલી વીંટી આ માળામાંથી તેને મળી આવી! હજાર દિવસનો તેનો થાક એ વીંટી જોઇને એક પલકમાં ઊતરી ગયો.

સાંજે મુકુન્દ હસતો હસતો બાવાની સામે આવી ઊભો રહ્યો. બાવાએ આજે એને પોતાના પગમાં પડી ચોધાર આંસુએ રોતો જોવાની આશા રાખી હતી, તેથી એને આમ હસતો જોઇ એને તો ભારે ક્રોધ ચડી ગયો ને બોલ્યો, 'હસે છે શું, મૂર્ખ!? જાણે છે હવે તું મારો ગુલામ છે?!'

'ના રે બાબા! એ તો હું નથી જાણતો!' મુકુન્દે શાંતિથી કહ્યું.

'નથી જાણતો? આપણે શરત કરી હતી એ નથી ખબર? તું એક હજાર ને એક દિવસમાં આખું જંગલ કાપી નાખે તો તને એક હજાર ને એક સોનામહોરો મળે ને ન કાપી શકે તો જિંદગીભર મારો ગુલામ થઇ રહે. કેમ, આવી શરત નહોતી કરી?' બાવાએ કહ્યું.

'કરી જ હતી તો! લાવોને સોનામહોરો ક્યાં છે? મારી આ ચાદર ભરાઇ જશે!' મુકુન્દે ખભેથી ચાદર લઈ જમીન પર પાથરતાં કહ્યું. એ જોઇ બાવાને આટલા ક્રોધમાં પણ હસવું આવી ગયું. તે બોલ્યો, 'બદમાશ! કામ તો પૂરું થયું નથી ને સોનામહોરો માગે છે? હવે તો પીઠ પર પડશે આ ચીપિયો સડાક! સડાક!'

'પણ કામ તો ક્યારનું યે પૂરું થઇ ગયું છે જંગલમાં એક પણ ઝાડ હવે ઊભું નથી.' સ્વસ્થતાથી કહ્યું.

'છટ્ છટ્! જુઠ્ઠા! મને બનાવે છે!' કહી બ. ચીપિયો લઈ મારવા દોડ્યા.

મુકુન્દે સામો ફુંફાડો કર્યો: 'બાવાજી! તમારું પૂરું કરી નાખ્યું છે, છતાં જો મને મારવા આ. તો હું યે સામો મારીશ.'

બાવો દોડતો રહી ગયો. તે બોલ્યો, 'ચાલ ત્યા: નજરે દેખાડ તારું કામ.'

બાવો ને મુકુન્દ આખું જંગલ ફરી વળ્યા. આવડું મોટું જંગલ સાફ થઇ ગયું છતાં પોતાને કશી ખબર પણ પડી નહિ એ જોઇ બાવો દાંતમાં આંગળાં ઘાલી ગયો. થોડી વાર વિચારમાં પડી ગયો, પછી એકદમ હરખમાં આવી જઈ બોલી ઊઠ્યો, 'વાહ! બચ્ચા વાહ! તેં ખરી કરી! પચીસ વર્ષથી હું આ જંગલમાં રહું છું પણ તારા જેવો મહેનતુ અને બુદ્ધિશાળી મને કોઇ મળ્યો નહોતો. આજે તને જોઇ મને બહુ આનંદ થાય છે. માગ બચ્ચા! તારે શું જોઇએ?'

'મારે? મને તો મારી મહેનતની એક હજાર ને એક સોનામહોરો મળે એટલે બસ.' મુકુન્દે કહ્યું.

'બસ?' બાવો હસીને બોલ્યો: 'નહિ નહિ બચ્ચા! તારા જેવો બુદ્ધિશાળી અને વળી બળવાન મને બીજો ક્યાં મળવાનો હતો? જા, ખુશ થા—મારો બધો ખજાનો અને આ બધી જમીન હું તને આપી દઉં છું.'

મુકુન્દ ભારે પૈસાદાર બની ગયો. નોકરચાકરોની હવે તેને ખોટ રહી નહિ. ભારે ઠાઠમાઠ ને ધામધૂમ સાથે તે પોતાને ગામ જવા નીકળ્યો. વનરાવનનાં ફૂલોએ એને જોઇ સુગંધી વહાવી, વનવનનાં પંખીઓએ મધુર કલરવથી એનો સત્કાર કર્યો અને ગામમાં પેસતાં દેવમંદિરના ઘંટોએ મધુર રણકાર કરી તેનું સ્વાગત કર્યું. આખા ગામે તેનું સામૈયું કર્યું. વીંટી જોઇ તેના પિતાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. પિતા-પુત્ર ભેટ્યા. અપરમાએ પણ પુત્રને આશીર્વાદ આપવા તેને માથે હાથ મૂક્યો; મુકુન્દે એ હાથની એક આંગળીમાં પોતાની મૃત માતાની છબી વાળી વીંટી પહેરાવી દીધી અને તરત જ તેના પગમાં ઢળી પડી બોલ્યો: 'માતાજી!'

રમણલાલ સોની

(ગુણસુંદરી)

માધુકરી

એક અનંત ઉચાટે
વિચરું ભવભવને ઘાટે.
ક્ષિતિજકિનારે પાંખ પછાડું, દિગન્તને ઉંબર ડગ માંડું,
સૂર્ય તણી પરકમ્મા કોટિ આદરું તુજ માટે—વિચરું૦
જીવનનાં ભાથાં લઇ બાંધી, મૃત્યુ તણા વનવગડા વીંધી,
કાળકિનારે ભટકું હરદમ તવ દર્શન તલસાટે—વિચરું૦

—સુન્દરમ

સ્વ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

*** ગઇ તા. ૧૪મી જાન્યુઆરીના રોજ એમનું અવસાન થયું. મિત્રો અને પ્રિયજનોના નનુભાઇ–નનુકાકા અને ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ (Grand old man) એ શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ આજથી એક પચીસી પૂર્વેની સંસ્કારિતાના જાણે મૂર્ત સ્વરૂપ હતા. જોકે દિવસાનુદિવસ થતા જતા એના મૂલ્ય પરિવર્તનને તેઓ અપનાવ્યે રહ્યા હતા, છતાં જેમાં એ રાચતા એ પુરાણી સંસ્કારિતાનું પડ તો એમને કાયમ વીંટળાએલું જ રહ્યું હતું.

શ્રી નરસિંહરાવનો જન્મ (૧૮૫૯ના સપ્ટેંબરની ત્રીજીએ) ભોળાનાથ સારાભાઇ જેવા ગુજરાતના આદ્ય ને પ્રખર સુધારકને ત્યાં થયો હતો એટલે ધર્મ તથા સમાજને સંસ્કારિતામાં નવાં મંડાણ કરવાનો ગુણ તેમનામાં સહજ ઊતર્યો હતો. ૧૮૮૦માં તેમણે બી.એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી અને સંસ્કૃતમાં પ્રથમ નંબરે આવી ભાઉ દાજી પારિતોષિક મેળવ્યું. સ્વ. મણિલાલ નભુભાઇ, પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકર, દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ વગેરે એમના સહાધ્યાયીઓ હતા.

બી.એ. થયા પછી એમ.એ. ને એલએલ.બી. માટે એમણે અભ્યાસ કરવા માંડેલો, પણ તે અરસામાં ઇ. ૧૮૮૪માં સ્ટૅચ્યુટરી સિવિલ સર્વિસમાં જગ્યા મળી ગઈ ને તેઓ ખેડા જિલ્લાના આસિસ્ટંટ કલેકટર નીમાયા એટલે આગળ અભ્યાસ પડતો મૂકયો. ત્યાંથી સોલાપુર, બીજાપુર, કારવાર, સિંધ હૈદ્રાબાદ, નાશિક, ખાનદેશ, રત્નાગિરિ વગેરે સ્થળોએ તેમની બદલી થતી રહી હતી. ૧૯૦૫થી તે ૧૯૧૨માં નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી તેઓ રત્નાગિરિમાં જ રહ્યા.

કવિતા પ્રત્યેની અભિરૂચિ કુમાર વયથી જ એમને હતી, અને એ પ્રયત્નો શિથિલ થયા ન થયા ત્યાં નારાયણ હેમચંદ્રનો સમાગમ થયો. એમના જ આગ્રહથી એમના પરિચયમાં નરસિંહરાવે, જૂના યુગ ને નવા યુગને નોખા પાડતી નવયુગની ઉષા સમી કવિતા લખવાની પોતાની પ્રેરણાને સજીવન કરી, અને એ ઋણને પોતાના પહેલા સંગ્રહ ‘કુસુમમાળા’ની અર્પણપત્રિકાથી અંકિત કર્યું.

એમની નોકરી અને સાહિત્યસેવાનો લાંબો ગાળો દક્ષિણમાં જ વીત્યો. ૧૮૮૭માં એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘કુસુમમાળા’ બહાર પડ્યો. બીજા પ્રાંતોની સરખામણીમાં ગુજરાતી ભાષાની અતીશે અવ્યવસ્થિત જોડણીનો પ્રશ્ન તેમને ખૂબ સાલતો રહ્યો હતો અને એને માટેની એમની ધગશ અને પ્રયત્નો ગુજરાતી સાહિત્યમાં લબ્ધપ્રતિષ્ઠ છે. છેક ૧૮૮૮માં એમણે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં જોડણી વિષયક વિસ્તૃત ચર્ચા છપાવી ત્યારથી એ જોડણીના શાસ્ત્રીય ચર્ચાનો આરંભ ગણી શકાય. ૧૮૯૬માં એમનું બીજું પુસ્તક ‘હૃદયવીણા’ પ્રગટ થયું.

નોકરીમાંથી તેમના નિવૃત્ત થયા પછી બીજે જ વર્ષે અમદાવાદમાં જે પ્રાંતિક સંસાર સુધારા પરિષદ મળી હતી તેનું પ્રમુખસ્થાન તેમને આપવામાં આવ્યું હતું ને એ સ્થાનેથી એમણે જે વ્યાખ્યાન આપેલું તે સુધારક તરીકેની તેમની પ્રતિષ્ઠાને છાજે તેવું જ હતું. આજના યુગમાં જન્મનાર અને જીવનારને એ કાળના સમાજસુધારાની કઠોરતાનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. સમાજસુધારાનો નરસિંહરાવનો આદર્શ માત્ર પોતાથી જ શરૂ કરવામાં પર્યાપ્ત નહોતો પામતો, પણ સમસ્ત સમાજને સ્પર્શતો. તેઓ એકેશ્વરવાદમાં માનનારા અને ચુસ્ત પ્રાર્થનાસમાજી હતા. પ્રાર્થનાસમાજ મંદિરમાં તેમના

આપેલા ઉપદેશો અને વ્યાખ્યાનોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. પ્રાર્થનામાળાના છેલ્લા ભાગોમાંનાં એમનાં રચેલાં પદો ગુજરાતનાં ભક્તિકાવ્યોમાં ઊંચું સ્થાન ભોગવે તેવાં છે.

હિંદના જુદાજુદા પ્રાંતોમાં ફરવાથી અનેક પ્રાંતીય ભાષાઓનો તેમણે નિકટનો પરિચય સાધ્યો હતો. હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણના 'અપભ્રંશ' અધ્યાયનો એમણે બહુ સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો અને અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ભાષાના ક્રમિક અવતારોનું એમણે સૂક્ષ્મ મનન કર્યું હતું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓના એ અભ્યાસથી જે ચોકસાઇ આવવી જોઇએ એ એમના સારસ્વત જીવનનો તેમજ નિત્યના સામાન્ય જીવનનો પ્રધાન સૂર હતો. એ અનુભવ તથા પોતાની વિદ્વત્તા તેમજ ચોકસાઇના પીઠબળ સાથે ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના સંશોધનના ક્ષેત્રમાં એમણે કરેલું કાર્ય તો યુગવર્તી છે. સાક્ષર, કવિ, સમાજસુધારક અને વિવેચક નરસિંહરાવને પડછે કદાચ ભાષાશાસ્ત્રી નરસિંહરાવ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમનું નામ ચિરંજીવ બની જાય એવા સમર્થ એમના એ પ્રયત્નો છે. ગુજરાતી 'હ'કારનો તેમનો આગ્રહ અને વર્ષો સુધી એમણે ચલાવેલી 'પ્રેમાનંદનાં નાટકોની' ચર્ચાએ તો ગુજરાતી સાહિત્યના અદનામાં અદના પરિચિતના મોઢે પણ એમનું નામ રમતું કરી દીધું છે. એમના ગુજરાતી ગદ્ય લખાણોમાં 'મનોમુકુર'ના બે ભાગ તથા 'સ્મરણમુકુર' તો પ્રસિદ્ધ થઇ ગયાં છે. પણ એ ઉપરાંતના એમના સંખ્યાબંધ લેખો અને વિવેચનો હજુ સામયિકોમાં જ દટાએલા પડયા છે.

એમનો ત્રીજો કાવ્યગ્રંથ 'નૂપુરઝંકાર' ઇ. ૧૯૧૪માં બહાર પડેલો. તે પછી કરુણ પ્રશસ્તિરૂપે 'સ્મરણ સંહિતા' બહાર પડ્યું એ ઇ. ૧૯૧૫ની સાલમાં સુરતની પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદે તેમની વરણી કરવામાં આવેલી. એ સમયનું તેમનું ભાષણ અને એ જ વર્ષે મુંબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી એમણે આપેલાં 'વિલ્સન ફાઇલૉલૉજિકલ લેક્ચર્સ'ની માળાનાં વ્યાખ્યાનો ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ ઉત્પત્તિ અને વિકાસ ઉપર અભૂતપૂર્વ પ્રકાશ પાડનારાં નીવડચાં છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં વિશિષ્ટ શૈલીનું એમનું 'વિવર્તલીલા' અઢી વર્ષ પહેલાં જ બહાર પડ્યું છે. 'કવિતા અને સંગીત' તથા 'અભિનયકલા' પણ એમનાં સૂક્ષ્મ અવલોકન અને વિદ્વત્તાની સાક્ષીરૂપ નિબંધો છે.

૧૯૨૧ની સાલમાં જ્યારે મુંબાઈ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસને સ્થાન ગર્યું ત્યારે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે તેમને નીમી લેવામાં આવ્યા હતા અને છેવટ સુધી તેઓ એ પદ પર જ રહ્યા હતા. એ જ યુનિવર્સિટી તરફથી ૧૯૩૦ની સાલમાં વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં એમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પર જે ચાર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તેમાં પણ એમની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ અને સત્યનિષ્ઠા આગળ તરી આવે છે.

નિખાલસતા, એ એમની સમસ્ત જીવનમાળામાં સળંગ દોર રૂપે રમી રહેલો ગુણ હતો એમ એમના પરિચયમાં આવનાર જ નહિ, પણ એમનાં લખાણો વિવેચનો અને ચર્ચાઓ વાંચનાર હરકોઇને જણાશે. એ નિખાલસપણાને લીધે પરિણમેલા એમના કટુ સત્યવક્તાપણાએ કદાચિત કોઇને દુભવ્યા હશે; તો એ જ નિખાલસતામાંથી જન્મેલી સરળતાએ જીતી પણ લીધા હશે. એટલો જ અગત્યનો એમના જીવનનો બીજો ગુણ તે ચોકસાઇ—અત્યંત ઝીણવટભરી, વિજ્ઞાનીના જેવી ચોકસાઇ. વ્યાકરણ જોડણી અને ભાષાશાસ્ત્રના એમના લેખો ને સાહિત્યવિવેચનો એ ગુણની જાગતી પ્રતીતિ છે.

એ નિખાલસ, પ્રેમલ અને ભગવદ્ભક્ત હૃદય પર કુદરતના આઘાતો પણ ઓછા નહોતા થયા. એમનાં બધાં જ પ્રિયજનો—પુત્ર, પુત્રીઓ, દૌહિત્ર, અને છેવટે એમનાં પત્ની—સૌ એક પછી એક, એમની જ હયાતીમાં વિદાય થયાં એના ઘા જીવનમાં એક પછી એક જે વીરતાથી એમણે ઝીલ્યા છે તે એમનો એટલો જ બીજો મહદ્ ગુણ હતો.

છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષથી એમની તબીયત લથડી હતી ને તેમાં ગત દોઢ વર્ષથી તો તેઓ પથારીવશ જ હતા. પચાસ વર્ષ પહેલાં શરૂ થએલું એમનું લેખનકાર્ય આ સ્થિતિ આવી ત્યારે જ, છેલ્લું 'બુદ્ધચરિત્ર'નું પુસ્તક બહાર પાડી વિરમ્યું.

પશ્ચિમની ઢબની કવિતાને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવતારનાર, નવયુગના અગ્રણી અને ઊર્મિશીલ કવિ, વિદ્વાન વિવેચક અને અપ્રતિમ ભાષાશાસ્ત્રી, ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ સમા એ વૃદ્ધ સાક્ષરની પોણોસોમી જન્મજયંતિ હજુ ત્રણ જ વર્ષ પર ગુજરાતી સાહિત્ય જનતાએ ઊજવી એમના વાત્સલ્યની જે તૃષાર્તતા બતાવી હતી એ એમના નિધનથી જેવી ને તેવી જ રહી ગઇ છે, અને નજીકના ભવિષ્યમાં એ કોઇથી છીપે એવાં ચિહ્ન પણ જણાતાં નથી. ગુજરાતી સાહિત્યનું એટલું વધુ દુર્ભાગ્ય.

ફૈઝપુરનો પરિચય

* * * પચાસ વર્ષ પછી પહેલી જ વાર મહાસભાએ પોતાની બેઠક ફૈઝપુર નામના ગામડામાં ભરી. જી. આઇ. પી. રેલવેના બુરહાનપુર અને ભુસાવળ સ્ટેશનો વચ્ચે આવેલા સાવડા સ્ટેશનથી ચાર માઈલ દૂર આવેલા એ ગામડાનો આ ઐતિહાસિક પરિચય રસદાયક થઇ પડશે.

મુંબાઇ ઈલાકાના પૂર્વ ખાનદેશનાં, યાવલ તાલુકામાં ફૈઝપુર આવેલું છે. એની વસતી ભાગ્યે જ દસ હજારથી વધારે હશે. વિન્ધ્ય અને સાતપુડાની ગિરિમાળા વચ્ચે ઉચ્ચ સ્થાને તે આવેલું છે. આ પ્રદેશ સપાટ નહિ પણ ટેકરીઓથી વ્યાપ્ત છે. આ ટેકરીઓમાં ઘણી ખીણો છે ને તેમાં સરિતાઓનો પ્રવાહ વહે છે. આ પ્રદેશમાંથી નર્મદા ને તાપીના પ્રવાહો

અરબી સમુદ્રને માર્ગે જઈ રહ્યા છે. અહીં વાઘ, રીંછ ને એવાં જંગલી જાનવરોના શિકારી પ્રદેશો છે. ફૈઝપુરની આસપાસ ઠીકઠીક વરસાદ પડે છે. હવા શુષ્ક છે. ઉનાળામાં ગરમી ને શિયાળામાં ઠંડી હોય છે, પરંતુ ઉત્તર હિંદ જેટલી ઠંડી અહીં હોતી નથી. ખાનદેશનો મુખ્ય પાક રૂ, બાજરી, કઠોળ અને મગફળી છે. ફૈઝપુરમાં રંગારા પ્રખ્યાત હતા. રાતો ને વાદળી રંગ ખાસ વિખ્યાત ગણાતો. આજે તો તે ઉદ્યોગ ત્યાં છે જ નહિ. તાપી નદી ફૈઝપુરથી થોડા જ માઇલ દૂર વહે છે.

પુરાણા કાળમાં તાપી નદી પયોશની નામે ઓળખાતી હતી. એ પ્રદેશ અશોકના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ હતો. તે પછી તે કોસલ દેશના લોકોની નીચે ગયો. ગુપ્ત નૃપાલોના સમયમાં આ પ્રદેશ વિષે બીજી રસિક માહિતી આપણને મળે છે. સમુદ્રગુપ્ત મહાન લડવૈયો કહેવાતો. તેણે પોતાના પિતાના સામ્રાજ્યને ખૂબ વધાર્યું. કહેવાય છે કે ઉત્તર હિંદને જીત્યા પછી તેણે દક્ષિણ હિંદ તરફ નજર દોડાવી ને પૂર્વ કિનારા પર ઠેઠ કાંજીવરમ સુધી તે પહોંચ્યો. ત્યાંથી પાછો ફરીને દક્ષિણના પશ્ચિમ ઘાટોના પ્રદેશ પર વિજય કરતો તે આગળ વધ્યો, ત્યારે તાપીને ઓળંગ્યા પછી તેણે રંગો માટે વિખ્યાત એવા ગામ પાસે પડાવ નાખ્યો હતો. એમ કહેવામાં આવે છે કે તે ગામ ફૈઝપુર હોવા સંભવ છે. દંતકથા તો એમ કહે છે કે અજંતામાં જે જે પાકા રંગોનો ઉપયોગ થયો છે તે ફૈઝપુરથી લઇ જવામાં આવ્યા હતા.

છઠ્ઠી સાતમી સદીમાં ફૈઝપુર ચાલુક્યોના, અને ૧૨મી સદીમાં યાદવ રાજાઓનાં હાથમાં હતું. પછીથી જલાલુદ્દીન ખીલજીના વખતમાં તેના ભત્રીજા અલાઉદ્દીને આ પ્રદેશ પર હુમલો કર્યો. તાપીને ઓળંગતાં તેનાં સૈન્યો ફૈઝપુર ખાતે પડાવ નાખતાં હતાં, કારણ કે તે વેપારનું કેન્દ્ર હતું ને જરૂરીઆતની વસ્તુઓ ત્યાં મળી રહેતી હતી. અફઘાન સુલ્તાનોનાં છત્ર નીચે આવ્યા પછી ખાનદેશ મલીક રાજાઓના હાથ નીચે ઇ. ૧૩૯૯માં સ્વતંત્ર બન્યું. તેનું પાટનગર બુરહાનપુર હતું. મલીક નસીરે એ સાલમાં જ્યારે અસીરગઢ પર હુમલો કર્યો ત્યારે ફૈઝપુર તેના લશ્કરી થાણાનું મુખ્ય મથક હતું. ૧૬૦૧માં અકબરે ખાનદેશને મોગલ સામ્રાજ્ય નીચે આણ્યું ને ફૈઝપુર પણ મોગલોના હાથમાં ગયું. ઔરંગઝેબ પછી મોગલ સામ્રાજ્ય અસ્ત પામ્યું ને હિંદમાં અફઘાન, શીખ, મરાઠા ને અંગ્રેજોના સૈન્ય વચ્ચે જંગ જામ્યા કર્યો. એ દરમિયાન પૂર્વ ખાનદેશ પર સીંધિયાનો કબજો હતો, પરંતુ કંપની સાથે થએલી સલાહ મુજબ હવે તે બ્રિટિશના હાથમાં છે. ફૈઝપુરના સદીઓના ઇતિહાસની આ ઝાંખી. (લોકવાણી)

મૂત્રપરીક્ષા

*** બધાં વિજ્ઞાનો પેઠે વૈદકમાં યે ચીન અને હિંદ જગતના પિતા-પ્રપિતામહ રહ્યા છે. લુકમાન, ઇબ્ન સેના, પારાસેલ્સસ અને ગૅલનનો જન્મ પણ નહોતો થયો તે પહેલાં ધન્વંતરિ, ચરક આદિ ઋષિઓ એ વિષય પરની પોતાની બૃહદ્ સંહિતાઓ ભારતને અર્પતા ગયા છે. પાસ્તરનો જન્મ નહોતો થયો તે પહેલાં ચીને હડખાયા કૂતરાના કરડવા પર એના મગજના જ ઉપચારનો અકસીર ઈલાજ શોધી કાઢ્યો હતો. લિસ્ટરે પોતાની ઍન્ટીસેપ્ટિક સર્જરી ચલાવી તેની તો સદીઓ પહેલાં સુશ્રુતે ભારતમાં શસ્ત્રવૈદું ચલાવેલું. આખા યુરોપમાં સત્તરમી સદી સુધી તો રોગનો ઉપચાર નસ્તર મારી, લોહી વહેડાવી દેવાથી જ થતો હતો, ત્યારે ભારતમાં તો એની સદીઓ પહેલાં લોલિંબરાજ જેવાઓએ વૈદકને રોજિંદું વિજ્ઞાન બનાવી દીધું હતું. ને એ પુરાણપ્રચલિત વિદ્યાના ભિષગ્વરોએ જે જે અંગોનું એમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાંના ઘણાનું તો પાશ્ચાત્ય ભિષગ્વરોને સ્વપ્નું યે આવવું બાકી છે.

મૂત્રપરીક્ષાથી ઘણા રોગોનું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. વાયુના દોષમા મૂત્ર પાણી જેવો ને અધિક પ્રમાણમાં ઊતરે છે. પિત્તના દોષમાં તે લાલપીળો અને થોડો ઊતરે છે જ્યારે કફના દોષમાં તે સફેદ, ઘાટું ને ચીકણું હોય છે. બધી ધાતુઓની સમાનતા હોય ત્યારે મૂત્ર કૂવાના પાણી જેવું તદ્દન સાફ હોય છે.

ક્ષયરોગમાં મૂત્રનો રંગ ઉપરથી કાળો હોય છે, પણ એ સફેદ થાય ત્યારે રોગ અસાધ્ય સમજી લેવામાં આવે છે. પિત્ત જ્વરમાં તેનો રંગ પીળો, કફ જ્વરમાં સફેદ ને વાત જ્વરમાં કાળો હોય છે. જળોદરમાં તે ઘીના દાણા સમાન હોય છે, જ્યારે લોહીવિકારમાં ઉપરથી લીલો ને નીચેથી લાલ હોય છે.

તેલથી મૂત્રની પરીક્ષા કરવી હોય તો તડકામાં એક સ્વચ્છ પાત્રમાં તે રાખી અંદર તેલનું એક ટીપું નાખવું. જો એ પડતાં જ મૂત્રમાં પરપોટા ઊઠે તો પિત્તનો કોપ સમજવો. જો તેલનું ટીપું સૂકું અને કાળું દેખાય તો વાયુનો વિકાર ને જો મૂત્રમાં તે તળાવના જળ સમાન બની જાય તો કફનો વિકાર સમજવો. ટીપું મૂત્ર પર ફેલાઇ જાય ત્યાં સુધી રોગ સાધ્ય; ન ફેલાય ત્યારે અસાધ્ય. મૂત્રમાં તે નીચે બેસી જાય તો પણ રોગ અસાધ્ય સમજવો.

આવી રીતે જ મૂત્રપરીક્ષા ઉપરાંત આપણા આયુર્વેદમાં મલપરીક્ષા, શબ્દપરીક્ષા, સ્પર્શપરીક્ષા, વર્ણપરીક્ષા, જીભપરીક્ષા, રૂપપરીક્ષા, નેત્રપરીક્ષા વગેરે અનેક પ્રકારો આપ્યા છે જેથી હરેક રોગની પૂરતી તપાસ થઇ શકે છે. —એસ. એમ. શર્મા (પંચમ વૈદ્યસંમેલન–વસઇ–ના સભાપતિ તરીકેના ભાષણમાંથી)

બોલતી ફિલ્મ કેમ ઊતરે છે?

બોલતી ફિલ્મ ઉતારવા માટે સાઉન્ડપ્રુફ સ્ટુડીઓની પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે. 'સ્ટુડીઓ'ની દીવાલોનાં બે પડ રાખી આ સાધી શકાય છે. પરંતુ સ્ટુડીઓ અંદરના અવાજો–echos and vibrations–ની અસર મટાડવી મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં યે

અંદરની દીવાલો અને છાપરું અવાજ શોષી શકે એવા પદાર્થોનાં બનાવીને ૯ સેકન્ડમાં આવી ૫૦ ટકા અસરો ઓછી કરી શકાય છે.

ફિલ્મ ઉતારતાં પહેલાં સ્ટુડીઓના સ્ટેજ ઉપર સાઉન્ડ ડાયરેક્ટર, લાઇટિંગ ડાયરેક્ટર, સીનેરિસ્ટ, કૅમેરામૅન, ડાયરેક્ટર અને છેવટે ઍક્ટરો એ બધાની સભા ભરાય છે. કામ કેવી રીતે કરવું એ વિષે બધા વાતચીત કરે છે, બધી ગોઠવણ નક્કી થાય છે અને ઍકટરો પોતપોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઇ જાય છે.

પછી તો સ્ટુડીઓમાં જુદે જુદે ઠેકાણેથી પ્રકાશના સંદેશાઓ વડે સૂચવાય છે કે 'અમે તૈયાર છીએ'. કૅમેરામૅન એની ખોલીમાંથી સ્ટેજ ઉપર પ્રકાશ ફેંકી જણાવે છે કે ફિલ્મ ગોઠવાઇ ગઇ છે. સાઉન્ડ ડાયરેક્ટર સ્ટેજ નિરીક્ષક ઉપર 'ફોન' કરે છે કે તે પણ તૈયાર છે. છેવટે, ડાયરેક્ટર સૂચના કરે છે એટલે ઍક્ટરો પોતાનો પાઠ શરૂ કરી દે છે. ઇલેક્ટ્રીશિયન 'સ્વિચ' ચાલુ કરે છે, સાઉન્ડ રેકૉર્ડર પોતાનું યંત્ર ચલાવે છે, ફોટોગ્રાફર કૅમેરાનું 'શટર' ખોલી દે છે અને ફિલ્મ 'ઊતરવાની' શરૂઆત થાય છે.

બોલતી ફિલ્મ બે રીતે ઉતારી શકાય છેઃ એક રીતને 'સાઉન્ડ-ઑન-ડિસ્ક' કહે છે; બીજીને 'સાઉન્ડ-ઑન-ફિલ્મ' કહે છે. સ્ટેજની અધ્ધર ઘણાં માઈક્રોફોન લટકાવેલાં હોય છે. તે એવી રીતે ગોઠવેલાં હોય છે કે જ્યારે જ્યારે ઍક્ટર ફરે છે ત્યારે ત્યારે તેનું મુખ માઇક્રોફોન સામે જ હોય છે અને તેથી 'માઇક્રોફોન' તેનો અવાજ ઝીલી શકે છે. માઇક્રોફોનનો ધર્મ ધ્વનિનાં આંદોલનોને વિદ્યુત્‌નાં આંદોલનોમાં ફેરવવાનો છે. આ આંદોલનોને પછી મોટાં કરવામાં આવે છે અને રેકૉર્ડિંગ મશીનમાં દોરવામાં આવે છે એટલે 'રેકૉર્ડ' (disc) ઉપર જુદાં જુદાં આંદોલનો આલેખાય છે. 'સાઉન્ડ-ઑન-ફિલ્મ' પદ્ધતિમાં માઇક્રોફોનમાંથી ધ્વનિ-આંદોલનો વિદ્યુત્ આંદોલનોમાં રૂપાન્તર થઇ પ્રકાશ-આંદોલનોમાં પરિણમે છે. ફિલ્મ ઉપર આ પ્રકાશ આંદોલનોનો દાંતાઓના આકાર જેવો ફોટોગ્રાફ પડે છે. (આ આંદોલનો ફિલ્મની બાજુમાં જ પડે છે.)

આ તો રેકૉર્ડિંગ થયું. હવે આપણે થીએટરમાં ચિત્રોને બોલતાં કેવી રીતે સાંભળી શકીએ છીએ—અથવા આ 'રેકૉર્ડ'નું રેકૉર્ડિંગ કેવી રીતે થાય છે—તે જોઇએ.

આને માટે આર. સી. એ. ફોટોફોન, જેની અંદર ઉપરની બંને પદ્ધતિઓનો સમાવેશ કરેલો હોય છે તે, અથવા તો 'સાઉન્ડ-ઑન-ડિસ્ક' પદ્ધતિ વાપરતું વીટાફોન મશીન વપરાય છે. જે વખતે પડદા ઉપર ચિત્ર પડે છે તેજ વખતે પેલી 'રેકૉર્ડ' ચાલતી કરવામાં આવે છે (આ બધું વીજળીની મોટરથી જ થાય છે) અને તેની ઉપરની 'પિન'ના ધ્રુજારાને લીધે વિદ્યુત્‌નો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રવાહને 'ઍમ્પ્લીફાયર (amplifier)'ની મદદથી વિસ્તૃત કરી લાઉડસ્પીકરમાં લઇ જવામાં આવે છે, અને ચિત્ર 'બોલે છે'!! 'સાઉન્ડ-ઑન-ફિલ્મ' રીતે જો ચિત્ર ઊતર્યું હોય છે તો ફિલ્મને કોઇ પ્રકાશના કેન્દ્ર આગળથી દોડાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રકાશનાં આંદોલનો વિદ્યુત્‌નાં આંદોલનોમાં અને તે ધ્વનિના આંદોલનોમાં રૂપાન્તર પામે છે. (ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે).

અલબત્ત ફિલ્મને બહાર પાડતાં પહેલાં અનેકવાર તેની પરીક્ષા લેવામાં આવે છે અને સુધારાવધારા કરેલી છેવટની ફિલ્મ જ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકાય છે. —પદ્મકાન્ત ર. શાહ

ચતુરંગી ક્રિકેટ

મુંબાઇ ખાતે રમાએલી આ સાલની ચતુરંગી ક્રિકેટ ટૂર્નામેંટમાં હિંદુઓ છઠ્ઠીવાર-સૌથી વધારે વાર-વિજેતા થયા છે. ૧૯૧૯માં પ્રથમવાર વિજેતા થયા પછી તેમણે ૧૯૨૩, ૨૫, ૨૬ અને ૨૯માં તે માન મેળવ્યું હતું. આ કોમી મૅચોની શરૂઆત ૧૮૯૨માં થઇ હતી. મુંબાઇના ગવર્નર લૉર્ડ હૅરીસે આની શરૂઆત કરી હતી. ૧૯૦૬ સુધી આ મૅચ ફક્ત યુરોપિયનો અને પારસીઓ વચ્ચે રમાતી. ત્યાર પછી તે દ્વિરંગીમાંથી ત્રિરંગી બની અને હિંદુઓને તેમાં સ્થાન મળ્યું. ૧૯૧૨માં તે ચતુરંગી બની. ત્યાર પછીનાં પચીસ વર્ષમાં તે એકવીસ વાર રમાઇ છે. દેશભરનાં રાજકીય આંદોલનો જ્યારે સર્વને સ્પર્શી ચૂક્યાં હતાં ત્યારે આ મૅચ પણ ૧૯૩૦, ૩૧, ૩૨ અને ૩૩ એમ ચાર વર્ષ સુધી ખોરંબે પડી હતી. આ ચતુરંગીએ સારામાં સારા ખેલાડીઓ જન્માવ્યા છે, જેમાંના આજે હિંદભરમાં અને પરદેશોમાં સુવિખ્યાત છે.

સર ઇબ્રાહીમ રહીમતુલ્લાના પ્રયાસથી ૧૯૧૨માં મુસ્લીમો દાખલ થયા અને આ રમત ચતુરંગી બની ત્યારથી તે આજ સુધીના વિજેતાઓની વર્ગણી આ નીચે આપી છેઃ

વર્ષ	વિજેતા	વર્ષ	વિજેતા
૧૯૧૨	પારસીઓ	૧૯૨૩	હિંદુઓ
૧૯૧૩	ડ્રૉ	૧૯૨૪	મુસ્લીમો
૧૯૧૪	વરસાદથી અચોક્કસ	૧૯૨૫	હિંદુઓ
૧૯૧૫	યુરોપિયનો	૧૯૨૬	,,
૧૯૧૬	ડ્રૉ	૧૯૨૭	યુરોપિયનો
૧૯૧૭	,,	૧૯૨૮	પારસીઓ
૧૯૧૮	યુરોપિયનો	૧૯૨૯	હિંદુઓ
૧૯૧૯	હિંદુઓ	૧૯૩૦ થી ૧૯૩૩	બંધ રહેલી
૧૯૨૦	ડ્રૉ	૧૯૩૪	મુસ્લીમો
૧૯૨૧	યુરોપિયનો	૧૯૩૫	,,
૧૯૨૨	પારસીઓ	૧૯૩૬	હિંદુઓ

કુલઃ હિંદુઓ ૬; યુરોપિયનો ૪; પારસીઓ ૩; મુસ્લીમો ૩ અને પરિણામ વગર ૫. (પ્રભબંધુ)

પાંદડાંનું તંતુસ્વરૂપ

* * * મુખ્યત્વે પીંપળાનાં, અથવા એવાં જ બીજાં મોટાં પાંદડાંઓનો વચ્ચેનો લીલો રસ ઉડાવી દઈ તેના હાડ પીંજર જેવા તંતુ સ્વરૂપ ઉપર વિવિધ ચિત્રો કરીને અજાયબ વસ્તુ તરીકે વેચાતાં આપણે અવારનવાર જોઇએ છીએ. નાનાં બાળકોને એવાં પાંદડાં બહુ ગમે છે.આ નીચે એવાં પાંદડાં તૈયાર કરવાનો નુસખો આપ્યો છે. પછી તે પર સફેદાના ઘાટા પડતી ભોંય જમાવી તેના ઉપર રંગાલેખન કરી શકાય છે.

પાંદડાનો રસ જલદી ઉડાડી દઇ માત્ર તંતુ સ્વરૂપમાં સંઘરવા નીચેનો પ્રયોગ કરવા જેવો છે.

કળીચૂનો	૧૨॥	તોલા	અથવા	૫ ઔંસ
વૉશિંગસોડા	૧૫	”		૬ ”
પાણી	૫	”		૨ ”

ગરમ પાણીમાં સોડા ઉકાળી, ઝીણા કપડાથી ગળી કાઢવું અને તેમાં કળીચૂનો નાખવો. તે ઉકળતું હોય તે જ વેળા પાંદડું અંદર નાખવું અને માત્ર વચલી નસ અને બીજી નસો નું પડ ચોકખું દેખાય ત્યાં સુધી રાખવું. પછી તુરત પાણી-ધોઇને બ્લૉટીંગ પેપર વચ્ચે જરા દબાણમાં તે મૂકી રાખવું. બસ, આથી વધુ ક્રિયાની જરૂર રહેશે નહિ. બહુ સુકોમળ પાંદડાં હોય તેને જરાવધુ ઉકાળી બ્લૉટીંગમાં મૂકી દેવાથી તેમાં રહેલો લીલો રસ વખત જતાં ઊડી જશે.

‘ટેનીન’ તત્ત્વ ધરાવતાં પાંદડાં પર આ પ્રયોગ સફળ નીવડતો નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

(સાયન્ટિફિક ઇન્ડિઅન)

પોષાક પર આરોગ્યનો આધાર

કાળા રંગનાં કપડાં પ્રકાશનાં કિરણો શોષી લે છે એટલે તે જલદી તપી જાય છે. એથી ઉલટું સફેદ અગર ફિક્કા રંગના કપડાં એ કિરણો પરાવર્તિત કરે છે એટલે એમને તપી જવાનો ભય બીલકુલ રહેતો નથી. આ દૃષ્ટિએ જોતાં ઉંનાળામાં સફેદ કપડાં પહેરવાં જ ઈષ્ટ ગણાય.

કાળા રંગનાં કપડાંનો બીજો દોષ એ છે કે તે ઉષ્ણતાનું પ્રકાશ-માં રૂપાંતર કરે છે. અને એ માટે તે શરીરની ગરમીનો ઉપયોગ કરે છે. એને લઇને પણ ઉનાળા માટે તે નિકૃષ્ટ ગણાવાં જોઇએ.

આ માટે તો એક વિજ્ઞાનીએ અખતરા પણ કરી જોયા છે. તેણે બે કૂંડાંમાં બી વાવી, એક પર સફેદ ને બીજા પર કાળું કપડું ઢાંકી દીધું. તેને માલમ પડયું કે કાળા કપડાવાળા કૂંડામાં ઊગેલા છોડનાં પાંદડાં તદ્દન બેરંગી હતાં. ઉષ્ણપ્રદેશ માટે સફેદ કપડાંની આવશ્યકતા એ પરથી પણ સમજાશે.

(પ્રભા)

કાગડો બસો વર્ષ જીવી શકે છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા એક માણસે કાગડો પાળ્યો છે!

નવી કેડીઓ

ઉત્સાહી યુવાનવર્ગને (તેમજ બીજાને) અવનવા કામનો નિર્દેશ થાય એ ઉદ્દેશથી આ નાનો વિભાગ આ વર્ષથી શરૂ કરીએ છીએ. દરેક અંકમાં આ જ સ્થળે તે આવ્યા કરશે. કામ કરવા ઇચ્છ-નારાઓ માટે ચોમેર અનેક તકો પાથરી પડી છે. ઘણાને જીવનમાં પોતાની આસપાસ એવા ઘણા અણખેડયા પ્રદેશ જણાઈ આવે છે, જેનો પોતે ઉપયોગ કરી ન શકે તેમ હોય પણ જે બીજાને ઉપકારક થઇ પડે. પોતાને સૂઝતા એવા મુદ્દા અમને લખી મોકલવા સૌ વાચકોને વિનતિ છે; કેમકે આ પ્રકાર જ એવો છે કે જે જનસમસ્તના સહકારથી વધુ વિસ્તીર્ણ અને ફલદાયી થાય. તમારા જ્ઞાનદીપથી બીજાની દીવેટ પેટાવો.

કાઠિયાવાડમાં થોરનો વિનાશ થઇ ગયો છે. પણ તેમાંથી પોટાશ મેળવી શકાય તેમ છે (જુઓ ‘આર્યભિષકનો વધારો’). આવતું ચોમાસું બેસતાં સુધી કુદરતે સૂકવેલા એ થોર આ કામમાં લેવા ખૂબ અવકાશ છે.

ગીરનાર ઉપર યાત્રાની મોસમમાં ફોટોગ્રાફીનું કામ સારૂં ચાલી શકે તેમ છે.

થાનથી કાચી માટી દેશાવરોમાં ચડી શકે તેમ છે અને જુદીજુદી જગ્યાના કુંભારો ધારે તો એ માટી મંગાવી પોતાનો માલ સારી રીતે સુધારી શકે તેમ છે.

અત્યારે જ્યાંજ્યાં પોપૈયાં વવાય છે ત્યાં વચ્ચેની જમીન નકામી જતી હોય છે. પણ અત્યારે જેમ શેરડી પાછળ એરંડી ઊગી શકે છે, તેમ પોપૈયાં વચ્ચે જીરૂં વાવવાથી જમીનનો પૂરો લાભ લઈ શકાય એમ ધારવું છે. ખેડુઓ અજમાવી જુએ.

આવતી કાલના પત્રકારત્વમાં ઝંપલાવવા ઇચ્છતા યુવાનો માટે ‘ગુજરાતી લઘુલિપિ’ બહુ ઉપયોગી સિદ્ધિ થઇ શકે તેમ છે. હજુ તો એ આખું નવીન ક્ષેત્ર ખેડાવું માંડ શરૂ થયું છે. યુવાનો લાભ લઇ શકે.

માઉન્ટ આબુ ઉપરથી તળેટીમાં વગર પેડલે સહેલ કરતા આવવામાં ઓર મઝા આવે છે. ઉપર જતી વખતે સાઇકલને ખટારામાં નાખવી પડે. આ રીતની સાઇકલ સર્વિસ ખૂબ ઉપયોગી નીવડશે.

વેરાવળથી આઠેક ગાઉ ગાયકવાડી હદમાં જમીન ખોદતાં પોતાની મેળે બળતો ગૅસ નીકળે છે. (જાણકારોને એ સ્થળ વિશે વધુ માહિતી આપવા વિનંતિ છે.) ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વક મૂડી રોકતાં નફાને અવકાશ છે.

રશિયાનો તારણહાર મહાન પીટર અત્યંત ક્રોધી હતો. એકવાર આકરા ગુસ્સામાંથી તેની રાણી તથા મિત્રે તેને મહામુસીબતે શાંત પાડ્યા પછી તે એકાંતમાં ખૂબ રડતો જણાયો. કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો:'અફસોસ છે કે હું મારી પ્રજાને સુધારી શકું છું, પણ મારી જાતને નથી સુધારી શકતો.'

ગણિત ગમ્મત

૧૧નું વર્ગમૂળ ૧૨૧
૧૧૧નું ,, ૧૨૩૨૧
૧૧૧૧નું ,, ૧૨૩૪૩૨૧
૧૧૧૧૧નું ,, ૧૨૩૪૫૪૩૨૧
૧૧૧૧૧૧નું ,, ૧૨૩૪૫૬૫૪૩૨૧

આ આંકડાઓની ખૂબી તરફ ધ્યાન આપો. ૧૧નો સરવાળો ૨ એટલે વર્ગમૂળનો વચ્ચેનો આંકડો ૨. ૧૧૧નો સરવાળો ૩ એટલે વચ્ચેનો આંકડો ૩. શરૂઆતથી એ આંકડા સુધીનો ક્રમ ચડતો ને પછીનો ઊતરતો આવે. એવી રીતે ૧૧૧૧૧૧૧નું વર્ગમૂળ કાઢવું હોય તો એના સરવાળાનો ૭નો આંકડો વચ્ચે મૂકતાં ૧૨૩૪૫૬૭૬૫૪૩૨૧ જવાબ આવે.

કહેવતોના અર્થઃ 'મોં જોઇને ટીલું કરવું'. સામેના માણસની પાત્રતા પહેલેથી પરખી લઇ એ મુજબનું જ એની સાથે વર્તન રાખવાની શીખ દેતી આ કહેવતને મળતી આ બીજી કહેવતો પણ છેઃ 'હનુમાનને આકડો ને શંકરને બિલી'; 'જેવા દેવ તેવી સેવા'; 'છાણના દેવને કપાસીઆની આંખો'; 'ઊંટના મોંને ઝાંખરાં'ઇ.

કાનમાં તેલ નાખતા રહેવાથી નાકનાં દર્દો નથી થતાં, આંખોનું તેજ વધે છે ને ઊંઘ પણ સારી આવે છે.

અનેકાર્થી શબ્દઃકાર=કામકાજ, ધંધો; અસર; આબરૂ, વક્કર; નિશ્ચય; યત્ન; ક્રિયા, કાર્ય; ગજું; સંબંધ; ફેરફાર; ભોઇ; કર્તૃત્વ બતાવતો શબ્દ, જેમકે ચિત્રકાર; 'પણું'અર્થ બતાવતો શબ્દ, જેમકે અહંકાર.

યુરોપ અને અમેરિકા વચ્ચેના અંતરમાં દર વર્ષે ૬૩ ફૂટનો ફરક પડતો જાય છે.

શીશી કે બરણીઓપર લેબલ ચોંટી રહેતાં ન હોય તો ઍડહેસિવ પ્લાસ્ટરની પટીની પાછલી બાજુપર નામ લખીને તેને જ લેબલ તરીકે વાપરજો. સજ્જડ ચોંટી રહેશે; અને ઉખેડવાં હશે ત્યારે આખાં ઉખડી આવશે.

કૅફીન નામના ઝેરી સત્ત્વનું નામ કૉફી ઉપરથી પડ્યું છે, છતાં કૉફી કરતાં ચામાં તેનું પ્રમાણ પચાસ ટકા વધારે હોય છે!

એકઃ કેટલાક કુતરા પોતાના માલિક કરતાંયે વધારે સમજણા હોય છે.

બીજોઃ ખરી વાત; તમારા કુતરાને જોયા પછી મારો પણ એ જ અભિપ્રાય થયો છે.

ચાંદીનાં ઘરેણાં કે વસ્તુઓ સાફ કરતાં પાણીમાં થોડો ટંકણખાર મેળવી જોજો.

દુનિયામાં સૌથી ઝડપે ઊગતું ઝાડ યુકૅલિપ્ટસનું છે. એ રોજ ૭ ઇંચ વધે છે.

વાયુ વાદ્યોની શોધનો એક ક્રમ ગયા અંકમાં આપ્યો હતો; આ બીજો ક્રમ છે; જેમાં હાડકામાં કાણું પાડીને કરેલી પહેલી શોધથી આજ સુધી માનવ કેમ પહોંચ્યો તે દર્શાવ્યું છે

તાજું રંગકામ થએલા ઓરડામાંની ઉગ્ર વાસ જલદી મટાડવી હોય તો થોડી ડુંગળી કાપીને એ ઓરડામાં મૂકજો. પણ પછી એ ડુંગળીનો નાશ કરવો ન ભૂલતા.

જૂનું ચવડ થઇ ગએલું બૂટ પાંચેક મિનિટ તેલમાં પલાળી રાખવાથી ફૂલીને ટાઇટ તથા દેખાવમાં સુંદર બની જશે.

વા (Rheumatism)ના દર્દ પર મધમાખીના ડંખ ફાયદો કરે છે.

આબીસીનિયાની ભાષા લખતાં દરેક શબ્દ પાછળ અર્ધવિરામ લખવો પડે છે.

ડુંગળીનો રસ માથા પર ઘસતા રહેવાથી માંદગીને લીધે ખરી ગએલા વાળ નવેસરથી આવે છે.

પળાતાં જનાવરોમાં સૌથી વધુ જીવનાર પ્રાણી ગધેડું છે.

ખુરશીઓના ઢીલા પડી ગએલા નેતરને પહેલાં ઉપરથી અને પછી તળેથી સાબુવાળા ગરમ પાણી વડે ખૂબ ઘસીને ધૂઓ અને પછી ખુલ્લામાં સુકાવા દો. નેતર કડક થઇ રહેશે.

રંગ સુકાતો અટકાવવાને કામ થઈ રહ્યા પછી ઉપર થોડું પૅરૅફીન રેડી રાખજો.

આયોડાઇનના ડાઘ કાઢવા માટે રાઇના ભૂકાની પાણીમાં લુગદી બનાવી જાડુંજાડું કપડા પર લગાડવું. ચારેક કલાક સુકાવા દઇને ખંખેરી નાખજો.

અજબ કુદરત

માનશો? કાદવનાં ખાબોચિયાંમાં રહેતી આ માછલી ચારથી છ કલાક પાણી બહાર રહી શકે છે, અને ઝાડ પર ચડી શકે છે!